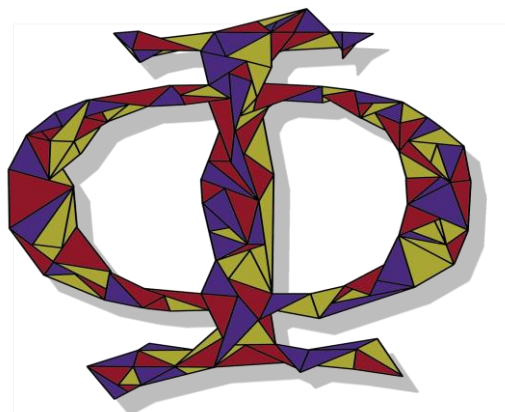

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ,
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

«IMMANUEL KANT: ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ»

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ : ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ

ΦΙΛΙΠΠΟΣ Β. ΦΙΛΙΟΣ

A.M.: 217036

ΑΘΗΝΑ 2019

©

*Στον πρώτο μεγάλο κριτικό,
Pierre Bayle.*

*“Reason is like a runner who doesn't know that the race is over,
or, like Penelope, constantly undoing what it creates...
It is better suited to pulling things down than to building them up, and
better at discovering what things are not, than what they are.”¹*

¹ Pierre Bayle, Reply to the Questions of a Provincial (Réponse aux questions d'un provincial, 1703).
Quoted in Elisabeth Labrousse, Bayle, trans. Denys Potts (Oxford University Press, 1983), p. 61.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την καθηγήτρια μου Σταυρούλα Τσινόρεμα η οποία επέβλεψε με ζέση την διεξαγωγή αυτής της ερευνητικής εργασίας.

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ - Καθηγήτρια Παν. Κρήτης
2. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ – Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠΑ
3. ΦΕΡΕΝΙΚΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ – Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στην ερμηνεία σύνολης της Κριτικής του Καθαρού Λόγου (ΚΚΛ) του Immanuel Kant. Για να επιτευχθεί μία τέτοια ερμηνεία προαπαιτείται η συνοπτική ανασυγκρότηση ολόκληρου του βιβλίου του Kant. Η ανασυγκρότηση αυτή, αν και περιγραφική ως επί το πλείστον, προχωράει τόσο σε επιμέρους ερμηνείες όσο και σε κριτική ανάλυση. Αυτή η ανασυγκρότηση καταλήγει στην παρουσίαση πινάκων που συνοψίζουν την δομή του εν λόγω βιβλίου. Στο τελευταίο κεφάλαιο και έπειτα κι από μία σύντομη βιβλιογραφική ανασκόπηση παρέχεται και η ερμηνεία μου η οποία δεν αφορά αποκλειστικά το κατά πόσο απαντάται το κεντρικό ερώτημα της ΚΚΛ που θέτει ο ίδιος ο Kant προς απάντηση, αλλά την ευρύτερη σημασία του φιλοσοφικού συστήματος που θεμελιώνει μέσω της ΚΚΛ. Αυτή η σημασία είναι, σύμφωνα με την ερμηνεία μου, η πρώτη ολοκληρωμένη μεταφυσική θεμελίωση του νεωτερικού υποκειμένου ως ενότητα των όρων δυνατότητας της Ελευθερίας, της Γνώσης και της Ηθικής. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για την σύλληψη του Υποκειμένου ως Υπερβατολογικού Υποκειμένου.

Abstract

This study aims at an interpretation of the work of Immanuel Kant “Critique of Pure Reason” (CPR). For achieving such an interpretation a prerequisite is the concise reconstruction of this Kant’s work. This reconstruction ends up to a presentation of certain tables which summarize the structure of the book in question. In the last chapter of my study, after a brief but succinct survey of the related literature my interpretation is provided which does not concern exclusively the issue of whether the central question of CPR is answered that Kant himself poses for answering, but the wider significance of the philosophical system of which he lays the foundation by the CPR. According to my interpretation this significance is that for the first time a throughout metaphysical foundation of the Subject as the unity of terms of possibility of Freedom, Knowledge as well as of Morality. In other words Kant’s work under consideration manifests the Subject as a Transcendental Subject.

Λέξεις-Κλειδιά

Ιμμάνουελ Καντ, Κριτική του Καθαρού Λόγου, Υπερβατολογική Φιλοσοφία, Κριτική Φιλοσοφία, Υπερβατολογικός Ιδεαλισμός, Κριτικός Ιδεαλισμός, Υπερβατολογικό Υποκείμενο, Αυτοσυνείδηση, Υποκείμενο, Καντιανισμός.

Keywords

Immanuel Kant, Critique of Pure Reason, Transcendental Philosophy, Critical Philosophy, Transcendental Idealism, Critical Idealism, Transcendental Subject, Self-consciousness, Subject, Kantianism.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΟΙ ΔΥΟ ΠΡΟΛΟΓΟΙ.....	25
2. ΟΙ ΔΥΟ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ.....	37
3. Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΚΚΛ.....	49
4. Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ.....	55
5. Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ.....	61
6. Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ.....	93
7. Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	107
8. Η ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΚΚΛ.....	115
9. Η ΣΥΝΟΛΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΚΚΛ.....	123
I. Ο ΚΑΝΤ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΝΤ.....	123
II. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ.....	131
III. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ.....	153

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΚΚΑ* Immanuel Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου (Kritik der reinen Vernunft, 1781 & 1787)*, ελλ. έκδ. Α & Β Μέρος: μτφρ.-σχόλια Α. Γιανναράς, Αθήνα 1977 & 1979· Γ Μέρος: μτφρ.-σχόλια Μ.Φ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1987.
- ΠΜΜ* Immanuel Kant, *Προλεγόμενα σε κάθε Μέλλουσα Μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως Επιστήμη (Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können, 1783)*, ελλ. εκδ.: μτφρ.-σχόλια Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα 1982.
- ΚΠΑ* Immanuel Kant, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου (Kritik der praktischen Vernunft, 1788)*, ελλ. εκδ.: μτφρ.-σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα 2012.
- ΚΚΔ* Immanuel Kant, *Κριτική της Κριτικής Δύναμης (Kritik der Urteilskraft, 1790)*, ελλ. εκδ.: μτφρ.-σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα 2013.
- ΠΜΓ* Immanuel Kant, *Οι Πρόοδοι της Μεταφυσικής στην Γερμανία από την εποχή του Leibniz και του Wolff (Welches sind die wirklichen Fortschritte, die die Metaphysik seit Leibnizens und Wolff's Zeiten in Deutschland gemacht hat)*, ελλ. εκδ.: μτφρ.-σχόλια Χάρης Τασάκος, Αθήνα 2018.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία εστιάζεται στον τρόπο που ο Immanuel Kant εκθέτει την φιλοσοφία του στο magnum opus του την *Kritik der reinen Vernunft* (1787). Ο ίδιος ονομάζει αυτή τη φιλοσοφία, η οποία είναι απόρροια της περίφημης «Κοπερνίκειας Στροφής», με δύο τρόπους: ως *Κριτική Φιλοσοφία* (Kritischen Philosophie) και ως *Υπερβατολογική Φιλοσοφία* (Transzendentalphilosophie). Αυτή, η Κριτική και Υπερβατολογική Φιλοσοφία, παρουσιάζεται ως ένα φιλοσοφικό πρόγραμμα που φιλοδοξεί να απαντήσει σε τρία θεμελιώδη φιλοσοφικά ερωτήματα, ήτοι στο «*Τί μπορώ να γνωρίζω;*», στο «*Τί οφείλω να πράττω;*» και στο «*Τί μπορώ να ελπίζω;*». Το εν λόγω φιλοσοφικό πρόγραμμα ολοκληρώνεται, ως επί το πλείστον², το 1790 με την έκδοση της «τρίτης» Κριτικής, ήτοι της *Kritik der Urteilskraft*. Τα θεμέλια και οι αρχές του εν λόγω φιλοσοφικού προγράμματος, ωστόσο, τίθενται στην «πρώτη» Κριτική, την *ΚΚΑ*.

Πιο συγκεκριμένα, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η *σύνολη ερμηνεία της ΚΚΑ*. Μία *σύνολη ερμηνεία* της *ΚΚΑ* δεν μπορεί παρά να είναι η *απάντηση* - ακολουθώντας εδώ τον ίδιο τον Kant ως προς την σημασία της ερωτηματοθεσίας στη φιλοσοφία - στο ερώτημα «*Τί είναι η Κριτική του Καθαρού Λόγου;*». Για να δοθεί όμως μία τέτοια απάντηση θα πρέπει να προηγηθεί μία ανασύσταση ολόκληρης της *ΚΚΑ*. Η εν λόγω ανασύσταση δεν αποσκοπεί στο να εξαντλήσει το πρωτότυπο, το οποίο βέβαια ξεπερνάει τις 800 σελίδες και δεν θα μπορούσε να αναλυθεί πλήρως στον περιορισμένο χώρο της παρούσας εργασίας. Στα κεφάλαια που κρίνονται ως *ουσιώδη* για την ανασυγκρότηση του καντιανού εγχειρήματος θα εμβαθύνω, όσο το επιτρέπει ο χώρος, ενώ τα υπόλοιπα θα περιγραφούν όσο πιο συνοπτικά και συνεκτικά γίνεται ούτως ώστε να δοθεί η συνολική εικόνα του έργου. Ιδιαίτερη έμφαση, συνακολούθως, θα δοθεί στους δύο *Προλόγους* και στις δύο *Εισαγωγές* των Α και Β εκδόσεων της *ΚΚΑ*, λόγω του ότι εκεί ο Kant προσπαθεί να εκθέσει και να προσδιορίσει ολόκληρο το εγχείρημα του με τρόπο απλό και σαφή, στον βαθμό που αυτός είναι εισαγωγικός. Έμφαση θα δοθεί, επίσης, στην *Υπερβατολογική Αισθητική* η

² Οι «τρεις» *Κριτικές* αποσκοπούν στο να απαντήσουν σε τρία θεμελιώδη φιλοσοφικά ερωτήματα που στο σύνολο τους συγκροτούν το καντιανό φιλοσοφικό πρόγραμμα. Τα ερωτήματα αυτά είναι τα εξής: «*Τί μπορώ να γνωρίζω;*» που καταπιάνεται η *ΚΚΑ*, «*Τί οφείλω να πράττω;*» που καταπιάνεται η *ΚΠΑ* και «*Τί μπορώ να ελπίζω;*» που καταπιάνεται η *ΚΚΑ*. Αργότερα, ωστόσο, ο Kant διευκρινίζει ότι τα τρία αυτά ερωτήματα οδηγούν σε ένα τέταρτο και τελικό ερώτημα αυτό του «*Τί είναι ο Άνθρωπος;*», στο οποίο θα επιχειρήσει να απαντήσει στο ώριμο έργο του με τίτλο *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1798).

οποία αποτελεί κυριολεκτικά το *Θεμέλιο* (Grundlage) σύνολης της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας. Τέλος, έμφαση θα δοθεί και στην *Υπερβατολογική Αναλυτική*, το μεγαλύτερο σε έκταση κεφάλαιο ολόκληρης της *ΚΚΛ*, το οποίο είναι και το σκοτεινότερο αλλά και το σημαντικότερο από την άποψη της θεμελίωσης της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας. Τα υπόλοιπα θα παρουσιαστούν σύντομα αλλά περιεκτικά. Αφού έχει δοθεί η εικόνα ολόκληρης της *ΚΚΛ* θα επιχειρηθεί η ερμηνεία της.

Ως εκ τούτου, στο κεφάλαιο 1. με τίτλο «ΟΙ ΔΥΟ ΠΡΟΛΟΓΟΙ» θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν οι *Πρόλογοι* των δύο εκδόσεων της *ΚΚΛ*, του 1781 και 1787. Στο κεφάλαιο 2. με τίτλο «ΟΙ ΔΥΟ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ» θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν οι *Εισαγωγές* των δύο αυτών εκδόσεων. Στο κεφάλαιο 3. με τίτλο «Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΚΚΛ» θα παρουσιαστεί σχηματικά η δομή του βιβλίου του Kant. Στο κεφάλαιο 4. με τίτλο «Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ» θα παρουσιαστεί και θα αναλυθεί το ομώνυμο κεφάλαιο. Στο κεφάλαιο 5. με τίτλο «Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ», επίσης, όπως και στα κεφάλαια 6. «Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ» και 7. «Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ». Στο κεφάλαιο 8. με τίτλο «Η ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΚΚΛ» θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί ολόκληρη η *ΚΚΛ* μέσω *Πινάκων*, συγκεντρωτικών είτε των αντίστοιχων καντιανών πινάκων είτε των θεμελιωδών διακρίσεων που ο ίδιος ο Kant εισάγει. Στο κεφάλαιο 9. με τίτλο «Η ΣΥΝΟΛΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΚΚΛ» συγκροτείται από τρία υποκεφάλαια. Στο υποκεφάλαιο I. με τίτλο «Ο KANT ΓΙΑ ΤΟΝ KANT» παραθέτω συνοπτικά την θεώρηση του ίδιου του Kant επί της φιλοσοφίας του. Στο υποκεφάλαιο II. με τίτλο «ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ» προβαίνω σε μία κριτική ανασκόπηση κάποιων ερμηνειών επί της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας. Στο υποκεφάλαιο III. με τίτλο «ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ», αφού έχει προηγηθεί η ανασυγκρότηση της *ΚΚΛ*, η θεώρηση του ίδιου του Kant επί της φιλοσοφίας του και η κριτική αποτίμηση των μετέπειτα προσλήψεων του corpus του, προβαίνω στην δική μου ερμηνεία. Το εν λόγω τελευταίο κεφάλαιο είναι σε τέτοιο βαθμό ανεξάρτητο που θα μπορούσε να σταθεί και αυτοτελώς ως ένα δοκίμιο. Τέλος, να διευκρινίσω, ότι η συνολικότερη μου προσέγγιση είναι *κριτικό-ερμηνευτική*: ενώ στο μεγαλύτερο μέρος της παρούσας εργασίας περιγράφω συνοπτικά την *ΚΚΛ*, όπου κρίνεται αναγκαίο προχωρώ τόσο σε *ερμηνευτικές* εμβαθύνσεις όσο και σε *κριτικές* αποτιμήσεις των καντιανών θέσεων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Immanuel Kant γεννήθηκε στις 22 Απριλίου του 1724 στην πρωτεύουσα της Ανατολικής Πρωσίας, Καινιξβέργη (Königsberg) και πέθανε ογδόντα, περίπου, χρόνια αργότερα στις 12 Φεβρουαρίου του 1804 στην ίδια πόλη³. Αν εξαιρεθούν εννέα χρόνια που δίδαξε σε ένα γειτονικό χωριό, ουδέποτε έφυγε από την Καινιξβέργη⁴. Ήταν το τέταρτο από τα εννιά παιδιά μιας φτωχής ευσεβιστικής γερμανικής οικογένειας, των Johann Georg Kant (1682–1746) και Anna Regina Reuter (1697–1737)⁵.

Ο *Ευσεβισμός* (Pietismus) ήταν ένα ρεφορμιστικό θρησκευτικό κίνημα που αναπτύχθηκε από Γερμανούς λουθηριανούς θεολόγους τον 17^ο αι με κύριο χαρακτηριστικό την έμφαση στην ατομική ευλάβεια μέσω της εφαρμογής του θρησκευτικού πνεύματος και συναισθήματος στην καθημερινή πρακτική ζωή⁶. Σημαντικό, από φιλοσοφική σκοπιά, είναι ότι ο Ευσεβισμός έδινε μεγάλη έμφαση στο προσωπικό συναίσθημα όσον αφορά την ηθική καθώς αυτό-χαρακτηριζόταν ως μία «θρησκεία της καρδιάς»⁷. Δεν είναι τυχαίο ότι επηρέασε βαθιά τον *Γερμανικό Ρομαντισμό*, ούτε το ότι ο Jean-Jacques Rousseau, ο αγαπημένος συγγραφέας του Kant και κόμβος του Ρομαντικού κινήματος, είχε επηρεαστεί επίσης από αυτόν μέσω της Françoise-Louise de Warens. Ενώ ιδρυτής του ήταν ο Philipp Jakob Spener, πραγματικός του πρόδρομος ήταν ο Γερμανός μυστικιστής και ριζοσπάστης λουθηριανός θεολόγος Jakob Böhme. Ο Ευσεβισμός επηρέασε βαθιά ολόκληρη την νεότερη Γερμανία, και δη τους φιλοσόφους της. Κι όμως ο Kant ήταν αυτός που κόντρα στην Πρωσική Λογοκρισία⁸ απάντησε στο «Η φιλοσοφία μέσα στα όρια της Θρησκείας» του Jakob Böhme με το «Η Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνον» (1793)⁹. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος σπεύδει, ωστόσο, να διευκρινίσει ότι ο

³ Kuehn, Manfred (2001), *Kant - A Biography*, Cambridge University Press, The Pitt Building, Cambridge, 2001, p. 1.

⁴ Durant, Will (2014), *Η Περιπέτεια της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γιώργος Μπαρούξης, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2014, σελ. 340.

⁵ Κασσίρερ, Ερνστ (2006), *Καντ - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006, σελ. 35.

⁶ Kuehn, Manfred (2001), *Kant - A Biography*, Cambridge University Press, The Pitt Building, Cambridge, 2001, p.p. 34-35.

⁷ *Ibid.*

⁸ Kant, Immanuel (1793), *Η Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2007, σελ. 436.

⁹ Κασδάγλης Χ., (1973), *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Τόμος Α, «Η Καντιανή Επανάσταση» του Yvon Belaval, μτφρ. Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1978, σελ. 11.

Κριτικισμός του δεν γκρέμισε «τον Θεό της καρδιάς, τον Θεό των γονέων του, αλλά τον Θεό του Δογματισμού»¹⁰, ενώ ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ότι δεν ήταν «συμφιλιωτής», αλλά «εκκαθαριστής» της φιλοσοφίας και την ανθρώπινης σκέψης εν γένει από κάθε είδος «δογματισμού, ιδεαλιστικό και υλιστικό, νοησιαρχικό και αισθησιαρχικό»¹¹. Παρ' όλο που «αδιάκοπα έλεγχε, σύμφωνα με τον ευσεβισμό, την καρδιά του»¹², έβαλε τον *Λόγο* και την *Αυτονομία* του πάνω απ' το συναίσθημα ενσαρκώνοντας έτσι τον αντιπροσωπευτικότερο Aufklärer φιλόσοφο του 18^{ου} αι¹³.

Ο εν λόγω αιώνας, που οι Γάλλοι ονόμασαν «Siècle des lumières», ξεκινάει κοινωνικά με την *Ενδοξη Επανάσταση* (Glorious Revolution, 1688) στην Αγγλία και ολοκληρώνεται με την *Γαλλική Επανάσταση* (French Revolution, 1789) στην Γαλλία, ενώ, φιλοσοφικά, ξεκινάει με την έκδοση του *Ιστορικού και Κριτικού Λεξικού* (Dictionnaire Historique et Critique, 1689) του Pierre Bayle (1647–1706) και ολοκληρώνεται με την έκδοση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* (Kritik der reinen Vernunft, 1781) του Immanuel Kant (1724–1804)¹⁴. Πρόκειται, συνεπώς, για ένα κοινωνικό-φιλοσοφικό κίνημα, το οποίο πραγματώθηκε εντός αυτών των, περίπου, 100 χρόνων, μέσω μίας σειράς κοινωνικών επαναστάσεων και έντονης φιλοσοφικής κριτικής. Η κριτική αυτή αφορούσε τόσο το *Ancien Régime* όσο και την ιδεολογία του, ήτοι την *Θρησκεία*. Ορθώς, επομένως, ο Kant ορίζει τον 18^ο αι ως την «καθαυτό εποχή της κριτικής»¹⁵. Σε φιλοσοφικό επίπεδο, το κίνημα του Διαφωτισμού έθεσε ως σκοπό την «γνώση της ίδιας της δραστηριότητας [...] της πνευματικής αυτό-εξέτασης και [...] πνευματικής προεπισκόπησης»¹⁶ του ανθρώπου. Για τον Παναγιώτη Κονδύλη το ζήτημα της γνώσης τέθηκε στο επίκεντρο του Διαφωτισμού λόγω του ότι «η αποκατάσταση του αισθητού κόσμου αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κοσμοθεωρητικά όπλα του στην πάλη εναντίον της θεολογικής οντολογίας και

¹⁰ Kant, Immanuel (1971), *Δοκίμια*, μτφρ. Ευάγγελος Παπανούτσος, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1971, σ.σ. 21-21.

¹¹ Κανελλόπουλος, Παναγιώτης (1941-1984), *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, Τόμος 21, εκδ. Alter - Ego MME A.E., Αθήνα, 2010, σελ. 32.

¹² Κασσίρερ, Ερνστ (2006), *Καντ - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006, σελ. 40.

¹³ Κασδάγλης Χ, (1973), *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Τόμος Α', «Η Καντιανή Επανάσταση» του Yvon Belaval, μτφρ. Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1978, σελ. 12.

¹⁴ Δημητρακόπουλος, Μιχ. Φ. (2001), *Το Φιλοσοφικό Κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Τόμος Α, εκδ. Ίδωτική, Αθήνα, 2001, σ.σ. 49-50.

¹⁵ ΚΚΑ ΑΧΙΙ.

¹⁶ Cassirer, Ernst (1973), *Η Φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, μτφρ. Αννέτε Φωσβίνκελ, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2015, σελ. 51.

ηθικής»¹⁷. Ως εκ τούτου, η *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, η οποία συνιστά μία *Κριτική* της ίδιας της ανθρώπινης γνωστικής ικανότητας εν γένει, ήτοι του *Λόγου*, αλλά και τον προσδιορισμό των πηγών και των ορίων της, μπορεί να λογιστεί ως φιλοσοφική συμπερίληψη αλλά και το θεωρητικό επιστέγασμα ολόκληρου του *Αιώνα των Φώτων*.

Η σκέψη του Kant σφυρηλατήθηκε από τις φιλοσοφίες τεσσάρων εμβληματικών προσωπικοτήτων αυτού του αιώνα: από το ρομαντικό κήρυγμα του Rousseau¹⁸, τις σκεπτικιστικές αμφιβολίες (sceptical doubts) του Hume, τον δογματικό Ορθολογισμό του Wolff¹⁹ (που δεν είναι παρά ένας συστηματοποιημένος λαϊμπνιτσιανισμός που αποτέλεσε πρότυπο του φιλοσοφείν για τον ίδιο) και από την νέα φυσική επιστήμη του Newton (η οποία αποτέλεσε το πρότυπο της επιστήμης στην φιλοσοφία του)²⁰. Και στα ζητήματα, που αυτοί οι τέσσερεις έθεσαν, επιχείρησε ο Kant μέσω της φιλοσοφίας του να συγκεφαλαιώσει και επιλύσει, δηλαδή να θέσει τις προϋποθέσεις πραγμάτωσης της ρουσσωικής ελευθερίας, αυτονομίας και ηθικής, να υπερβεί τα φιλοσοφικά αδιέξοδα που άφησε πίσω του ο χιουμιανός σκεπτικισμός, να αναιρέσει φιλοσοφικούς δογματισμούς όπως ο βολφμανός και να θεμελιώσει το νευτώνειο επιστημονικό κοσμοείδωλο. Τα κείμενα του David Hume ήταν, ωστόσο, αυτά που τον «ξύπνησαν από τον δογματικό του λήθαργο»²¹ (den dogmatischen schlummer) και τον έκαναν να δει πόσο ανοχύρωτα φιλοσοφικά είναι η μεταφυσική εν γένει, πράγμα που τον έστρεψε αρχικά στα «Νέα Δοκίμια για την Ανθρώπινη Νόηση» (Nouveaux essais sur l'entendement humain, 1765) του Leibniz και, όταν δεν βρήκε λύση σε αυτά, στο ζήτημα της γνώσης εν γένει, όπου και αφιέρωσε 10 ολόκληρα «σιωπηλά» χρόνια που οδήγησαν, εντέλει, στην έκδοση της *Α ΚΚΑ* (1781)²².

Στο γράμμα του προς τον Marcus Herz το 1772, έτος που έχει ήδη αρχίσει τις μελέτες του για την γνώση, ο Kant θέτει το ερώτημα: «Ποιό είναι το θεμέλιο της σχέσης αυτού που βρίσκεται μέσα μας και αποκαλούμε *παράσταση* και του

¹⁷ Κονδύλης, Παναγιώτης (1981), *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Τόμος Α, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, σελ. 28.

¹⁸ Cassirer, Ernst (1963), *Καντ και Ρουσσώ*, μτφρ. Γεράσιμου Λυκιαρδοπούλου, εκδ. Έρασμος, Αθήνα, 2001, σελ. 77.

¹⁹ Κασσίρερ, Ερνστ (2006), *Καντ - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006, σελ. 53.

²⁰ *Ibid* σελ. 53.

²¹ Kant, Immanuel (1783), *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική*, μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1982, σελ. 27.

²² Windelband, W. & H. Heimsoeth (1976), *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Τόμος Γ, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1985, σελ. 17.

αντικείμενου;»²³ το οποίο και αποκαλεί «κλειδί όλου του μυστικού της μεταφυσικής που μέχρι τώρα κρύβεται από τον ίδιο της τον εαυτό»²⁴. Το πρόβλημα της *καταγωγής* και της *φύσης* της «παράστασης» (*Vorstellung*) αποτελεί, για τον Kant, το θεμελιώδες γνωσιολογικό ζήτημα και από αυτό εκκινεί τις έρευνες του. Όλοι οι μέχρι τώρα φιλόσοφοι είτε κατέληγαν, ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, σε μία *παθητικότητα* του πνεύματος, όπως π.χ. οι Άγγλοι Εμπειριστές, είτε σε κάποιον «από μηχανής θεό» που εμφύτευε την φύση των πραγμάτων μέσα στον άνθρωπο, όπως υποστήριζαν οι Ιδεαλιστές Πλάτωνας και Leibniz²⁵. Στο εν λόγω γράμμα παρέχει ωστόσο, για πρώτη φορά, την δική του ενδιάμεση θέση, προάγοντας την *ενεργητικότητα* του ίδιου του ανθρώπινου *Νου* ως προς την γνώση, θέση που προμηνύει και την «κριτική στροφή» της σκέψης του και του ανοίγει τον δρόμο προς την *ΚΚΑ*.

Πιο συγκεκριμένα ο Kant απαντάει ότι θα πρέπει να υπάρχει ένας *Αρχετυπικός Νους* (*Intellectus Archetypus*), που η εποπτεία (*Intuitive*) του να θεμελιώνεται στα αντικείμενα, αλλά και ένας *Εκτυπικός Νους* (*Intellectus Ectypus*) που να μετασχηματίζει λογικά (*Discursive*) τα εν λόγω αισθητήρια δεδομένα που προέρχονται απ' τα αντικείμενα και δηλώνει έτοιμος να προβεί σε μία *Κριτική του Καθαρού Λόγου* που να καταπιάνεται με «τις πηγές της μεταφυσικής, την μέθοδο και τα όρια της»²⁶. Επιπροσθέτως, στο εν λόγω γράμμα, παρέχει και τον πρώτο ορισμό της *Transzendentalphilosophie*: είναι η φιλοσοφία που ασχολείται με «τις έννοιες που ανήκουν εξ ολοκλήρου στον Καθαρό Λόγο»²⁷ και αναφέρεται στην ριζική αναμόρφωση που σκέπτεται να κάνει στις αριστοτελικές *Κατηγορίες*. Συνεπώς, ήδη από το 1772 έχει συλλάβει το «πρόβλημα της παραστάσεως» ως το κεντρικότερο γνωσιολογικό ζήτημα - πρόβλημα που θα απασχολήσει και ολόκληρο τον μετέπειτα Γερμανικό Ιδεαλισμό - καθώς και την ανάγκη για μία *Kritischen Philosophie* που θα το αντιμετωπίσει. Αυτές οι πρωτόλειες θέσεις προμηνύουν ήδη την «Κοπερνίκεια Επανάσταση» που θα ανακοινώσει 20, περίπου, χρόνια αργότερα στον Πρόλογο της Β έκδοσης της *ΚΚΑ*. Ο Cassirer σημειώνει ότι έκτοτε το γλωσσικό του ύφος θα αλλάξει δραστικά, πράγμα που δείχνει ότι ένας νέος τρόπος του *σκέπτεσθαι*

²³ Immanuel Kant, (1999), *Correspondence*, The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant, translated and edited by Arnulf Zweig, Cambridge University Press, 1999, p. 133.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid* p.p. 134-135.

²⁷ *Ibid.*

γεννήθηκε²⁸. Το «πρόβλημα της παραστάσεως» θα οδηγήσει σύντομα τον Kant στις «κρίσεις», οι οποίες δεν εκφράζουν παρά τις σχέσεις των παραστάσεων και, μέσω αυτών, την ενεργητική λειτουργία του ανθρώπινου Νου «που ριζώνει στην ουσιώδη λειτουργία του Λόγου, η οποία είναι η νομοθεσία»²⁹. Και η νομοθετική αυτή λειτουργία του Λόγου είναι και ο ουσιαστικός δεσμός της *Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας* με την *Κριτική Φιλοσοφία*.

Στην *ΚΚΑ* το «πρόβλημα της παραστάσεως», το οποίο αποτελεί και το «κλειδί του μυστικού όλης της μεταφυσικής», θα εκφραστεί ρητά μέσω του κεντρικού ερωτήματος που φιλοδοξεί ο Kant να απαντήσει στο εν λόγω βιβλίο, ήτοι του «*Πώς είναι δυνατές οι a priori συνθετικές κρίσεις;*»³⁰. Στην πραγματικότητα το εν λόγω ερώτημα δεν είναι παρά το σημείο που τέμνονται τα ζητήματα που έθεσαν και οι τέσσερις παραπάνω κομβικοί στοχαστές του Διαφωτισμού: η ρουσσωική ελευθερία, αυτονομία και ηθική μόνον αν υφίσταται ως a priori δυνατότητα που διακρίνεται από την νευτώνεια φυσική νομοτέλεια μπορεί να πραγματωθεί, ο χιουμινός σκεπτικισμός μόνον αν υφίστανται a priori είδη γνώσεων δύναται να αναχαιτιστεί, ο άγονος βολφινός δογματισμός μόνον μέσω μίας κριτικής θεώρησης των εν λόγω a priori όρων δύναται να καθαιρεθεί και η νέα νευτώνεια επιστήμη, η οποία βασίζεται στα μαθηματικά, μόνον μέσω της κατάδειξης της a priori γνώσης των μαθηματικών δύναται να θεμελιωθεί.

Η *ΚΚΑ* είναι σχολαστική ως προς την μέθοδο έκθεσης των εννοιών της παρουσιάζοντας την μορφή μίας *Philosophia Definitiva*. Ως προς την δομή της εκφράζει ένα αυστηρό αρχιτεκτονικό οικοδόμημα που ταιριάζει απόλυτα με την μεταφορά του *Λόγου* με «οικοδομική διεργασία»³¹ που κάνει συχνά ο Kant. Τα νοήματα της είναι πυκνά και το ύφος της *baroque*³². Για αυτό και οι όροι, παρά τους αυστηρούς ορισμούς που παρέχει ο Kant, τελούν διαρκώς υπό κίνηση ως προς το περιεχόμενο τους σαν να είναι «ζωντανοί». Ο Cassirer διευκρινίζει ότι «οι έννοιες αλλάζουν συνεχώς, ανάλογα με το χωρίο στο οποίο απαντούν [...] δεν είναι εξ αρχής

²⁸ Κασσίρερ, Ερνστ (2006), *Kant - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006, σελ. 218.

²⁹ Φρανσουά, Σατελέ (2006), *Η Φιλοσοφία*, τόμος Β, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 2006, σελ. 22.

³⁰ *ΚΚΑ* Β19.

³¹ *ΚΚΑ* Α707/Β739.

³² Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Εισαγωγή, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σελ. 15.

εκεί ως ηρεμούν υπόστρωμα της κίνησης των σκέψεων, αντιθέτως αναπτύσσονται και σταθεροποιούνται με το που μπαίνουν πια σε κίνηση. Όποιος δεν λαμβάνει υπ' όψιν του αυτό το στοιχείο, όποιος πιστεύει ότι η σημασία μίας καθορισμένης θεμελιώδους έννοιας εξαντλείται στον πρώτο της ορισμό κι όποιος ζητεί τώρα μ' αυτή την έννοια να τη συλλάβει ως κάτι αμετάβλητο και ανέγγιχτο από την πρόοδο της σκέψης, κατ' ανάγκη θα σφάλει στην αντίληψη του»³³. Έτσι, η έννοια του *Λόγου*, μία από τις κεντρικότερες έννοιες της *ΚΚΑ*, αρχικώς ορίζεται ως «γνωστική δύναμις», αργότερα ως «ικανότητα δημιουργίας [ενοποιητικών της Νοήσεως] Αρχών» και εν συνεχεία ως «ικανότητα παραγωγής Ιδεών». Αυτός είναι και ο λόγος που οι ερμηνείες επί των επιμέρους κεφαλαίων της *ΚΚΑ* είναι αναπόφευκτα ελλειμματικές αλλά και που στόχος της παρούσας εργασίας είναι η *σύνολη ερμηνεία της ΚΚΑ*.

³³ Κασσίερ, Ερνστ (2006), *Καντ - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006, σελ. 221.

«Ο ανθρώπινος λόγος έχει σε ένα ορισμένο είδος των γνώσεων του αυτή την ξεχωριστή μοίρα: να ενοχλείται από φορτικά ερωτήματα που δεν μπορεί να τα αποφύγει [...] γι' αυτό αναγκάζεται να προσφεύγει σε θεμελιώδεις αρχές που υπερβαίνουν κάθε δυνατή χρήση της εμπειρίας και ωστόσο φαίνονται τόσο αξιόπιστες [...] με αυτόν όμως τον τρόπο βυθίζεται σε τέτοιο σκοτάδι και σε τέτοιες αντιφάσεις...»³⁴

³⁴ ΚΚΛ Α VII

1. ΟΙ ΔΥΟ ΠΡΟΛΟΓΟΙ

Ο Kant ξεκινάει τον *A Πρόλογο*³⁵ με τη διαπίστωση της φυσικής τάσης του ανθρώπινου Λόγου να θέτει ερωτήματα που υπερβαίνουν τις δυνατότητες του³⁶. Για να δώσει λύση σε αυτό το πρόβλημα ο ίδιος ο Λόγος «αναγκάζεται να προσφεύγει σε θεμελιώδεις αρχές που υπερβαίνουν κάθε δυνατή χρήση της εμπειρίας»³⁷, ήτοι να προσφεύγει σε *δόγματα*. Αυτές οι αρχές ακριβώς λόγω του ότι υπερβαίνουν κάθε δυνατή εμπειρία «δεν αναγνωρίζουν πια κανέναν έλεγχο»³⁸. Τα δόγματα αυτά δημιουργούν, έτσι, ένα «πεδίο [...] ατέρμονων διαμαχών»³⁹ το οποίο, κατά τον Kant, καλείται *Μεταφυσική*. Η Μεταφυσική κατά τα νεότερα χρόνια του Διαφωτισμού «βρισκόταν στην εξουσία των *Δογματικών*»⁴⁰ οι οποίοι μέσα από τις ατέρμονες διαμάχες τους ως προς τις θεμελιώδεις αρχές της έδωσαν χώρο στους *Σκεπτικιστές*, οι οποίοι, με τη σειρά τους, όντας «ένα είδος νομάδων [...] συνέτριβαν από καιρό σε καιρό τον κοινωνικό δεσμό»⁴¹. Αλλά αυτοί ήσαν «ευτυχώς λιγστοί»⁴², με αποτέλεσμα οι Δογματικοί να επικρατήσουν και να δημιουργήσουν «χάος» στη «Βασίλισσα» των επιστημών, τη Μεταφυσική, αφού όλοι τους οι δρόμοι οδήγησαν στη «σύγχυση» και στη «στεριότητα»⁴³. Αυτή η κατάσταση σε συνδυασμό με την παράλληλη «άνθηση όλων των επιστημών»⁴⁴ προκάλεσε εντέλει την «αδιαφορία» αλλά και την «περιφρόνηση» ως προς τη «Βασίλισσα των Επιστημών»⁴⁵. Όλοι αυτοί που περιφρονούν τη Μεταφυσική όμως, όπως αιχμηρά παρατηρεί ο Kant, «οι ίδιοι ξαναπέφτουν αναπότρεπτα σε μεταφυσικούς ισχυρισμούς»⁴⁶. Για αυτό και αποτελεί «προσποίηση», «ματαιοπονία» και «υποκρισία» η εν λόγω απαξίωση της Μεταφυσικής, διότι στη πραγματικότητα ουδέποτε ξεφύγαμε από αυτήν, κι ούτε πρόκειται να ξεφύγουμε, λόγω, βεβαίως, της εγγενούς τάσης του Λόγου προς

³⁵ *Kritik der reinen Vernunft* (1781).

³⁶ *KKI* AVII.

³⁷ *KKI* AVIII.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *KKI* AIX.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *KKI* AX.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

αυτήν⁴⁷. Αν υπήρχε τρόπος να γίνει η Μεταφυσική επιστήμη τότε η «κατάκτηση» της θα άξιζε ξανά⁴⁸.

Μία τέτοια «επιστήμη» θα ήταν αποτέλεσμα της «ώριμης Κριτικής Δύναμης ενός αιώνα που δεν βαυκαλίζεται πια με φαινομενική γνώση»⁴⁹. Αυτός ο αιώνας είναι, ασφαλώς, ο 18^{ος} αιώνας, ήτοι ο *Αιώνας των Φώτων*, ο οποίος «παρακινεί τον Λόγο να αναλάβει ξανά το πιο επίπονο έργο του, δηλαδή την αυτογνωσία, και να εγκαταστήσει ένα δικαστήριο που να του εξασφαλίζει από τη μια μεριά τις νόμιμες διεκδικήσεις του, αλλά και να μπορεί αντίθετα να αποκρούει κάθε αβάσιμη αξίωση του όχι με δυναμικές ετυμηγορίες, αλλά σύμφωνα με νόμους αιώνιους και ακίνητους - και αυτό το δικαστήριο δεν είναι άλλο παρά αυτούσια η *Κριτική του Καθαρού Λόγου*.»⁵⁰. Σε υποσημείωση του εδώ ο Kant αναφέρει: «Η εποχή μας είναι η καθαυτή εποχή της κριτικής, στην οποία πρέπει να υποβάλλονται τα πάντα. Η *Θρησκεία* προβάλλοντας την αγιότητα της και η *Νομοθεσία* την μεγαλειότητα της ζητούν συνήθως να της ξεφύγουν. Με αυτό όμως προκαλούν δικαιολογημένη υποψία εναντίον τους και δεν μπορούν να διεκδικούν τον ανυπόκριτο σεβασμό που ο Λόγος επιφυλάσσει μόνον σε ό,τι μπόρεσε να αντέξει στον ελεύθερο και δημόσιο έλεγχο του.»⁵¹.

Λίγο παρακάτω ο Kant προχωράει στη διασαφήνιση της «Κριτικής του Καθαρού Λόγου» λέγοντας ότι «με τον τίτλο όμως αυτόν δεν εννοώ μία κριτική των βιβλίων και των [φιλοσοφικών] συστημάτων, αλλά την κριτική της νοητικής δύναμης εν γένει, αναφορικά προς όλες τις γνώσεις, προς τις οποίες είναι δυνατό να τείνει [η δύναμη] αυτή ανεξάρτητα από κάθε είδος εμπειρίας, άρα την κρίση και απόφαση ως προς τη δυνατότητα ή μη δυνατότητα μιας Μεταφυσικής εν γένει, όπως και τον καθορισμό τόσο των πηγών όσο και της εκτάσεως των ορίων της [Μεταφυσικής]· και όλα αυτά βέβαια βάσει αρχών.»⁵².

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Kant έχει σαφή ιστορική συνείδηση της εποχής που ζει, ήτοι του *Διαφωτισμού*: πρόκειται για την *εποχή της Κριτικής*. Η κριτική αυτή, που ξεκίνησε πρωτίστως ως μία κοινωνική κριτική προς το *Ancien Régime*,

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *KKI AXI.*

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *KKI AXII.*

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

επεκτάθηκε αναπόφευκτα προς όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας και δη της πνευματικής. Κομβικό ρόλο αυτής της κριτικής στο πεδίο της φιλοσοφίας έπαιξε, ασφαλώς, ο David Hume, ο οποίος, ως Σκεπτικιστής, κατέληξε στην αμφισβήτηση ακόμα και των πιο στοιχειωδών πεποιθήσεων μας, όπως αυτών της αιτιότητας και της προσωπικής ταυτότητας. Στο σύνολο της, η εν λόγω κριτική πνευματική κίνηση, ήτοι ο Διαφωτισμός, ορθώς παρατηρεί ο Kant ότι κατέληξε σε φιλοσοφικό αδιέξοδο: από τη μία έχουμε μία σειρά από *Δογματικές* φιλοσοφίες, με κορυφαία αυτή του Christian Wolff⁵³ και από την άλλη διάφορες *Σκεπτικιστικές* φιλοσοφίες με κορυφαία αυτή του David Hume⁵⁴. Από τις μεν πρώτες μας λείπουν τα κριτήρια για το ποιές όντως ισχύουν, αφού υπερβαίνουν κάθε δυνατή εμπειρία οι δογματικές τους αρχές, από τις δε δεύτερες δεν μένουν και πολλά για να βασιστούμε. Επιπροσθέτως, τονίζει ο Kant, ο Δογματισμός οδηγεί αναπόφευκτα στον *δεσποτισμό* και ο Σκεπτικισμός στην *αναρχία*.

Αυτή την κατάσταση περιγράφει γλαφυρά ο Kant στην αρχή του *Προλόγου* της *Α Κριτικής του Καθαρού Λόγου* (1781) και από αυτή την κατάσταση επιζητεί την φιλοσοφική διέξοδο. Πώς όμως σκοπεύει να υπερβεί αυτή την κατάσταση; Κατ' αρχάς μέσω ενός *τρίτου δρόμου*: «τον δρόμο αυτόν ακολούθησα, το μοναδικό που είχε μείνει ελεύθερος» αναφέρει λίγο παρακάτω και, σε άλλο σημείο, στο τελευταίο κεφάλαιο της *ΚΚΑ* με τίτλο «*Η Ιστορία του Καθαρού Λόγου*»: «ο κριτικός δρόμος είναι μονάχα ακόμη ανοιχτός»⁵⁵. Για τον Kant ο δογματισμός «χαρακτηρίζει την παιδική ηλικία»⁵⁶ του Καθαρού Λόγου, ο Σκεπτικισμός την απαρχή της ωρίμανσης μέσω μιας «σωφρονισμένης κριτικής ικανότητας»⁵⁷ αλλά ο Κριτικισμός είναι αυτός μόνο που εκφράζει την πλήρως ωριμασμένη «κριτική ικανότητα» του ανθρώπου. Αυτός ο τρίτος δρόμος, ανάμεσα στον Δογματισμό και τον Σκεπτικισμό είναι, επομένως, ο δρόμος που η ίδια η εποχή προτάσσει: ο δρόμος της *Κριτικής*. Η κριτική αυτή δεν μπορεί όμως να αφορά, πάλι, επιμέρους φιλοσοφικά συστήματα, όπως γινόταν μέχρι πρότινος είτε για την προαγωγή νέων φιλοσοφικών συστημάτων στη θέση των παλιών είτε απλώς και μόνον για την αναίρεση των παλιών, αλλά θα πρέπει να είναι μία κριτική της «νοητικής δύναμης εν γένει» του ανθρώπου, «αναφορικά προς όλες τις γνώσεις» και «ανεξάρτητα από κάθε είδος εμπειρίας» και, επομένως,

⁵³ *ΚΚΑ* B884.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *ΚΚΑ* AXII.

⁵⁶ *ΚΚΑ* A761/B789.

⁵⁷ *Ibid.*

μία «κρίση και απόφαση ως προς τη δυνατότητα ή μη δυνατότητα μιας Μεταφυσικής εν γένει»⁵⁸. Αυτή είναι και η κατάσταση που ο Kant παρομοιάζει με μία *αντιδικία* ανάμεσα στον Δογματισμό και τον Σκεπτικισμό με αντικείμενο την ίδια την Μεταφυσική, και για την οποία αντιδικία θα πρέπει να στηθεί ένα *Δικαστήριο* που θα αποφανθεί οριστικά και τελεσίδικα μέσω μίας «κρίσης» και «απόφασης» για το αν είναι δυνατή ή όχι η Μεταφυσική εν γένει, αλλά και στη περίπτωση που είναι δυνατή, με ποιόν τρόπο είναι αυτή δυνατή. Στο Δικαστήριο αυτό Δικαστής θα είναι ο Λόγος και κατηγορούμενος ο εαυτός του, ήτοι ο ίδιος ο Λόγος. Ο όρος «Καθαρός» (Reinen) στον Kant παίρνει δύο σημασίες, α) την *lato sensu*: «Καθαρή ονομάζεται κάθε γνώση που δεν είναι καθόλου σύμμικτη με κάτι ξένο προς αυτή»⁵⁹, και β) την *stricto sensu*: «Ιδιαίτερα όμως ονομάζεται μια γνώση απόλυτα καθαρή, όταν σ' αυτή δεν έχει αναμιχθεί γενικά καμιά εμπειρία ή αίσθηση, όταν, συνεπώς, είναι εντελώς *a priori* δυνατή.»⁶⁰. Με τον όρο «Λόγος» (Vernunft) ο Kant εννοεί: ο «Λόγος είναι δύναμη [...] γνωστική»⁶¹. Συνεπώς, κατά τον Kant ο «Καθαρός Λόγος» (Reinen Vernunft) είναι «[...] ο Λόγος που περιέχει τις αρχές σύμφωνα με τις οποίες γνωρίζουμε κατ'ι απόλυτα *a priori*. Ένα όργανο του Καθαρού Λόγου θα ήταν μια συμπερίληψη εκείνων των αρχών σύμφωνα με τις οποίες όλες οι καθαρές *a priori* γνώσεις μπορούν να αποκτηθούν και να συγκροτηθούν πραγματικά.»⁶².

Τον Β *Πρόλογο*⁶³ τώρα, ο Kant τον ξεκινάει με την διαπίστωση ότι το έργο του Λόγου (Vernunftgeschäfte) μέχρι στιγμής δεν κατάφερε να συγκροτήσει «τον ασφαλή δρόμο μιας επιστήμης»⁶⁴, όσον αφορά την Μεταφυσική. Προς επίρρωση αυτού προσφεύγει σε μία σύντομη αναδρομή στην αριστοτελική Λογική (Formale Logik), τα Μαθηματικά (Mathematik) και τη Φυσική (Physik), υποστηρίζοντας ότι οι μεν δύο πρώτες πορεύτηκαν από την αρχή τους (Αριστοτέλης & Ευκλείδης αντίστοιχα) τον δρόμο της «επιστήμης» ενώ η τρίτη μόλις κατά τα νεότερα χρόνια (Γαλιλαίος & Νεύτων). Εν συνεχεία και ερμηνεύοντας μέσω συγκεκριμένων παραδειγμάτων το πνεύμα των σύγχρονων φυσικών που προκάλεσαν την (εκ των υστέρων) επονομαζόμενη «Επιστημονική Επανάσταση», συμπεραίνει ότι το κοινό τους μεθοδολογικό στοιχείο έγκειται στο ότι όλοι αυτοί (Galilei, Torricelli, Stahl κ.τλ.)

⁵⁸ ΚΚΑ ΑΧΙΙ.

⁵⁹ ΚΚΑ ΑΙΙ.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*

⁶² ΚΚΑ Β25.

⁶³ *Kritik der reinen Vernunft* (1787).

⁶⁴ ΚΚΑ ΒVII.

«κατάλαβαν ότι ο Λόγος ενορά μόνον εκείνο που ανακαλύπτει ο ίδιος σύμφωνα με το δικό του προδιάγραμμα και ότι αυτός πρέπει να καθοδηγεί με αρχές [Prinzipien] που προσδιορίζουν τις κρίσεις του με σταθερούς νόμους και να αναγκάζει τη φύση να απαντά στα ερωτήματα του και όχι να την ακολουθεί μόνον πειθήνια σαν ποδηγετούμενος από αυτή, γιατί αλλιώς τυχαίες και χωρίς προηγούμενο σχέδιο καμωμένες παρατηρήσεις δεν συνεχονται σ' έναν αναγκαίο νόμο, πράγμα που ωστόσο ο Λόγος ζητάει και έχει ανάγκη. Ο Λόγος πρέπει να συμπορεύεται με τη φύση κρατώντας στο ένα χέρι τις αρχές, που μόνον η συμφωνία μαζί τους μπορεί να προσδώσει σε ομόλογα φαινόμενα το κύρος νόμων, και στο άλλο το πείραμα, όπως το διανοήθηκε σύμφωνα με τις αρχές αυτές, με σκοπό βέβαια να διδαχτεί από αυτήν αλλά όχι με την ιδιότητα του μαθητή, που αφήνει το δάσκαλο να του υπαγορεύει ό,τι αυτός θέλει, αλλά ενός εν ενεργεία δικαστή, που αναγκάζει τους μάρτυρες να απαντούν στις ερωτήσεις που αυτός τους θέτει.»⁶⁵. Εδώ ο Kant επανέρχεται στη μεταφορά του Λόγου με έναν Δικαστή του *A Προλόγου* της *ΚΚΑ*. Ο Λόγος παίζει ενεργητικό ρόλο στη γνώση μέσω της συμμόρφωσης του εξωτερικού κόσμου (Φύσις) προς τους νόμους και τις αρχές του.

Η εν λόγω αναδρομή γίνεται, εκ μέρους του Kant, για να δείξει «την αλλαγή του τρόπου του σκέπτεσθαι που υπήρξε τόσο ωφέλιμη στις επιστήμες αυτές»⁶⁶, εννοώντας κυρίως την Φυσική. Αυτόν τον νέο τρόπο του «σκέπτεσθαι» θα πρέπει να μιμηθεί, αναλογικά, και η Μεταφυσική, διότι «ως τώρα γινόταν δεκτό ότι η όλη γνώση μας πρέπει να ρυθμίζεται προς τα αντικείμενα»⁶⁷ και όχι στον «a priori προσδιορισμό των αντικειμένων»⁶⁸. Σε αυτό το σημείο είναι που ο Kant προτείνει την «δοκιμή» της «υπόθεσης» ότι «τα αντικείμενα πρέπει να ρυθμίζονται προς της γνώση μας»⁶⁹, μήπως και «έχουμε στα προβλήματα της Μεταφυσικής περισσότερη επιτυχία»⁷⁰. Αυτή την «αλλαγή του τρόπου σκέψης» ο Kant την παραλληλίζει, μεταφορικά, με την αλλαγή που πραγματοποίησε ο Mikołaj Kopernik, ο οποίος «βλέποντας ότι δεν κατέληγε σε αποτέλεσμα ως προς την εξήγηση των ουράνιων κινήσεων με την υπόθεση ότι ολόκληρη η στρατιά των άστρων περιστρέφεται γύρω από τον θεατή, δοκίμασε να δει μήπως θα είχε μεγαλύτερη επιτυχία αν έβαζε τον

⁶⁵ *ΚΚΑ* ΒΧΙΙΙ.

⁶⁶ *ΚΚΑ* ΒΧVΙ.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

θεατή να περιστρέφεται και αντίθετα τα άστρα να μένουν ακίνητα.»⁷¹. «Ε, στη Μεταφυσική», προσθέτει ο Kant, «μπορεί κανείς να κάνει παρόμοια δοκιμή σε ό,τι αφορά την *εποπτεία των αντικειμένων*.»⁷², ήτοι αντί να ρυθμίζεται η εποπτεία προς τα αντικείμενα, να ρυθμίζονται τα αντικείμενα «προς την φύση της εποπτειακής μας ικανότητας [Anschauungsvermögen].»⁷³. Αυτό που η εν λόγω «υπόθεση» προάγει είναι μία ανθρωποκεντρική στροφή ως προς τη γνώση: ο άνθρωπος γνωρίζει ό,τι δύναται ως άνθρωπος να γνωρίζει. Και αυτή είναι η κεντρική ιδέα ολόκληρης της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας: τα εξωτερικά αντικείμενα μας δίνονται μέσω των αισθήσεων και επομένως ο τρόπος που τα γνωρίζουμε έγκειται στο ίδιο το υποκείμενο της γνώσης. Για αυτό και η Υπερβατολογική Φιλοσοφία δεν φιλοδοξεί να καταπιαστεί καθόλου με τα *πράγματα αυτά καθ' εαυτά*, τα οποία μας είναι, εξάλλου, εντελώς άγνωστα, αλλά με τον τρόπο που το υποκείμενο γνωρίζει a priori τα εν λόγω αντικείμενα⁷⁴.

Εμβαθύνοντας περαιτέρω σε αυτή «την αλλαγή του τρόπου σκέψης» ο Kant δίνει σε μια περικοπή με τρόπο σύντομο και σαφή την ουσία της «Κοπερνίκειας Επανάστασης» του: «από τα πράγματα νοούμε a priori μονάχα εκείνο που εμείς οι ίδιοι θέτουμε μέσα σε αυτά»⁷⁵. Σε αυτή την περικοπή ο Kant παρέχει και μία διαφωτιστική υποσημείωση: «Αυτή λοιπόν η μέθοδος που έχουμε δανειστή από τους φυσικούς έγκειται σε τούτο: να αναζητεί κανείς τα στοιχεία του Καθαρού Λόγου σ' αυτό που μπορεί να επιβεβαιωθεί ή να αναιρεθεί με το πείραμα. Για τον έλεγχο των προτάσεων του Καθαρού Λόγου και προπαντός όταν αυτές αποτολμούν υπέρβαση των ορίων της δυνατής εμπειρία, δεν μπορεί να διεξαχθεί κανένα πείραμα με τα αντικείμενα του (όπως στη Φυσική): άρα αυτό θα είναι δυνατό μόνον με *έννοιες και θεμελιώδεις αρχές* που δεχόμαστε a priori»⁷⁶ και συνεχίζει στην περίφημη διάκριση που θα αναπτύξει σε άλλο σημείο της ΚΚΑ: «αυτές τις διαθέτουμε έτσι, ώστε να μπορούν να θεωρηθούν από δύο πλευρές: από τη μία ως αντικείμενα των αισθήσεων και της νοήσεως για την εμπειρία»⁷⁷, ήτοι ως *Φαινόμενα*, «και από την άλλη πάλι ως

⁷¹ *Ibid.*

⁷² ΚΚΑ ΒΧVII.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ Κασσίρερ, Ερνστ (1918), *KANT - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006, σελ. 233.

⁷⁵ ΚΚΑ ΒΧVII.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ ΚΚΑ ΒΧΙΧ.

αντικείμενα που νοούνται απλώς, δηλαδή ως αντικείμενα αναφερόμενα στον απομονωμένο Λόγο που τείνει έξω από τα όρια της εμπειρίας»⁷⁸, ήτοι ως *Νοούμενα*.

Επομένως ο «Καθαρός Λόγος» είναι οι *a priori έννοιες και αρχές* που η νόηση⁷⁹ θέτει μέσα στα ίδια τα πράγματα ούτως ώστε να τα οργανώσει σε γνώση. «Η γνώση αυτή», αναφέρει, «φτάνει μόνον ως τα Φαινόμενα, ενώ το πράγμα αυτό καθ' εαυτό [Ding-an-sich] παραμένει μεν αφ' αυτού πραγματικό [Für sich wirklich], αλλά αδιάγνωστο από εμάς.»⁸⁰. Στο εν λόγω εδάφιο διατυπώνεται απ' τον Kant και η ιδιότυπη σύνθεση που εκφράζει η *Υπερβατολογική Φιλοσοφία* του: την σύνθεση του *Αγνωστικισμού* με τον *Ρεαλισμό*: γνωρίζουμε μόνον τα φαινόμενα, με τρόπο *a priori*, ήτοι όπως μόνον στις αισθήσεις ενός υποκειμένου τα αντικείμενα αυτά εμφανίζονται, ενώ ο εξωτερικός-πραγματικός κόσμος συνεχίζει να υφίσταται «αυτοδύναμα» μεν, ήτοι *ρεαλιστικώς*, «αδιάγνωστα» δε, ήτοι *αγνωστικιστικώς*. Ο Λόγος όμως, όπως προανέφερα, *τείνει* «φυσικά», «αναγκαία και με το δίκιο του»⁸¹ σε αυτό που ο Kant ορίζει ως *Απόλυτο* (Das Unbedingte), ήτοι στο *μη υποκείμενο σε όρους* ή, αλλιώς, στο *ανεξάρτητο*⁸², το οποίο αντιφατικά ψάχνει να βρει μέσα στο *Σχετικό* (Das Bedingte), ήτοι στο *υποκείμενο σε όρους*, ή αλλιώς στο *εξαρτημένο*. Τα εξαρτημένα ή υποκείμενα σε όρους είναι, ασφαλώς, τα αντικείμενα ως *Φαινόμενα* (Erscheinung), ήτοι τα *δι' εαυτά*, τα οποία είναι εξαρτημένα από τις αισθήσεις (όρους) που τα προσλαμβάνουν (δι' εαυτά: διά μέσω των αισθήσεων), ενώ τα ανεξάρτητα ή μη υποκείμενα σε όρους είναι τα αντικείμενα *αυτά καθ' εαυτά*, τα οποία είναι ανεξάρτητα από τις αισθήσεις (καθ' εαυτά: ανεξαρτήτως των αισθήσεων μας). Τα δεύτερα, όπως είναι λογικό, είναι αδύνατο να *γνωσθούν* (Αγνωστικισμός), αφού ποτέ δεν θα τα θεωρήσουμε με τρόπο *μη υποκείμενο* στις αισθήσεις μας, ενώ τα πρώτα γνωρίζονται με τον τρόπο που αυτά εμφανίζονται στις αισθήσεις μας, ήτοι ως *Φαινόμενα*. Η (Υπερβατολογική) *Διαλεκτική*, η οποία βέβαια υπερβαίνει ως προς το πεδίο εφαρμογής της την εμπειρία και ασχολείται με τα καθ' εαυτά ως *Νοούμενα*, ήτοι όπως δύναται να νοηθούν αποκλειστικά μέσω του Νου μας και ανεξαρτήτως των αισθήσεων μας, είναι αυτή που «συνδέει πάλι και τα δύο και τα εναρμονίζει με την αναγκαία λογική ιδέα του Απόλυτου και βρίσκει ότι η εναρμόνιση αυτή δεν είναι

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ Ο όρος «Verstand» μεταφράζεται/συναντάται στην ελληνική βιβλιογραφία και ως «Διάνοια». Εδώ ακολουθώ την μετάφραση του Αναστάσιου Γιανναρά, ο οποίος τον αποδίδει ως «Νου», «Νόηση» και «Νοείν».

⁸⁰ *ΚΚΑ ΒΧΧ*.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² Το «Ανυπόθετον» ή «όντως Ον» του Πλάτωνα.

ποτέ δυνατή παρά μόνον με τη [εν λόγω] διάκριση που, επομένως, είναι και αληθινή.»⁸³. Αλλά τα Νοούμενα δεν δύνανται να συγκροτήσουν γνώση, ακριβώς επειδή δεν δύνανται να επιβεβαιωθούν από την εμπειρία.

Αυτό ακριβώς είναι και το έργο της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*: «η προσπάθεια [...] να αλλάξει η μέθοδος της Μεταφυσικής που ίσχυε ως τώρα και να επιχειρήσει μία ολική επανάσταση κατά το παράδειγμα των Γεωμετρών και των Φυσικών [...] Είναι μία πραγματεία περί της μεθόδου, όχι ένα σύστημα επιστήμης καθ' εαυτής [...]»⁸⁴. Κι αμέσως μετά: «διότι γνώρισμα καθ' εαυτό ιδιαίτερο του Καθαρού Θεωρητικού Λόγου [Reinen-Spekulativen Vernunft]»⁸⁵ είναι αφενός μεν το ότι «δεν μπορεί στην α priori γνώση να αποδοθεί τίποτα στα αντικείμενα εκτός από αυτό που αντλεί το νοούν υποκείμενο από τον εαυτό του» και, αφετέρου, το ότι «ο Καθαρός Λόγος αποτελεί από την άποψη των γνωστικών αρχών [Erkenntnisprinzipien] μια εντελώς ξεχωριστή και αυθυπόστατη ενότητα, όπου κάθε μέλος, όπως ένα οργανωμένο σώμα, υπάρχει χάριν των άλλων και τα άλλα χάριν του ενός, και όπου καμία αρχή δεν μπορεί να ληφθεί ως βέβαιη θεωρούμενη από *μια* άποψη, χωρίς να εξεταστεί συγχρόνως στη *συνολική* σχέση της προς την όλη χρήση του Καθαρού Λόγου.»⁸⁶. Επομένως η *Κριτική του Καθαρού Λόγου* είναι δυνατή ακριβώς λόγω αυτής της οργανικής ενότητας του ίδιου του Καθαρού Λόγου. Η εν λόγω *Κριτική του Καθαρού Λόγου* όμως, έτσι τουλάχιστον όπως έχει παρουσιαστεί μέχρι στιγμής από τον ίδιο τον Kant, φαίνεται να έχει μία λειτουργία αμιγώς *αρνητική*. Ο Kant το αναγνωρίζει αυτό και το εκφράζει στην περίφημη περικοπή: «έπρεπε, λοιπόν, να καταργήσω τη γνώση, για να κερδίσω τόπο για την πίστη»⁸⁷. Αλλά αυτό έχει αποτέλεσμα, έμμεσα, και *θετικό*, εφόσον υπάρχει μία χρήση του Καθαρού Λόγου η οποία υπερβαίνει τα όρια της αισθητικότητας και της εμπειρίας και η οποία είναι εντελώς πρακτική: η *Ηθική*⁸⁸. Αυτή είναι, εντέλει, η «ωφέλεια» και η πραγματικά «θετική υπηρεσία» της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*: η «κατοχύρωση» του πρακτικού Λόγου, ήτοι της *Ηθικής*⁸⁹, που θα αναπτύξει ο Kant στην «δεύτερη» *Κριτική* του, ήτοι την *ΚΠΛ*.

⁸³ ΚΚΛ ΒΧΧΙΙ.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ ΚΚΛ ΒΧΧΙΙΙ.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ ΚΚΛ ΒΧΧΧ.

⁸⁸ ΚΚΛ ΒΧΧΙΙΙ.

⁸⁹ *Ibid.*

Σε αυτό το σημείο ο Kant προβαίνει σε μία συμπερίληψη του εγχειρήματος του: «[...] ότι ο χώρος και ο χρόνος είναι μονάχα μορφές κατ' αίσθηση εποπτείας, άρα μονάχα όροι της υπάρξεως των πραγμάτων ως φαινομένων, κι ακόμα ότι δεν έχουμε άλλες έννοιες της νοήσεως [Verstandesbegriffe⁹⁰], άρα καθόλου στοιχεία για τη γνώση των πραγμάτων παρά μόνον εφόσον μπορεί να δοθεί στις έννοιες αυτές αντίστοιχη εποπτεία, ότι κατά συνέπεια δεν έχουμε γνώση κανενός αντικειμένου ως πράγματος καθ' εαυτό παρά μόνον ως αντικείμενο της κατ' αίσθηση εποπτείας, δηλαδή ως φαινομένου, αυτό θα αποδειχθεί στο αναλυτικό μέρος της Κριτικής: από αυτό θα προκύψει χωρίς αμφιβολία ο περιορισμός κάθε δυνατής θεωρητικής γνώσεως του Λόγου αποκλειστικά σε αντικείμενα της εμπειρίας. Παρ' όλα αυτά - και η παρατήρηση αυτή πρέπει να γίνει - θα υπάρχει πάντα η επιφύλαξη ότι αυτά ακριβώς τα αντικείμενα, αν και δεν μπορούμε να τα γνωρίζουμε ως πράγματα καθ' εαυτά, ωστόσο πρέπει τουλάχιστον να μπορούμε να τα νοούμε [ως Νοούμενα⁹¹].»⁹².

Στο σύνολο του, το εγχείρημα της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας είναι άμεση απόρροια της καντιανής «κοπερνίκειας επανάστασης». Αυτό που η «κοπερνίκεια επανάσταση» μας λέει είναι ότι «δεν μπορούμε να γνωρίσουμε (Erkennen) παρά αυτό που μπορεί να γίνει γνωστό από εμάς: και αυτό που μπορεί να γίνει γνωστό από εμάς είναι υποχρεωτικά σύμφωνα με την ικανότητα μας για γνώση.»⁹³. Συνακόλουθα, ο σκοπός και η λειτουργία της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας είναι να οριστεί ο *τρόπος* που τα πράγματα προσλαμβάνονται *a priori* από το ίδιο το υποκείμενο, ήτοι ο *τρόπος του a priori γνωρίζειν*. Η Υπερβατολογική Φιλοσοφία θεμελιώνεται, όπως διευκρινίζει και ο ίδιος ο Kant, στον βαθμό που έχει προηγηθεί η κριτική των δυνατοτήτων της: «Η Κριτική δεν αντιτάσσεται στην *δογματική πορεία* που ακολουθεί ο Λόγος στην καθαρή του γνώση [θεωρούμενη] ως επιστήμη (γιατί η επιστήμη πρέπει να είναι πάντα δογματική, δηλαδή αυστηρά αποδεικτική βάσει *a priori* αρχών), παρά μόνον στον Δογματισμό, δηλαδή στην αλαζονική του αξίωση να προχωρεί μόνος του [ο Λόγος] με την καθαρή εννοιολογική του γνώση (τη φιλοσοφική), σύμφωνα με αρχές που χρησιμοποιεί από καιρό, χωρίς να ερευνά με

⁹⁰ «Έννοιες της Νοήσεως» ή «Κατηγορίες».

⁹¹ Η ενασχόληση με τα «Νοούμενα» είναι αυτή που ο Kant αποκαλεί «Καθαρή Θεωρητική Γνώση» ή «Spekulation». Τα «Νοούμενα» αναφέρονται σε αντικείμενα μη επαληθεύσιμα από την εμπειρία. Ο όρος μεταφράζεται/συναντάται και ως «Θεωρησιακή».

⁹² *ΚΚΑ ΒΧΧVI*.

⁹³ Κασδάγλης Χ, (1973), *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Τόμος Α, «Η Καντιανή Επανάσταση» του Yvon Belaval, μτφρ. Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1978, σελ. 12.

ποιόν τρόπο και με ποιό δικαίωμα έφτασε εκεί που έφτασε. Ο Δογματισμός λοιπόν είναι η δογματική πορεία του Καθαρού Λόγου [που ακολουθείται] χωρίς να έχει προηγηθεί κριτική της ίδιας του της δυνάμεως.»⁹⁴ και λίγο παρακάτω: «η κριτική είναι μάλλον η αναγκαία προπαρασκευή για την προαγωγή μιας στερεά θεμελιωμένης Μεταφυσικής ως επιστήμης που πρέπει να δουλευτεί κατ' ανάγκη δογματικά και με τρόπο συστηματικό, ώστε να ικανοποιεί τις πιο αυστηρές απαιτήσεις, άρα με σχολαστική ακρίβεια (όχι εκλαϊκευτικά): αυτή η απαίτηση προς τη Μεταφυσική είναι ανένδοτη, γιατί η Κριτική επαγγέλλεται ότι θα ασκήσει το έργο της ολότελα a priori, άρα αποβλέποντας στην πλήρη ικανοποίηση του Καθαρού Λόγου. Κατά την εκτέλεση λοιπόν του σχεδίου, που προδιαγράφει η Κριτική, δηλαδή στο μελλοντικό σύστημα της Μεταφυσικής, πρέπει κάποτε να ακολουθήσουμε την αυστηρή μέθοδο του περιώνυμου Wolf, του μεγαλύτερου απ' όλους τους δογματικούς φιλοσόφους [...].»⁹⁵. Επομένως η Υπερβατολογική Φιλοσοφία είναι ταυτόχρονα και μία ανασκευή των μέχρι τότε Δογματικών Ιδεαλισμών.

Λίγο παρακάτω, σε μία χαρακτηριστική περικοπή ο Kant υποδεικνύει τους «αντιπάλους» του: «[...] μόνον με αυτή [την Κριτική] μπορούν να αποκοπούν οι ρίζες του υλισμού, της μοιρολατρίας, της αθεΐας, της απιστίας των ελεύθερων πνευμάτων, του φανατισμού και της δεισιδαιμονίας που μπορεί να γίνουν καθολικά επιβλαβείς, τέλος του ιδεαλισμού και του σκεπτικισμού που αποτελούν μεγαλύτερο κίνδυνο για τις δογματικές σχολές [...].»⁹⁶. Μπορούμε να υποθέσουμε ποιούς εννοεί εδώ ο Kant: στην αρχή τους Επίκουρο και Spinoza και στο τέλος τους René Descartes και David Hume. Για τον Kant, ο Ιδεαλισμός των Δογματικών Ρασιοναλιστών και ο Σκεπτικισμός σε όλες του τις μορφές είναι οι «μεγαλύτεροι κίνδυνοι των δογματικών σχολών» και, ως εκ τούτου, οι βασικοί αντίπαλοι του. Όπως θα φανεί και στην πορεία, η «Υπερβατολογική Μεθοδολογία» είναι μία μέθοδος με πρωταρχική λειτουργία την ανασκευή τόσο των μέχρι τότε Δογματικών Ιδεαλισμών όσο και των μέχρι τότε Σκεπτικισμών.

⁹⁴ ΚΚΑ ΒΧΧΧV.

⁹⁵ ΚΚΑ ΒΧΧΧI.

⁹⁶ ΚΚΑ ΒΧΧΧIIV.

«Ότι κάθε γνώση αρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν επιδέχεται καμιά αμφιβολία [...] αλλά και αν ακόμα κάθε γνώση μας πρωταρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν σημαίνει ότι και καθεμιά πηγάζει από την εμπειρία.»⁹⁷

⁹⁷ ΚΚΛ Β1

2. ΟΙ ΔΥΟ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

Οι βασικές έννοιες που προαπαιτούνται για την κατανόηση του κυρίως κειμένου της *ΚΚΑ* τέθηκαν μόνον ακροθιγώς και με αφηγηματικό τρόπο στους δύο *Προλόγους*. Στις δύο *Εισαγωγές* του ο Kant επιχειρεί την εμβάθυνση τους συγκροτώντας ταυτόχρονα το προγραμματικό σχέδιο της φιλοσοφίας του.

Ο Kant ξεκινάει την *Εισαγωγή* της Β *ΚΚΑ*, στο πρώτο υποκεφάλαιο της με τίτλο «I. Διαφορά της Καθαρής και της Εμπειρικής Γνώσης» με την δήλωση ότι ενώ «ακόμα [και αν] κάθε γνώση μας πρωταρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν σημαίνει ότι και καθεμιά πηγάζει από την εμπειρία [Erfahrung].»⁹⁸. Στην *Εισαγωγή* της Α *ΚΚΑ* στο πρώτο υποκεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «I. Η Ιδέα της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας» ξεκινάει με την ίδια δήλωση αλλιώς διατυπωμένη για να καταλήξει στην κεντρική «Ιδέα» της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας: «ακόμα [και αν] αποβάλλει κανείς από τις εμπειρίες μας ό,τι ανήκει στις αισθήσεις, ωστόσο απομένουν μερικές πρωταρχικές έννοιες αλλά και κρίσεις [Urteile] παράγωγες από αυτές που πρέπει να έχουν σχηματιστεί εντελώς a priori, ανεξάρτητα από την εμπειρία [...]»⁹⁹. Το πρώτο υποκεφάλαιο της *Εισαγωγής* της Α *ΚΚΑ* κρίθηκε ως μία μάλλον απότομη εισδοχή στην Υπερβατολογική Φιλοσοφία για αυτό και στην *Εισαγωγή* της Β *ΚΚΑ* ο Kant ξεκινάει πρώτα από την «υπόθεση» ότι υπάρχουν γνώσεις ανεξάρτητες της εμπειρίας¹⁰⁰ ούτως ώστε να προχωρήσει εν συνεχεία στον προσδιορισμό της διαφοράς των Καθαρών, δηλαδή a priori γνώσεων, από τις Εμπειρικές, δηλαδή τις a posteriori γνώσεις. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «λέγοντας γνώσεις a priori θα εννοούμε όχι εκείνες που απαντούν ανεξάρτητα από αυτή ή εκείνη την εμπειρία, αλλά απολύτως ανεξάρτητα από κάθε είδους εμπειρίας. Σε αυτές αντιτίθενται οι εμπειρικές γνώσεις ή γνώσεις που είναι δυνατές μόνον a posteriori, δηλαδή μέσω της εμπειρίας.»¹⁰¹.

Οι λατινικοί όροι «a priori» και «a posteriori» πρωτοεμφανίστηκαν στην λατινική μετάφραση των *Στοιχείων* του Ευκλείδη για να προσδιοριστεί η αξιωματική μέθοδος που αποδεικνύει a priori της εμπειρίας, ήτοι *εκ των προτέρων* (a priori: πρόεμπειρικά), από τις εμπειρικές εφαρμογές που διεκπεραιώνονται a posteriori της

⁹⁸ *ΚΚΑ* B1.

⁹⁹ *ΚΚΑ* A1.

¹⁰⁰ *ΚΚΑ* B2.

¹⁰¹ *ΚΚΑ* B3.

εμπειρίας, *ήτοι εν των υστέρων* (a posteriori: μέτεμπειρικά)¹⁰². Η λατινική μετάφραση των *Στοιχείων* του Ευκλείδη έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της λογικής και μαθηματικής σκέψης ολόκληρης της νεότερης Ευρωπαϊκής ιστορίας αρχής γενομένης της Αναγέννησης. Ο Albert of Saxony στο βιβλίο του με τίτλο *Quaestiones logicales* (1356) εισάγει τους όρους *a priori* και *a posteriori* στη μεσαιωνική θεωρία του Παραγωγικού Συλλογισμού αναδιαμορφώνοντας την ριζικά με αποτέλεσμα έκτοτε να καθιερωθούν. Οι όροι εμφανίζονται και στη μεγάλη Λογική των Antoine Arnauld και Pierre Nicole με τίτλο *La logique, ou l'art de penser* (1662) (γνωστή και ως «Port-Royal Logic»). Αλλά ο G.W. Leibniz είναι αυτός που καθιερώνει τους εν λόγω όρους μεταφυσικά: «33. Υπάρχουν δύο είδη *Αληθειών*, Αλήθειες του *Λόγου* και Αλήθειες του *Γεγονότος*. Οι Αλήθειες του *Λόγου* είναι αναγκαίες και το αντίθετο τους είναι αδύνατον· οι Αλήθειες του *Γεγονότος* είναι ενδεχομενικές και το αντίθετο τους είναι δυνατόν.»¹⁰³. Οι πρώτες Αλήθειες, του *Λόγου*, προέρχονται από έμφυτες έλλογες αρχές, είναι δηλαδή *a priori*, και διέπονται από *Καθολικότητα* και *Αναγκαιότητα*, ενώ οι δεύτερες προέρχονται από την εμπειρία, είναι δηλαδή *a posteriori*, και διέπονται από *Ενδεχομενικότητα* και *Μερικότητα*. Τα δύο γνωρίσματα των *a priori* γνώσεων του Leibniz, ήτοι την καθολικότητα και την αναγκαιότητα θα υιοθετήσει και ο Kant στην *ΚΚΑ* για να προσδιορίσει τα υπερβατολογικά του στοιχεία.

Η επίδραση του Leibniz στον Kant υπήρξε μεγάλη, αφού ο δεύτερος αξιοποίησε στο έπακρο την γνωσιολογική θεώρηση του πρώτου περί *a priori* και *a posteriori* γνώσεων για να αναιρέσει τον Σκεπτικισμό του David Hume με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο πρώτος την χρησιμοποίησε για να αναιρέσει την κριτική του John Locke στις «έμφυτες ιδέες» στο *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (1690)¹⁰⁴ με το βιβλίο-απάντηση του *Νέα Δοκίμια για την Ανθρώπινη Νόηση* (1765)¹⁰⁵. Οι όροι όμως *a priori* και *a posteriori* παραμένουν στον Leibniz *επιρρηματικοί* και με *χρονικό περιεχόμενο*. Στον Kant είναι που μετατρέπονται σε *επιθετικούς προσδιορισμούς* μίας σειράς εννοιών, όπως «εποπτείες», «έννοιες» κ.ο.κ.¹⁰⁶, οικοδομώντας έτσι ένα ολόκληρο

¹⁰² Για περισσότερα βλ.: Bertrand Russell, “The A Priori in Geometry”, Proceedings of the Aristotelian Society 3, no. 2 (1895-96), p.p. 97-112.

¹⁰³ Leibniz, G.W. (1714), *Η Μοναδολογία*, μτφρ. Στέφανος Λαζαρίδης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006, σελ. 53, αφορισμός 33.

¹⁰⁴ Για περισσότερα βλ.: Locke, John (1690), *Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, μτφρ. Χρήστος Ξανθόπουλος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2016.

¹⁰⁵ Για περισσότερα βλ.: Leibniz, G.W. (1765), *Νέα Δοκίμια για την Ανθρώπινη Νόηση*, μτφρ. Νίκος Μαρκής, εκδ. Δρόμων, Αθήνα, 2009.

¹⁰⁶ Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 96.

μεταφυσικό σύστημα βασισμένο στην εν λόγω διχοτόμηση. Επιπλέον, στον Leibniz διατηρούν τον χρονικό τους προσδιορισμό αφού οι *a priori* γνώσεις του Λόγου δεν εκφράζουν παρά την *Προκαθορισμένη Αρμονία* (*Harmonie Préétablie*) του κόσμου η οποία είναι έμφυτη στον άνθρωπο *a priori*. Στον Kant όμως έχουμε πλήρη αφαίρεση του χρονικού τους περιεχομένου: δεν σημαίνουν, πλέον, πρόεμπειρικά ή εκ των προτέρων και μέτεμπειρικά ή εκ των υστέρων, αλλά *ανεξάρτητα κάθε εμπειρίας*.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο με τίτλο «II. Κατέχουμε μερικές *a priori* γνώσεις και τέτοιες δεν λείπουν ποτέ ακόμα και από τον κοινό Νου» ο Kant αναπτύσσει τον συλλογισμό του περί της τεκμηρίωσης των *a priori* γνώσεων του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι «η εμπειρία δεν προσδίδει στις κρίσεις αληθινή ή αυστηρή, παρά μονάχα υποθετική και σχετική (εξ επαγωγής) *καθολικότητα*» και, επομένως «μία κρίση που νοείται με αυστηρή αναγκαιότητα [...] δεν παράγεται από την εμπειρία, αλλά ισχύει απολύτως *a priori*.»¹⁰⁷. Αυτό που λέει εδώ ο Kant, συμφωνώντας με τον Leibniz, είναι ότι από την εμπειρία αποκτούμε μόνον *ενδεχομενική* γνώση (εξ επαγωγής). Υπάρχει ωστόσο και γνώση που είναι *καθολική* και *αναγκαία*, όπως, παραδείγματος χάριν η *μαθηματική γνώση*. Αυτό το είδος γνώσης που χαρακτηρίζεται από *καθολικότητα* και *αναγκαιότητα* δεν μπορεί να προκύπτει από την εμπειρία, θα πρέπει να είναι, επομένως, *ο τρόπος που το ίδιο το υποκείμενο γνωρίζει τον κόσμο, ήτοι a priori δυνατή*. Και συμπεραίνει: «Άρα αναγκαιότητα και αυστηρή καθολικότητα αποτελούν ασφαλή γνωρίσματα-κριτήρια μιας *a priori* γνώσεως και είναι στενά αλληλένδετες μεταξύ τους.»¹⁰⁸ και, αμέσως παρακάτω: «[...] το καθένα τους είναι καθαυτό αλάθητο [κριτήριο].»¹⁰⁹. Μέσα από τον εν λόγω συλλογισμό ο Kant εκμαιεύει τα *Δύο Κριτήρια* προσδιορισμού κάθε *a priori* γνώσεως: την *αναγκαιότητα* και την *καθολικότητα*. Όποιο *Στοιχείο* (εξού και *Υπερβατολογική Στοιχειολογία*) της γνώσης μας φέρει τα χαρακτηριστικά της *αναγκαιότητας* και της *καθολικότητας* δεν μπορεί παρά να αφορά τον *a priori* τρόπο του *γνωρίζειν* του ίδιου του υποκειμένου, υπό την έννοια του *όρου δυνατότητας του γνωρίζειν εν γένει*. Τα εν λόγω *Δύο Κριτήρια* θα γίνουν, έτσι, ο μίτος ανάπτυξης της *Υπερβατολογικής Μεθόδου* του από εδώ και στο εξής, αφού «[...] η ύπαρξη καθαρών θεμελιωδών αρχών *a priori* στη γνώση μας θα δείξει πόσο αυτές είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για τη

¹⁰⁷ *KK1 B4*.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ *Ibid.*

δυνατότητα της εμπειρίας της ίδιας.»¹¹⁰. Επομένως, τα *Στοιχεία* εκείνα της γνώσης μας που διέπονται από *Καθολικότητα* και *Αναγκαιότητα* στον Kant μετατρέπονται σε *Υπερβατολογικά Στοιχεία*, ήτοι σε *a priori* όρους δυνατότητας της εμπειρίας και της γνώσης εν γένει, απλούστατα διότι από την στιγμή που δεν ανήκουν στην εμπειρία δεν μπορεί παρά να ανήκουν στο ίδιο το υποκείμενο με τη μορφή όρων δυνατότητας κάθε δυνατής εμπειρίας.

Στο τρίτο υποκεφάλαιο της Β *Εισαγωγής* με τίτλο «III. Η Φιλοσοφία έχει ανάγκη μιας επιστήμης που να καθορίζει τη Δυνατότητα, τις Αρχές και την Έκταση όλων των *a priori* γνώσεων» γίνεται ακόμα πιο σαφής ο λόγος αναδιάρθρωσης της Α *Εισαγωγής*: την Β *Εισαγωγή* ο Kant την επεκτείνει κατά πολύ μετατρέποντας την σε ένα πλήρες φιλοσοφικό πρόγραμμα κι όχι απλώς σε μία τυπική εισαγωγή. Αυτό το κάνει σε μια προσπάθεια διασαφήνισης του βιβλίου του που στην Α έκδοση συνάντησε ισχυρή αποδοχή. Γιατί, όμως, η φιλοσοφία έχει την ανάγκη μιας «επιστήμης»; Διότι, κι αυτό είναι «πολύ πιο αξιοσημείωτο από όλα τα προηγούμενα»¹¹¹, οι «γνώσεις εγκαταλείπουν το πεδίο κάθε δυνατής εμπειρίας και δείχνουν φαινομενικά ότι με τη χρησιμοποίηση εννοιών, στις οποίες δεν αντιστοιχεί πουθενά κανένα δεδομένο της εμπειρίας, επεκτείνουν τις κρίσεις μας πέρα από όλα τα όρια της.»¹¹². Πρόκειται για την «φυσική τάση του Λόγου» και τον ορισμό της Μεταφυσικής εκ μέρους του Kant που συναντήσαμε και στους *Προλόγους*. Εδώ συνοψίζεται και το κεντρικό πρόβλημα της Μεταφυσικής: «[σ]τα προβλήματα του Καθαρού Λόγου»¹¹³, που τριχοτομούνται σε τρία θεμελιώδη μεταφυσικά προβλήματα: «τον Θεό, την Ελευθερία και την Αθανασία»¹¹⁴ - τριχοτόμηση που παραλαμβάνει απευθείας από τον Christian Wolff. Τα εν λόγω τρία προβλήματα του Καθαρού Λόγου που απασχόλησαν μέχρι τώρα την Μεταφυσική αντιμετωπίστηκαν, μέχρι τον Kant τουλάχιστον, με τρόπο δογματικό¹¹⁵. Μέσα από μία σειρά μεταφορών της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας του με οικοδομικές διεργασίες, όπως τα «θεμέλια του οικοδομήματος»¹¹⁶, την «κατασκευή οικοδομήματος»¹¹⁷, του «χτισίματος»¹¹⁸

¹¹⁰ ΚΚΑ Β5.

¹¹¹ ΚΚΑ Α3/Β7.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ *Ibid.*

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ ΚΚΑ Β9.

κ.τλ. ο Kant υποδεικνύει πώς πρέπει να κινηθεί ο *Λόγος* για να επιλύσει τα εν λόγω προβλήματα: *κατασκευασιοκρατικά*. Η «οικοδομική μεταφορά» είναι η δεύτερη μεταφορά που χρησιμοποιεί ο Kant για να περιγράψει το έργο της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* καθώς και την λειτουργία του ίδιου του Λόγου εν γένει, μετά την «δικαστική μεταφορά», και μαζί με την «κοπερνίκεια μεταφορά» συγκροτούν τις τρεις βασικές μεταφορές περιγραφής του αντικειμένου της *ΚΚΑ*. Θεωρώ δε ότι η συνδυαστική ανάλυση και των τριών αυτών μεταφορών, συνιστά *κλείδα* στην κατανόηση της *ΚΚΑ* εν γένει, για αυτό και θα καταπιαστώ μαζί τους στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Στο τέταρτο υποκεφάλαιο της *Εισαγωγής* του ο Kant προβαίνει στην δεύτερη σημαντικότερη διχοτόμηση, μετά από την διάκριση *a priori/a posteriori*, αυτή των *αναλυτικών κρίσεων/συνθετικών κρίσεων*. Το εν λόγω υποκεφάλαιο φέρει τίτλο «IV. Περί της Διαφοράς Αναλυτικών και Συνθετικών Κρίσεων». Εδώ ο Kant εξηγεί ότι «σε όλες τις κρίσεις όπου νοείται η σχέση ενός υποκειμένου προς ένα κατηγορούμενο [Prädikat] η σχέση αυτή είναι κατά δύο τρόπους δυνατή. Ή το κατηγορούμενο B ανήκει στο υποκείμενο A ως κάτι που περιέχεται ήδη στην έννοια ή το κατηγορούμενο B βρίσκεται ολότελα έξω από την έννοια A, μολονότι στη πραγματικότητα είναι συνδεδεμένο μαζί του. Στην πρώτη περίπτωση ονομάζω την κρίση αναλυτική, στην άλλη συνθετική.»¹¹⁹. Αμέσως παρακάτω το επαναδιατυπώνει ως εξής: «[...] αναλυτικές κρίσεις είναι εκείνες όπου η σύνδεση του κατηγορουμένου με το υποκείμενο νοείται ως ταυτότητα, ενώ εκείνες, όπου η σύνδεση αυτή νοείται χωρίς την έννοια της ταυτότητας, πρέπει να ονομάζονται συνθετικές.»¹²⁰. Οι πρώτες μπορούν να ονομαστούν και *διασαφητικές* ή *επεξηγηματικές* (Erläuterungsurteile), ενώ οι δεύτερες *διευρύνουσες* ή *αναπτύσσουσες* (Erweiterungsurteile)¹²¹, κι αυτό γιατί στις πρώτες το κατηγορούμενο δεν προσθέτει κάποια νέα πληροφορία στο υποκείμενο - αφού είναι ταυτολογικές - ενώ στις δεύτερες το κατηγορούμενο προσθέτει μία νέα πληροφορία στο υποκείμενο¹²². Ο Kant χρησιμοποιεί δύο παραδείγματα προς επίρρωση της παραπάνω διάκρισης, την απόφαση «όλα τα σώματα είναι εκτατά»¹²³,

¹¹⁹ *ΚΚΑ* B10.

¹²⁰ *ΚΚΑ* A7/B11.

¹²¹ *Ibid.*

¹²² *Ibid.*

¹²³ *Ibid.*

ως αναλυτική κρίση και την απόφαση «όλα τα σώματα έχουν βάρος»¹²⁴, ως συνθετική κρίση.

Στην Α *Εισαγωγή* αναφέρει: «1. [...] οι αναλυτικές κρίσεις δεν διευρύνουν καθόλου τη γνώση μας, μονάχα διασαφηνίζουν την έννοια που ήδη έχω μέσα μου και την καθιστούν πιο κατανοητή σε μένα τον ίδιο· 2. [...] στις συνθετικές κρίσεις πρέπει εγώ, εκτός από την έννοια του υποκειμένου, να έχω και κάτι άλλο ακόμα (X), πάνω στο οποίο θα στηριχθεί η νόηση για να αναγνωρίσει ότι ένα κατηγορούμενο που δεν εμπριέχεται στην έννοια αυτή, ωστόσο της ανήκει.»¹²⁵. Το πρώτο συμπέρασμα αυτής της διάκρισης είναι ότι «οι εμπειρικές κρίσεις αυτές καθαυτές είναι όλες τους συνθετικές.»¹²⁶. Ο Kant έρχεται να προσθέσει εδώ όμως κι ένα *τρίτο είδος κρίσεων*, αυτό των *συνθετικών κρίσεων a priori*, το οποίο αφορά αποφάνσεις κατά τις οποίες συνδέονται δύο έννοιες, το υποκείμενο A με το κατηγορούμενο B, με τρόπο *a priori* δίχως ωστόσο να είναι ταυτολογικές/αναλυτικές, ούτε εμπειρικές, αλλά που συμβαίνει να είναι *συνθετικές*¹²⁷. Τέτοιου είδους αποφάνσεις είναι, παραδείγματος χάριν, οι κρίσεις που συνδέουν δύο έννοιες (Υποκείμενο A & Κατηγορούμενο B) μέσω της *αιτιότητας*¹²⁸. Πρόκειται για τις κρίσεις που πρώτος ο David Hume¹²⁹ έδειξε ότι δεν προκύπτουν από την εμπειρία. Το πρόβλημα αυτό το συνοψίζει ο Kant στην ερώτηση: «Τί είναι εδώ το άγνωστο =X, πάνω στο οποίο στηρίζεται η νόηση, όταν πιστεύει ότι βρίσκει έξω από την έννοια [υποκείμενο] του A ένα κατηγορούμενο B ξένο προς αυτήν που παρ' όλα αυτά το θεωρεί συνδεδεμένο με αυτήν;»¹³⁰. Για να απαντήσει ότι «εμπειρία δεν μπορεί βέβαια να είναι, γιατί η εν λόγω θεμελιώδης αρχή [της αιτιότητας] έχει προσθέσει τη δεύτερη παράσταση στη πρώτη όχι μόνον μεγαλύτερη καθολικότητα, αλλά και με την έκφραση της αναγκαιότητας, επομένως ολότελα *a priori* και βάσει εννοιών καθαρών.»¹³¹. Αυτό που «προσθέτει», με άλλα λόγια, δεν είναι περιεχομενική πληροφορία, αλλά μορφολογική πληροφορία όπως η *καθολικότητα* και η *αναγκαιότητα*, ήτοι τα δύο γνωρίσματα της *a priori* γνώσεως, για αυτό και πρόκειται περί *συνθετικής κρίσης a priori*.

¹²⁴ *Ibid.*

¹²⁵ *KK1 A8.*

¹²⁶ *KK1 A7/B11.*

¹²⁷ *KK1 A9/B13.*

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ Για περισσότερα βλ.: Hume, David (1738–40), *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση - Για τη Νόηση*, Βιβλίο Πρώτο, μτφρ. Μαρία Πουρνάρη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1998.

¹³⁰ *KK1 A9/B13.*

¹³¹ *KK1 A9/B13.*

Στο πέμπτο υποκεφάλαιο, με τίτλο «V. Σε όλες της Θεωρητικές Επιστήμες του Λόγου περιέχονται συνθετικές κρίσεις *a priori* που τους χρησιμεύουν ως Αρχές», ο Kant επιχειρεί να δείξει ότι όλες οι θεωρητικές επιστήμες βασίζονται σε *συνθετικές κρίσεις a priori*. Προς επίρρωση αυτής της θέσης παίρνει τρία παραδείγματα: τα Μαθηματικά/Γεωμετρία, την Φυσική και την Μεταφυσική. Ως προς τα Μαθηματικά υποστηρίζει ότι οι κρίσεις/αποφάνσεις τους αφενός μεν είναι συνθετικές και αφετέρου δεν προέρχονται από καμία εμπειρία, λόγω της αναγκαιότητας που τις διέπει¹³². Πιο συγκεκριμένα, η πρόταση: « $7+5=12$ » δεν είναι αναλυτική διότι δεν συνάγεται από τις δύο έννοιες (εφτά και πέντε) η τρίτη (δώδεκα) δίχως την προσφυγή στην εποπτεία¹³³. Αντιστοίχως, στη Γεωμετρία, η πρόταση: «η ευθεία γραμμή ανάμεσα σε δύο σημεία είναι η πιο σύντομη», είναι επίσης συνθετική κρίση, αφού από την έννοια «σύντομη», που είναι ποσοτική, δεν συνάγεται με κανέναν τρόπο η έννοια «ευθεία», η οποία είναι ποιοτική, δίχως την προσφυγή στην εποπτεία¹³⁴. Αλλά και η Φυσική βασίζεται σε προτάσεις όπως: «σε όλες τις μεταβολές του κόσμου των σωμάτων η ποσότητα της ύλης παραμένει αμετάβλητη»¹³⁵, κάνοντας αναφορά σε ποσότητες και σώματα, ήτοι σε αντικείμενα της εποπτείας, χωρίς την προσφυγή σε αυτή. Αυτό που κάνει όλες τις παραπάνω θεωρητικές προτάσεις να είναι *συνθετικές κρίσεις a priori* που χρησιμοποιούνται ως Αρχές από αυτές τις επιστήμες είναι ακριβώς το ότι από την μία αναφέρονται στην εποπτεία, είναι δηλαδή *συνθετικές*, και από την άλλη διέπονται από αναγκαιότητα και καθολικότητα, είναι δηλαδή *a priori*.

Στην Μεταφυσική τώρα ως επιστήμη, που είναι και το ζητούμενο¹³⁶, «πρέπει δεοντολογικά να περιέχονται συνθετικές γνώσεις *a priori*»¹³⁷, διότι το έργο της δεν μπορεί να είναι απλά και μόνον η «αναλυτική διασάφηση» των εννοιών της, αλλά η *a priori* γνώση που επεκτείνεται πέραν της εμπειρίας, όπως παραδείγματος χάριν σε προτάσεις του τύπου «ο κόσμος πρέπει να έχει χρονική αρχή»¹³⁸. Εάν καταφέρουμε να προσδιορίσουμε τις *a priori* συνθετικές κρίσεις που διέπουν την Μεταφυσική τότε θα έχει επιτευχθεί και το ζητούμενο: να γίνει επιστήμη, όπως τα Μαθηματικά και η Φυσική.

¹³² *ΚΚΑ* B15.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *ΚΚΑ* B16.

¹³⁵ *Ibid.*

¹³⁶ *ΚΚΑ* B18.

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ *Ibid.*

Στο έκτο υποκεφάλαιο της *Εισαγωγής* με τίτλο «VI. Το γενικό πρόβλημα του Καθαρού Λόγου», ο Kant συνοψίζει τα συμπεράσματα του απ' όλα όσα έχει πει μέχρι στιγμής με τη μορφή ερωτημάτων. Το κεντρικό ερώτημα που η ΚΚΑ φιλοδοξεί να απαντήσει και που είναι συνάμα και το ερώτημα που η απάντηση του θα προϋπέθετε την Μεταφυσική συγκροτημένη ως Επιστήμη, είναι το εξής: «*Πώς είναι δυνατές οι συνθετικές κρίσεις a priori;*»¹³⁹. Κατ' αρχάς να παρατηρήσω ότι το εν λόγω ερώτημα αφορά τον *τρόπο* που οι συνθετικές κρίσεις a priori είναι δυνατές, κι όχι την ύπαρξη τους, η οποία, βάσει και όλων όσων έχει πει ο Kant μέχρι στιγμής, είναι δεδομένη απ' τον Hume. Επομένως, σκοπός του Kant στην ΚΚΑ είναι να εξηγήσει με ποιόν *τρόπο* («*πώς*») υφίσταται η *δυνατότητα* («*δυνατές*») του ανθρώπου να παράγει *συνθετικές κρίσεις a priori*, δηλαδή, και με άλλα λόγια, να *φέρει γνώσεις για τον κόσμο ανεξάρτητα της εμπειρίας του από αυτόν*. Όπως ο ίδιος ο Kant θα αναφέρει στο Β Μέρος της ΚΚΑ: «Όλα τα ενδιαφέροντα του Λόγου μου (του θεωρητικού όσο και του πρακτικού) συνοψίζονται στα ακόλουθα τρία ερωτήματα: 1. Τί δύναμαι να γνωρίζω; 2. Τι οφείλω να πράττω; 3. Τί μπορώ να ελπίζω;»¹⁴⁰. Το πρώτο ερώτημα στο οποίο επιχειρεί να απαντήσει στην ΚΚΑ αφορά το πεδίο της *Γνωσιολογίας*, το δεύτερο ερώτημα που επιχειρεί να απαντήσει στην ΚΚΑ αφορά το πεδίο της *Ηθικής* και το τρίτο ερώτημα που επιχειρεί να απαντήσει στην ΚΚΑ, που είναι και κατά πολύ περιπλοκότερο των δύο άλλων, αφού καταπιάνεται με διάφορα και, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, ετερογενή πεδία, όπως αυτό της *Θεωρίας του Πολιτισμού*, της *Μεταφυσικής*, της *Επιστημολογίας*, της *Αισθητικής* αλλά και της *Φύσης* με σκοπό, εντέλει, να προσδιοριστεί το «*τί έχω δικαίωμα να ελπίζω*», υπό το πρίσμα του *πραγματοποιησιμίου*¹⁴¹. Όπως ήδη έχει αρχίσει να διαφαίνεται, ολόκληρη η καντιανή φιλοσοφία είναι μία έρευνα περί των *δυνατοτήτων/ικανοτήτων του ανθρώπου εν γένει*¹⁴², αρχίζοντας φυσικά από την ίδια την γνώση, εξού και η κεντρική σημασία της έννοιας του «*ορίου*» στον υπερβατολογισμό: για να προσδιορίσουμε μία δυνατότητα θα πρέπει να προσδιορίσουμε τα όρια της.

Επιστρέφοντας τώρα στα «γενικά προβλήματα του Καθαρού Λόγου», ο Kant εξηγεί πως η απάντηση («*κρίση και απόφαση*») στο θεμελιώδες αυτό ερώτημα περί *συνθετικών κρίσεων a priori* αφορά, εντέλει τη «*δυνατότητα της καθαρής χρήσεως*

¹³⁹ ΚΚΑ Β19.

¹⁴⁰ ΚΚΑ Α805/Β833.

¹⁴¹ Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 35.

¹⁴² Deleuze, Gilles (1963), *Η Κριτική Φιλοσοφία του Kant - Η Θεωρία των Ικανοτήτων*, μτφρ. Ελένη Περδικούρη, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000, σ.σ. 9-10.

του Λόγου ως προς τη θεμελίωση και την ανάπτυξη όλων των επιστημών, που περιέχουν θεωρητική *a priori* γνώση αντικειμένων»¹⁴³ και, συνακόλουθα, απαντά και στο «*Πώς είναι δυνατά τα καθαρά Μαθηματικά;*»¹⁴⁴, «*Πώς είναι δυνατή η καθαρή Φυσική επιστήμη;*»¹⁴⁵ και, που είναι και το σημαντικότερο για τον Kant, στο «*Πώς είναι δυνατή η Μεταφυσική ως επιστήμη;*»¹⁴⁶. Για να είναι δυνατή η Μεταφυσική ως Επιστήμη θα πρέπει να καταδειχθεί ο τρόπος παραγωγής *a priori* συνθετικών κρίσεων εκ μέρους του Υποκειμένου και αυτός είναι, εντέλει, ο κύριος στόχος της *ΚΚΛ*.

Στο έβδομο και τελευταίο υποκεφάλαιο της *Εισαγωγής* με τίτλο «VII. Η ιδέα και η διαίρεση μιας ειδικής επιστήμης με το όνομα Κριτική του Καθαρού Λόγου» ο Kant επιχειρεί να παρουσιάσει την «νέα επιστήμη» του. Πρόκειται για το κεφάλαιο που στην *A ΚΚΛ* ήταν πρώτο, αλλά στην *B* μεταφέρθηκε στο τέλος, αφού πρώτα η *Εισαγωγή* επεκτάθηκε με τέτοιο τρόπο, ούτως ώστε να εξηγείται πλήρως η ανάγκη για αυτήν την «νέα επιστήμη». Πιο συγκεκριμένα, ο Kant ξεκινάει το εν λόγω υποκεφάλαιο ως εξής: «Από όλα αυτά λοιπόν προκύπτει η ιδέα μιας ιδιαίτερης επιστήμης που μπορεί να ονομαστεί Κριτική του Καθαρού Λόγου. Πράγματι ο Λόγος είναι δύναμη [ικανότητα/faculty] που μας προσπορίζει τις Αρχές της *a priori* γνώσεως. Άρα Καθαρός Λόγος είναι εκείνος που περιέχει τις Αρχές σύμφωνα με τις οποίες γνωρίζουμε κατιτί απόλυτα *a priori*. Ένα Όργανο του Καθαρού Λόγου θα ήταν μια συμπερίληψη εκείνων των αρχών, σύμφωνα με τις οποίες όλες οι Καθαρές *a priori* γνώσεις μπορούν να αποκτηθούν και να συγκροτηθούν πραγματικά.»¹⁴⁷, και προχωράει στην περιγραφή και ονοματοθεσία αυτής της νέας επιστήμης: «[...] γι' αυτό μπορούμε να θεωρήσουμε ότι μια επιστήμη που περιορίζεται στην απλή κριτική εξέταση του Καθαρού Λόγου, των πηγών και των ορίων του δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μόνο το προπαιδευτικό μέρος που οδηγεί στο σύστημα του Καθαρού Λόγου [...]. Ονομάζω Υπερβατολογική [Transzendental] κάθε γνώση που γενικά δεν ασχολείται τόσο με τα αντικείμενα όσο με τον δικό μας μονάχα τρόπο γνώσεως των αντικειμένων, εφόσον αυτός πρόκειται να είναι *a priori* δυνατός. Ένα σύστημα τέτοιων εννοιών θα ονομαζόταν Υπερβατολογική Φιλοσοφία [Transzendentalphilosophie].»¹⁴⁸. Κι αμέσως παρακάτω: «Η έρευνα αυτή, που

¹⁴³ *ΚΚΛ* B20.

¹⁴⁴ *Ibid.*

¹⁴⁵ *Ibid.*

¹⁴⁶ *ΚΚΛ* B22.

¹⁴⁷ *ΚΚΛ* A11/B24.

¹⁴⁸ *ΚΚΛ* A12/B25.

αποτελεί και το αντικείμενο της τωρινής μας απασχόλησης [...] θα ονομαστεί [...] Υπερβατολογική Κριτική, γιατί δεν αποβλέπει στην επέκταση των γνώσεων μας αλλά στη διόρθωση τους και γιατί επιδιώκει να μας δώσει τη λυδία λίθο της αξίας και απαξίας όλων των *a priori* γνώσεων μας.»¹⁴⁹.

Αυτή η νέα επιστήμη είναι η *Υπερβατολογική Φιλοσοφία*: «Η Υπερβατολογική Φιλοσοφία είναι η ιδέα μιας επιστήμης, για την οποία η Κριτική του Καθαρού Λόγου πρέπει να υποτυπώσει το όλο σχέδιο της κατά τρόπο αρχιτεκτονικό, δηλαδή βάσει Αρχών, με πλήρη εγγύηση για την αρτιότητα και την ασφάλεια όλων των μερών που *απαρτίζουν* το οικοδόμημα αυτό. Αυτή είναι το σύστημα όλων των Αρχών του Καθαρού Λόγου.»¹⁵⁰. Επομένως, η σχέση μεταξύ της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* και της *Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας* έγκειται στο ότι η δεύτερη είναι η πρώτη, στη *συστηματοποιημένη* και *αποπερατωμένη* της μορφή: «Το ότι η Κριτική αυτή δεν ονομάζεται ήδη Υπερβατολογική Φιλοσοφία, αυτό οφείλεται απλούστατα σε τούτο, ότι δηλαδή έπρεπε, για να είναι ολοκληρωμένο σύστημα, να περιέχει και μια εξονυχιστική ανάλυση όλης της *a priori* ανθρώπινης γνώσης.»¹⁵¹ και, λίγο παρακάτω: «[...] η Κριτική του Καθαρού Λόγου περιλαμβάνει ό,τι συνιστά την ουσία της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας και είναι η ολική Ιδέα της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας, χωρίς όμως να ταυτίζεται ακόμα με την επιστήμη αυτή· γιατί η Κριτική προχωρεί στην ανάλυση μόνον όσο της χρειάζεται για την ολική κριτική διάγνωση της *a priori* συνθετικής γνώσεως.»¹⁵², και, τέλος: «[...] η Υπερβατολογική Φιλοσοφία είναι μια φιλοσοφία του Καθαρού Λόγου και μάλιστα μόνον του θεωρητικού.»¹⁵³. Επομένως, η *Υπερβατολογική Φιλοσοφία* (*Transzendentalphilosophie*) είναι το *αποτέλεσμα* της συστηματικής και «ολικής κριτικής διάγνωσης της *a priori* συνθετικής γνώσεως», ήτοι η *οριστική απάντηση* στο ερώτημα «*Πώς είναι δυνατές οι συνθετικές κρίσεις a priori;*». Θα πρέπει τώρα να δούμε πώς *πραγματώνεται* η εν λόγω *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, ξεκινώντας από την *Δομή* της.

¹⁴⁹ ΚΚΑ Α12/Β26.

¹⁵⁰ ΚΚΑ Α13/Β27.

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² ΚΚΑ Α14/Β28.

¹⁵³ ΚΚΑ Α15/Β29.

«Η Υπερβατολογική Φιλοσοφία είναι η ιδέα μιας επιστήμης, για την οποία η Κριτική του Καθαρού Λόγου πρέπει να υποτυπώσει το όλο σχέδιο της κατά τρόπο αρχιτεκτονικό, δηλαδή βάσει αρχών, με πλήρη εγγύηση για την αρτιότητα και την ασφάλεια όλων των μερών που απαρτίζουν το οικοδόμημα αυτό. Αυτή είναι το σύστημα όλων αρχών του Καθαρού Λόγου.»¹⁵⁴

¹⁵⁴ ΚΚΑ Β27

3. Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΚΚΛ

Στην τελευταία παράγραφο της *Εισαγωγής* του ο Kant προβαίνει σε μία «διαίρεση της επιστήμης αυτής από την καθολική σκοπιά ενός συστήματος»¹⁵⁵ : στην *Στοιχειολογία του Καθαρού Λόγου* και στην *Μεθοδολογία του Καθαρού Λόγου*¹⁵⁶. Αυτά είναι και τα δύο βασικά μέρη της ΚΚΛ: το πρώτο μέρος προσδιορίζει τα Υπερβατολογικά Στοιχεία, ήτοι όλα όσα είναι a priori όροι δυνατότητας της γνώσης, ενώ το δεύτερο μέρος προσδιορίζει τον τρόπο που πρέπει αυτά να χρησιμοποιούνται, ήτοι την Υπερβατολογική Μεθοδολογία. Στη συνέχεια προβαίνει στη διάκριση των δύο δυνάμεων/ικανοτήτων του ανθρώπου που συνδυαστικά του επιτρέπουν το γνωρίζειν: το αισθάνεσθαι και το νοείν· όπου «με τη βοήθεια του πρώτου μας δίνονται τα αντικείμενα, με τη βοήθεια του δεύτερου όμως αυτά νοούνται»¹⁵⁷.

Η συνοπτική διάρθρωση, τώρα, της ΚΚΛ, όπως αυτή προκύπτει από τα *Περιεχόμενα*¹⁵⁸ του βιβλίου, είναι η εξής:

ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΛΟΓΙΑ

1. Υπερβατολογική Αισθητική
 - A. Περί Χώρου
 - B. Περί Χρόνου
2. Υπερβατολογική Λογική
 - A. Υπερβατολογική Αναλυτική
 - I. Αναλυτική των Εννοιών
 - α. Περί του Μίτου
 - β. Περί της Παραγωγής των Καθαρών Εννοιών του Νου
 - II. Αναλυτική των Αρχών
 - α. Σχηματοποίηση των Καθαρών Εννοιών του Νου
 - β. Σύστημα των Αρχών του Καθαρού Νου
 - γ. Διάκριση ανάμεσα σε Φαινόμενα και Νοούμενα
 - B. Υπερβατολογική Διαλεκτική
 - I. Οι Έννοιες του Καθαρού Λόγου
 - II. Οι Διαλεκτικοί Συλλογισμοί του Καθαρού Λόγου

¹⁵⁵ *Ibid.*

¹⁵⁶ *Ibid.*

¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ Κάποιοι τίτλοι συντμήθηκαν για να γίνει σαφέστερη η δομή της ΚΚΛ.

- α. Οι Παραλογοισμοί του Καθαρού Λόγου
- β. Οι Αντινομίες του Καθαρού Λόγου
- γ. Το Ιδεώδες του Καθαρού Λόγου

ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

1. Πειθαρχία του Καθαρού Λόγου
2. Κανόνας του Καθαρού Λόγου
3. Αρχιτεκτονική του Καθαρού Λόγου
4. Ιστορία του Καθαρού Λόγου

Το πρώτο μέρος του βιβλίου με τίτλο «Υπερβατολογική Στοιχειολογία», που αφορά όλους τους *a priori* όρους δυνατότητας της γνώσης, ήτοι τα Στοιχεία, διακρίνεται σε δύο είδη, βάσει των δύο δυνάμεων του αισθάνεσθαι και του νοείν, δηλαδή σε «Υπερβατολογική Αισθητική» και «Υπερβατολογική Λογική» αντίστοιχα. Η «Υπερβατολογική Αισθητική» αφορά τις *a priori* εποπτείες της κατ' αίσθησης εμπειρίας, ενώ η «Υπερβατολογική Λογική» τις *a priori* μορφές εννοιών και κρίσεων του Καθαρού Λόγου. Δύο είναι οι *a priori* όροι της κατ' αίσθησης εμπειρίας κατά τον Kant: ο «Χώρος» και ο «Χρόνος». Η «Υπερβατολογική Λογική» τώρα, διακρίνεται με τη σειρά της σε «Υπερβατολογική Αναλυτική» και «Υπερβατολογική Διαλεκτική». Η «Υπερβατολογική Αναλυτική» διακρίνεται σε «Αναλυτική των Εννοιών» και «Αναλυτική των Αρχών». Η πρώτη αφορά τις «Καθαρές Έννοιες του Νου», ήτοι τις Κατηγορίες, ενώ η δεύτερη τις «Θεμελιώδεις Αρχές του Νου». Οι «Θεμελιώδεις Αρχές του Νου» χωρίζονται σε τρία υποκεφάλαια: α. την «Σχηματοποίηση των Καθαρών Εννοιών του Νου», β. στο «Σύστημα όλων των Αρχών του Καθαρού Νου» και γ. στην «Αρχή της διάκρισης των αντικειμένων σε Φαινόμενα και Νοούμενα». Η «Υπερβατολογική Διαλεκτική» τώρα διακρίνεται στις «Έννοιες του Καθαρού Λόγου» και στους «Διαλεκτικούς Συλλογισμούς του Καθαρού Λόγου». Οι «Διαλεκτικοί Συλλογισμοί του Καθαρού Λόγου» διακρίνονται στους α. «Παραλογοισμούς του Καθαρού Λόγου», β. στις «Αντινομίες του Καθαρού Λόγου» και γ. στο «Ιδεώδες του Καθαρού Λόγου». Τέλος, το δεύτερο Μέρος του βιβλίου με τίτλο «Υπερβατολογική Μεθοδολογία» χωρίζεται σε τέσσερα μικρά υποκεφάλαια: α. «Η Πειθαρχία του Καθαρού Λόγου», β. «Ο Κανόνας του Καθαρού Λόγου», γ. «Η Αρχιτεκτονική του Καθαρού Λόγου», και δ. «Η Ιστορία του Καθαρού Λόγου». Αυτή είναι και επιγραμματικά η Δομή της ΚΚΑ του Kant. Αυτό που μένει,

προτού προβώ στην συνολικότερη ερμηνεία του έργου, είναι να εξηγήσω τί ακριβώς κάνει ο Kant στα επιμέρους αυτά κεφάλαια με τρόπο συνοπτικό και συνάμα περιεκτικό.

«Άρα ο Χρόνος και ο Χώρος είναι δύο πηγές γνώσεως, απ' όπου μπορούν να αντλούνται διάφορες συνθετικές γνώσεις a priori, όπως το φανερώνει εξάίρετα το λαμπρό παράδειγμα των καθαρών Μαθηματικών, σε ό,τι αφορά τις γνώσεις περί χώρου και περί των σχέσεων του. Τούτο σημαίνει ότι και οι δύο μαζί αποτελούν καθαρές μορφές κάθε είδους κατ' αίσθηση εποπτείας, και γι' αυτό καθιστούν δυνατές συνθετικές κρίσεις a priori. Αλλά αυτές οι a priori πηγές γνώσεως (από το γεγονός ότι αποτελούν μόνον όρους της αισθητικότητας) προσδιορίζουν μόνες τους τα όρια τους, πράγμα που σημαίνει ότι αναφέρονται μόνον σε αντικείμενα, εφόσον αυτά θεωρούνται ως φαινόμενα και δεν εκλαμβάνονται ως πράγματα αυτά καθ' εαυτά.»¹⁵⁹

¹⁵⁹ ΚΚΑ Α39/Β56

4. Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

Το Α Μέρος της «Υπερβατολογικής Στοιχειολογίας» ο Kant το ξεκινάει με κάποιους εισαγωγικούς ορισμούς έτσι ώστε να θέσει τις βάσεις για την ανάλυση του περί *Χώρου* και *Χρόνου*. Ο πρώτος του ορισμός αφορά την έννοια της *εποπτείας*¹⁶⁰: «Με όποιον τρόπο και με όποια μέσα και αν αναφέρεται μια γνώση σε αντικείμενα, οπωσδήποτε ο τρόπος με τον οποίον αναφέρεται άμεσα σε αυτά και προς τον οποίο αποσκοπεί κάθε νοητική ενέργεια [που χρησιμεύει] ως μέσο, αυτός είναι η *εποπτεία*.»¹⁶¹. Η ανθρώπινη/υποκειμενική ικανότητα/δυνατότητα που μας παρέχει εποπτείες καλείται *αισθητικότητα* (*Sinnlichkeit*)¹⁶². Η επενέργεια ενός αντικειμένου στην αισθητικότητα μας (παθητική δύναμις) καλείται *αίσθημα*¹⁶³, ενώ η παράσταση μας του εν λόγω αντικειμένου καλείται *εμπειρία* και το απροσδιόριστο αντικείμενο αυτής *φαινόμενο*¹⁶⁴. Με τον όρο «ύλη του αντικειμένου» ο Kant ορίζει τα δεδομένα που μας παρέχει η αισθητικότητα, ήτοι τα *αισθήματα*. Ο τρόπος όμως που αυτά «συντάσσονται» καλείται «μορφή του αντικειμένου»¹⁶⁵. Η «ύλη του αντικειμένου» μας δίνεται αποκλειστικά *a posteriori*, ήτοι μέσω της εμπειρίας, ενώ η «μορφή του αντικειμένου» είναι αυτό που το ίδιο το υποκείμενο *θέτει* στα αντικείμενα, ήτοι *a priori*, ως ικανότητα/δύναμις (ενεργητική) του «πνεύματος» του¹⁶⁶. Η *Καθαρή*, ήτοι υπερβατολογική αυτή *μορφή* που *θέτει* ο ίδιος ο άνθρωπος στα αντικείμενα καλείται *Καθαρή Εποπτεία* (*Reine Anschauung*)¹⁶⁷. Ο Kant κλείνει αυτή την μικρή εισαγωγή ορίζοντας την «Υπερβατολογική Αισθητική» ως «την επιστήμη όλων των *a priori* αρχών της αισθητικότητας»¹⁶⁸ η οποία αντιδιαστέλλεται ως προς την «Υπερβατολογική Λογική» που αφορά όλες τις *a priori* «αρχές της καθαρής νοήσεως»¹⁶⁹. Δύο *a priori* μορφές καθαρής κατ' αίσθησης εποπτείας φέρει ο άνθρωπος: τον *Χώρο* (*Raum*) και τον *Χρόνο* (*Zeit*).

¹⁶⁰ Γερμ.: *anschauung*, Λατ.: *intuitus*, Γαλλ. & Αγγλ.: *intuition* (=διαίσθηση, ενόραση· ο Αναστάσιος Γιανναράς μετέφρασε και καθιέρωσε τον όρο στην Ελλ. γλώσσα ως «εποπτεία», απόδοση που προσωπικά θεωρώ πετυχημένη, δεδομένου του ότι το νόημα της καντιανής χρήσης του όρου είναι «sense perception»).

¹⁶¹ *ΚΚΑ* A19/B33.

¹⁶² *Ibid.*

¹⁶³ *ΚΚΑ* A20/B34.

¹⁶⁴ *Ibid.*

¹⁶⁵ *Ibid.*

¹⁶⁶ *Ibid.*

¹⁶⁷ *ΚΚΑ* A20/B35.

¹⁶⁸ *ΚΚΑ* A22/B36.

¹⁶⁹ *Ibid.*

Τον Χώρο ο Kant τον εκθέτει (expositio) πρώτα *Μεταφυσικά* και έπειτα *Υπερβατολογικά*. Με την «Μεταφυσική Έκθεση» του όρου ο Kant εννοεί την «σαφή (αλλ' όχι και λεπτομερειακή) παράσταση εκείνου που ανήκει σε μια έννοια»¹⁷⁰ και προσθέτει ότι «η έκθεση [αυτή] όμως είναι μεταφυσική, όταν περιέχει αυτό που παριστάνει η έννοια ως δεδομένο a priori.»¹⁷¹. Ενώ με την «Υπερβατολογική Έκθεση» του όρου ο Kant εννοεί «την εξήγηση μιας έννοιας [θεωρούμενης] ως αρχής απ' όπου μπορεί να φωτιστεί η δυνατότητα σχηματισμού άλλων συνθετικών γνώσεων a priori.»¹⁷². Στην *Μεταφυσική Έκθεση* του όρου αναπτύσσει 4 επιχειρήματα που, αφενός μεν ανααιρούν το ότι ο Χώρος είναι μία εμπειρική ή λογική (universalia) έννοια¹⁷³ και αφετέρου τεκμηριώνουν την καθολικότητα και την αναγκαιότητα του, ήτοι τα *Δύο Κριτήρια του a priori, Υπερβατολογικού Στοιχείου*. Στην *Υπερβατολογική Έκθεση* προάγει την «μόνη θέση που μένει» και που μπορεί να ερμηνεύσει και την Γεωμετρία ως συνθετική γνώση a priori, ήτοι ότι ο Χώρος είναι υποκειμενικός (ανθρώπινος) όρος a priori (όρος δυνατότητας, δηλαδή υπερβατολογικός) μορφής καθαρής κατ' αίσθησης εποπτείας.

Σε μία περικοπή περί των *Συμπερασμάτων* από τις παραπάνω θέσεις ο Kant εξηγεί τί σημαίνουν αυτές φιλοσοφικά: «ο Χώρος έχει *πραγματικότητα* [Realität] αναφορικά προς όλα όσα μπορούν να μας παρουσιαστούν εξωτερικά ως αντικείμενα, αλλά συνάμα έχει και *ιδανικότητα* [Idealität] αναφορικά προς τα πράγματα, όταν νοούνται από τον Λόγο αυτά καθ' εαυτά [...]. Άρα υποστηρίζουμε την *εμπειρική πραγματικότητα* του χώρου, μολονότι συνάμα δεχόμαστε την *υπερβατολογική ιδανικότητα* [Transzendente Idealität] του [...].»¹⁷⁴. Αυτό φιλοσοφικά σημαίνει ότι η καντιανή Υπερβατολογική Φιλοσοφία είναι μία *σύνθεση* του (υποκειμενικού) *Ιδεαλισμού* με τον (αντικειμενικό) *Ρεαλισμό*, αφού την *Μορφή* (Ιδεατότητα) του εξωτερικού κόσμου την παρέχει a priori και υπερβατολογικά το ίδιο το Υποκείμενο, ενώ η *Υλη* (Πραγμότητα ή Περιεχόμενο) παρέχεται στο Υποκείμενο από τον εξωτερικό κόσμο. Δηλαδή, υποστηρίζει, ότι ενώ υφίσταται μία αντικειμενική πραγματικότητα ανεξαρτήτως του υποκειμένου (Ρεαλισμός), αυτή δύναται να συλληφθεί/γνωσθεί διαμεσολαβημένη ιδεατά εκ μέρους του υποκειμένου (Ιδεαλισμός). Η ιδεατότητα/ιδανικότητα, ως Μορφή/Είδος μέσω των a priori

¹⁷⁰ *KKI* A23/B38.

¹⁷¹ *Ibid.*

¹⁷² *KKI* A25/B40.

¹⁷³ *KKI* A22/B36.

¹⁷⁴ *KKI* A28/B44.

καθαρών εποπτειών (Χώρος & Χρόνος) και των *a priori* καθαρών μορφών εννοιών (12 Κατηγοριών) είναι αυτό ακριβώς που το υποκείμενο θέτει *a priori* στα πράγματα, τα οποία, ασφαλώς, υπάρχουν ανεξάρτητα αυτού, και τα οποία με αυτόν τον τρόπο διατηρούνται αδιάγνωστα αυτά καθ' εαυτά, ήτοι ανεξάρτητα των αισθήσεων του υποκειμένου. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για έναν *Ιδεαλιστικό Ρεαλισμό* ή *Ρεαλιστικό Ιδεαλισμό* (Real-Idealism ή Ideal-Realism), όπως ορθά τον όρισε λίγο αργότερα ο Johann Gottlieb Fichte¹⁷⁵. Εδώ, η μεταφορά της «Κοπερνίκειας Επανάστασης» εκφράζεται, πλέον, με ρητό φιλοσοφικό τρόπο. Η θέση ότι ο Χώρος και ο Χρόνος είναι *a priori* μορφές της καθαρής καθ' αίσθησης εμπειρίας είναι η μία εκ των δύο βασικών θέσεων που συγκροτούν τον επονομαζόμενο καντιανό «Υπερβατολογικό Ιδεαλισμό»¹⁷⁶. η δεύτερη είναι ότι γνωρίζουμε τα αντικείμενα μόνον με τον τρόπο που αυτά εμφανίζονται (Φαινόμενα) σε εμάς (Υποκείμενα)¹⁷⁷, κι όχι όπως αυτά είναι αυτά καθ' εαυτά.

Αντιστοίχως προχωράει ο Kant και στην έννοια του *Χρόνου*. Ξεκινάει από την *Μεταφυσική της Έκθεση* όπου και δείχνει μέσω 5 επιχειρημάτων ότι πρόκειται για μία έννοια που είναι «δεδομένη *a priori*»¹⁷⁸. συνεχίζει στην *Υπερβατολογική της Έκθεση* όπου εμφανίζεται ως αναγκαίος *a priori* όρος «δυνατότητας μιας μεταβολής»¹⁷⁹ και, ως εκ τούτου, εξηγεί τις συνθετικές *a priori* γνώσεις της επιστήμης της Φορονομίας¹⁸⁰. Στα *Συμπεράσματα* του διευκρινίζει ότι «ο Χρόνος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μορφή της εσωτερικής αισθήσεως, δηλαδή της εποπτείας του εαυτού μας και της εσωτερικής μας καταστάσεως»¹⁸¹ και, ως εκ τούτου «ένας υποκειμενικός όρος της δικής μας (ανθρώπινης) εποπτείας [...] και δεν είναι τίποτε ως κατιτί καθ' εαυτό, έξω από το υποκείμενο.»¹⁸². Στις *Διασαφήσεις* του, απαντώντας σε διάφορες κριτικές επί της *Α ΚΚΑ*, εξηγεί πώς δεν έχει γίνει κατανοητό το ότι το « [...] φαινόμενο [...] έχει πάντα δύο όψεις: τη μία, όπου το αντικείμενο θεωρείται αυτό καθ' εαυτό (ανεξάρτητα από τον τρόπο που το εποπτεύει κανείς, μα που για αυτόν ακριβώς τον λόγο η φύση του παραμένει πάντα προβληματική)· την άλλη, όπου

¹⁷⁵ Fichte, Johann Gottlieb (1794), *Θεμέλιο της Σύνολης Επιστημολογίας*, μτφρ. Θεόδωρος Πενολίδης, εκδ. Κρατερός, Αθήνα, 2017, σ.σ. 272-277.

¹⁷⁶ Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 70.

¹⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁸ *ΚΚΑ* A31/B46.

¹⁷⁹ *ΚΚΑ* A32/B48.

¹⁸⁰ *ΚΚΑ* A32/B49.

¹⁸¹ *ΚΚΑ* A33/B50.

¹⁸² *ΚΚΑ* A35/B51.

λαμβάνεται υπ' όψη η μορφή εποπτείας του αντικειμένου αυτού. Αυτή δεν πρέπει να αναζητείται σ' αυτό τούτο το αντικείμενο, αλλά στο υποκείμενο, στο οποίο φανερώνεται [το αντικείμενο], μολονότι, πραγματικά και κατ' αναγκαιότητα, [η μορφή αυτή] ανήκει στο φαινόμενο του αντικειμένου αυτού.»¹⁸³. Αυτή είναι και η δεύτερη βασική θέση του «Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού». Το μόνον που μπορούμε να «γνωρίσουμε τέλεια» είναι οι «όροι που είναι πρωταρχικά συμφυείς με το υποκείμενο, δηλαδή ο Χώρος και ο Χρόνος»¹⁸⁴.

Στην *Κατακλείδα* του καταθέτει το τελικό συμπέρασμα της Υπερβατολογικής Αισθητικής του: «εδώ έχουμε λοιπόν ένα από τα απαραίτητα στοιχεία για τη λύση του γενικού προβλήματος της υπερβατολογικής φιλοσοφίας: πώς είναι δυνατές συνθετικές προτάσεις *a priori*; δηλαδή καθαρές εποπτείες *a priori*, χώρος και χρόνος. Σ' αυτές [ακριβώς] τις εποπτείες, όταν σε μια κρίση *a priori* θέλουμε να προχωρήσουμε πέρα από τη δεδομένη έννοια, βρίσκουμε εκείνο που δεν μπορεί ασφαλώς να αποκαλυφθεί *a priori* στην έννοια παρά μόνον στην εποπτεία που της αντιστοιχεί και που πρέπει να είναι συνδεδεμένο μαζί της συνθετικά. Αυτές όμως οι κρίσεις δεν μπορούν για τον ίδιο λόγο να επεκτείνονται πέρα από αντικείμενα των αισθήσεων αλλά ισχύουν μόνον για αντικείμενα μιας δυνατής εμπειρίας.»¹⁸⁵, διότι «έννοιες χωρίς περιεχόμενο είναι κενές, εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές»¹⁸⁶. Αυτό σημαίνει ότι μόλις θελήσουμε να πάμε πέραν της δοσμένης από την εμπειρία έννοιας μέσω μίας *a priori* κρίσης σκοντάφτουμε στο γεγονός ότι δεν υφίσταται εμπειρική, εποπτειακή και περιεχομενική αντιστοιχία στην έννοια, με αποτέλεσμα η τελευταία να εκπίπτει. Αυτό είναι και το κεντρικό πρόβλημα της Μεταφυσικής: οι κρίσεις που υπερβαίνουν την εμπειρία χάνουν την ισχύ τους.

¹⁸³ ΚΚΑ Α38/Β55.

¹⁸⁴ ΚΚΑ Α38/Β60.

¹⁸⁵ ΚΚΑ Β73.

¹⁸⁶ ΚΚΑ Α51/Β75.

«Με τον όρο "Αναλυτική των Εννοιών" [...] εννοώ [...] την ανατομία αυτής της ίδιας της ικανότητας του Νοου, με σκοπό να ερευνηθεί η δυνατότητα των a priori εννοιών κατά τέτοιο τρόπο, ώστε αυτές να τις βρίσκουμε αποκλειστικά και μόνον μέσα στον Νοου τον ίδιο που αυτός είναι ο τόπος γέννησης τους και να αναλύουμε γενικά την καθαρή του χρήση· αυτό είναι, πραγματικά, το ειδικό έργο μιας Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας [...].»¹⁸⁷

¹⁸⁷ ΚΚΑ Α65/Β89

5. Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ

Στην *Εισαγωγή* του ο Kant πάνω στην «Ιδέα μιας Υπερβατολογικής Λογικής» επαναλαμβάνει την θεμελιώδη διχοτόμηση που βασίζεται ολόκληρη η ΚΚΑ, εμβαθύνοντας την, ωστόσο, περαιτέρω: «η γνώση μας απορρέει από δύο βασικές πηγές του πνεύματος: η πρώτη από αυτές είναι η ικανότητα να προσλαμβάνουμε τις παραστάσεις (η δεκτικότητα των εντυπώσεων) [Sinnlichkeit/Αισθητικότητα], η δεύτερη είναι η ικανότητα να αποκτούμε γνώση ενός αντικειμένου μέσω των παραστάσεων αυτών (αυτενέργεια των εννοιών) [Verstand/Νοητικότητα]. με τη βοήθεια της πρώτης μας *δίνεται* ένα αντικείμενο, με τη βοήθεια της δεύτερης *νοείται* αυτό [το αντικείμενο] σε σχέση προς εκείνη την παράσταση (ως απλός προσδιορισμός του πνεύματος). Άρα *εποπτεία* και *έννοιες* *απαρτίζουν* τα στοιχεία της όλης μας γνώσεως έτσι ώστε ούτε έννοιες χωρίς αντίστοιχη κατά κάποιον τρόπο προς αυτές εποπτεία, ούτε εποπτεία χωρίς έννοιες *μπορούν* να προσπορίσουν γνώση. Και οι δύο [εποπτεία & έννοια] είναι ή Καθαρές ή Εμπειρικές [Μεικτές]. *Εμπειρικές* όταν περιέχεται σ' αυτές ένα αίσθημα (το οποίο προϋποθέτει την πραγματική παρουσία του αντικειμένου): *Καθαρές* όμως, όταν στην παράσταση δεν υπάρχει καμία πρόσμειξη αισθήματος. Το αίσθημα μπορεί να το ονομάσει κανείς *ύλη* της κατ' αίσθηση γνώσης. Για αυτό η καθαρή εποπτεία περιέχει απλώς και μόνον τη *μορφή*, που μας επιτρέπει να εποπτεύσουμε κάτι, ενώ η καθαρή έννοια [περιέχει] *μονάχα* τη μορφή με την οποία νοείται ένα αντικείμενο *εν γένει*. Καθαρές εποπτείες ή καθαρές έννοιες είναι δυνατές μόνον a priori, ενώ εμπειρικές *μονάχα* a posteriori.»¹⁸⁸. Επομένως έχουμε ως άνθρωποι/υποκείμενα δύο βασικές ικανότητες: την *Αισθητικότητα* (Sinnlichkeit) και την *Νοητικότητα* (Verstand). Η Αισθητικότητα είναι παθητική δύναμις, αφού μέσω της δεκτικότητας της προσλαμβάνουμε τις εποπτείες, ενώ η Νοητικότητα είναι ενεργητική δύναμις, αφού μέσω της αυτενέργειας της παράγουμε τις αντίστοιχες των εποπειών έννοιες. Και η Αισθητικότητα και η Νοητικότητα, τώρα, έχουν Καθαρές και Εμπειρικές εποπτείες και έννοιες αντιστοίχως, δηλαδή a priori και a posteriori εποπτείες και έννοιες αντιστοίχως. Οι εποπτείες είναι *Άμεσες Παραστάσεις*¹⁸⁹, ενώ οι έννοιες είναι *Έμμεσες Παραστάσεις* (ήτοι διαμεσολαβημένες επί των εποπειών απ' τον Νου)¹⁹⁰.

¹⁸⁸ ΚΚΑ Α51/Β75.

¹⁸⁹ ΚΚΑ Α68/Β93.

¹⁹⁰ ΚΚΑ Β41.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να γίνει μία διευκρίνιση. Αυτό που ο Kant ορίζει ως «εποπτεία» (*Anschauung*), και που ιδιοφυώς διακρίνει από την «έννοια» (*Begriff*), δεν είναι παρά αυτό που οι Λογικολόγοι ορίζουν ως «ενική/ατομική έννοια», π.χ. ο «Παρθενώνας» ή ο «Σωκράτης», δηλαδή οι «έννοιες» που εκφράζουν τα *καθέκαστα* (*particularia*). Για τον Kant αυτά δεν είναι «έννοιες», αλλά αισθητηριακά συγκεκριμένες παραστάσεις που αποκαλεί *εποπτείες* (*Anschauung*). Οι έννοιες, για τον Kant, είναι πάντα *καθ' όλου* (*universalia*), π.χ. «καρέκλα». Για αυτό και ορίζει την εποπτεία ως «άμεση παράσταση» (*Directe Vorstellung*), ενώ την έννοια ως «έμμεση παράσταση» (*Indirecte Vorstellung*)¹⁹¹, δηλαδή εποπτεία διαμεσολαβημένη από την καθολικότητα που της αποδίδει, αναπόφευκτα μέσω της εννοιολόγησης, η νόηση, μετατρέποντας την σε *έννοια* (*Begriff*). Τα *Φαινόμενα* είναι επίσης εποπτείες, των οποίων όμως τα αντικείμενα δεν είναι συγκεκριμένα (*in concreto*), αλλά αφηρημένα (*in abstracto*). Επιστρέφοντας τώρα στο κείμενο, οι *a posteriori* εποπτείες και έννοιες είναι η *Υλη* (*Materie*), ενώ οι *a priori* εποπτείες και έννοιες η *Μορφή* (*Form*). Καθαρές *a priori* μορφές εποπτείας είναι ο *Χώρος* και ο *Χρόνος*. Μένει να δούμε ποιές είναι οι Καθαρές *a priori* μορφές εννοιών, δηλαδή οι *Κατηγορίες*. Προτού προχωρήσει ο Kant στον προσδιορισμό των *Κατηγοριών*, δηλαδή των *καθαρών a priori μορφών εννοιών*, καταπιάνεται πρώτα με τη σημασία μίας «Υπερβατολογικής Λογικής» εν γένει.

Αρχικά μας δίνει τον ορισμό της «Καθαρής Λογικής» για να περάσει μέσω αυτής στον ορισμό της «Υπερβατολογικής Λογικής»: η «[...] Γενική αλλά Καθαρή Λογική έχει να κάνει με καθαρές αρχές *a priori* και είναι *ένας Κανόνας του Νοῦ* και του Λόγου [*Ein Kanon des Verstandes und der Vernunft*].»¹⁹². Στη συνέχεια καταπιάνεται, για δεύτερη φορά στην *ΚΚΑ* με τρόπο ρητό, με τον όρο «υπερβατολογικό» [*transcendental*]: «υπερβατολογική δεν πρέπει να ονομάζεται κάθε *a priori* γνώση παρά μόνον εκείνη μέσω της οποίας γνωρίζουμε ότι - και πώς - μερικές παραστάσεις [*Vorstellungen*] (εποπτείες ή έννοιες) μπορούν να εφαρμοστούν αποκλειστικά *a priori* ή είναι δυνατότητες (δηλαδή αναφερόμενη στη δυνατότητα της γνώσης ή στην *a priori* χρήση της). Γι' αυτό ούτε ο χώρος ούτε οποιοσδήποτε γεωμετρικός προσδιορισμός του είναι υπερβατολογική παράσταση *a priori* παρά μόνον η επίγνωση ότι οι παραστάσεις αυτές δεν έχουν καθόλου εμπειρική προέλευση και η δυνατότητα

¹⁹¹ Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 110.

¹⁹² *ΚΚΑ* A53/B77.

που παρ' όλα αυτά έχουν να μπορούν να αναφέρονται a priori σε αντικείμενα της εμπειρίας, αυτή μπορεί να ονομάζεται υπερβατολογική· αλλά αν αυτή περιορίζεται απλώς και μόνον σε αντικείμενα των αισθήσεων, τότε ονομάζεται εμπειρική. Άρα, η διαφορά του υπερβατολογικού από το εμπειρικό ανήκει μόνον στη κριτική των γνώσεων και δεν αφορά την αναφορά τους στο αντικείμενο τους.»¹⁹³.

Ο όρος «transcendentals» (Λατ. *transcendentalia*) είναι φιλοσοφικός όρος του μεσαιωνικού σχολαστικισμού που, ενώ αντλεί την καταγωγή του από τον Πλάτωνα, προϋποθέτει και την αριστοτελική οντολογία, με τον τρόπο που συγχωνεύτηκαν τα δύο αυτά μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα στον νέο-πλατωνισμό¹⁹⁴. Η λέξη είναι συνθετική των λατινικών λέξεων «*trāns*», που σημαίνει «διά μέσου», «πάνω από», «πέρα από» και «έξω από», και «*scandō*», που σημαίνει «ανεβαίνω», «ανέρχομαι» και «σκαρφαλώνω». Το νόημα, επομένως, της λέξης «*transcendo*» είναι ότι πηγαίνω πέραν κάποιου ορίου και μεταφράζεται συνήθως ως *υπερβαίνω*, και το «*transcendental*» ως *υπερβατικό*. Συστηματική φιλοσοφική θεώρηση, και μάλιστα στον πληθυντικό αριθμό, έλαβε ο όρος κατά τον μεσαίωνα, αρχής γενομένης του βιβλίου «*Summa De Bono*» του Philip the Chancellor (1225), όπου για πρώτη φορά εξετάζονται συστηματικά τα *transcendentalia*¹⁹⁵. «*Transcendentalia*» (Λατ.) ή «*Transcendentals*» (Αγγλ.) είναι *οι ιδιότητες των όντων που υπερβαίνουν τις αριστοτελικές Κατηγορίες, δηλαδή που υπερβαίνουν την εμπειρία, εξού και Υπερβατικά*¹⁹⁶. Ως *transcendentalia* αναγνωρίζονται τα εξής τρία, σύμφωνα με τον Philip the Chancellor: 1. *En* (Unum), 2. *Αγαθό* (Bonum), 3. *Αληθές* (Verum), ενώ κατά τον Avicenna: 1. *Είναι* (Ens), 2. *Πράγμα* (Res) και 3. *En* (Unum). Ο Thomas Aquinas ορίζει τα εξής 5 *transcendentalia*: 1. *Πράγμα* (Res), 2. *En* (Unum), 3. *Το Κάτι* (Aliquid), 4. *Αγαθό* (Bonum), 5. *Αληθές* (Verum)¹⁹⁷, ενώ άλλοι προσθέτουν σε αυτά και το *Ωραίο* (Pulchrum). Όλα τα *transcendentalia* υπερβαίνουν τις αριστοτελικές Κατηγορίες όπως ακριβώς κάνει και το *Ον* (Ens), δηλαδή ενώ δεν προέρχονται από

¹⁹³ ΚΚΑ Α56/Β80-81.

¹⁹⁴ Audi, Robert [επιμ. εκδ.] (2011), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, μτφ. Στέλιος Βιρβιδάκης, Γιώργος Ξηροπαΐδης, επιμ. Ελληνικής Έκδοσης Στέλιος Βιρβιδάκης & Γιώργος Ξηροπαΐδης, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 2011, σ.σ. 1174-1175.

¹⁹⁵ Goris, Wouter (2013), «*Medieval Theories of Transcendentals*», First published Thu Apr 4, 2013, διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://plato.stanford.edu/entries/transcendentals-medieval/?fbclid=IwAR1Q6rU5U_bfg4HbamyfA16X8eoF6YkWOacYzbdA7BBxcrGbHsHmCLb-zoA

¹⁹⁶ Caygill, Howard (2000), *A Kant Dictionary*, Blackwell Publishers Ltd, p.p. 399-400.

¹⁹⁷ Goris, Wouter (2013), «*Medieval Theories of Transcendentals*», First published Thu Apr 4, 2013, διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://plato.stanford.edu/entries/transcendentals-medieval/?fbclid=IwAR1Q6rU5U_bfg4HbamyfA16X8eoF6YkWOacYzbdA7BBxcrGbHsHmCLb-zoA

την εμπειρία αφορούν όλα τα όντα της εμπειρίας και είναι οντολογικά ένα και, ως εκ τούτου, πλήρως εναλλάξιμα, δηλαδή το *En* είναι και *Αγαθό* και *Αληθές* κ.ο.κ.¹⁹⁸. Αυτή είναι η καταγωγή του όρου που ο Kant, παρέχοντας του νέο νόημα μέσω μίας διάκρισης που εισάγει, μετατρέπει σε θεμελιώδη όρο της φιλοσοφίας του. Σε κάποιο σημείο της *ΚΚΑ* τραβάει και την διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην δική του Υπερβατολογική Φιλοσοφία από αυτή των Σχολαστικιστών με τρόπο ρητό λέγοντας: «αλλά στην Υπερβατική Φιλοσοφία των παλαιών [Transzendentalphilosophie der Alten] [...]»¹⁹⁹. Η νέα διάκριση που εισάγει ο Kant αφορά το *Transzendent* (Γερμ.), που του παρέχει το νόημα του *υπερβατικού* και του *Transzendental* (Γερμ.) που του παρέχει το νόημα του *υπερβατολογικού*, υπό την έννοια του *a priori* όρου *δυνατότητας κάθε δυνατής εμπειρίας*. Με τα λόγια του ίδιου του Kant ο όρος «transcendental» εκφράζει την ανθρώπινη/υποκειμενική «δυνατότητα [...] να αναφερόμαστε a priori σε αντικείμενα της εμπειρίας.»²⁰⁰.

Με τον όρο «Υπερβατολογική Λογική» (Transcendental Logik) τώρα, ο Kant ορίζει την Λογική που «ασχολείται απλώς με τους νόμους του Νου και του Λόγου, αλλά μόνον εφόσον αυτοί οι νόμοι αναφέρονται a priori σε αντικείμενα [...]»²⁰¹. Η «Υπερβατολογική Λογική» διακρίνεται, με την σειρά της, σε «Αναλυτική» και «Διαλεκτική», όπως ακριβώς και η Γενική (Τυπική) Λογική. Στην «Υπερβατολογική Αναλυτική Λογική» «προβάλλουμε μονάχα από την γνώση μας εκείνο το μέρος της νοήσεως που έχει αποκλειστικά την πηγή του στον Νου.»²⁰², ενώ με την «Υπερβατολογική Διαλεκτική Λογική» ο Kant εννοεί «μία κριτική της διαλεκτικής ψευδαισθήσεως [...] ως κριτική του Νου και του Λόγου αναφορικά προς την υπερφυσική [υπερεμπειρική/υπερβατική] χρήση τους [...]»²⁰³. Πιο συγκεκριμένα τώρα, ο Kant ορίζει ως «Υπερβατολογική Αναλυτική» την διαδικασία κατά την οποία θα προβεί στην «ανατομία όλης της a priori γνώσεως στα στοιχεία της καθαρής γνώσης του Νου»²⁰⁴, και ορίζει τέσσερα μεθοδολογικά *Κριτήρια* για την ορθή διεκπεραίωση της εν λόγω διαδικασίας: 1. «το ότι οι έννοιες θα είναι καθαρές και όχι εμπειρικές»· 2. «ότι δεν θα ανήκουν στην εποπτεία και στην αισθητικότητα, αλλά στη νόηση και στον Νου»· 3. «ότι αποτελούν στοιχειώδεις έννοιες» και 4. «ότι ο πίνακας

¹⁹⁸ *Ibid.*

¹⁹⁹ *ΚΚΑ* B113.

²⁰⁰ *ΚΚΑ* A56/B 81.

²⁰¹ *ΚΚΑ* A57/B 82.

²⁰² *ΚΚΑ* A62/B87.

²⁰³ *ΚΚΑ* A63/B88.

²⁰⁴ *ΚΚΑ* A64/B89.

τους θα είναι πλήρης»²⁰⁵. Η γνώση του ανθρώπινου Νου όμως δεν είναι παρά «γνώση μέσω εννοιών, όχι εποπτειακή [Intuitiv], αλλά συλλογιστική [Diskursiv]»²⁰⁶ και, ως εκ τούτου, «η *Κρίση* είναι η έμμεση γνώση ενός αντικειμένου [και], κατά συνέπεια, η παράσταση μας παραστάσεως του [Die Vorstellung einer Vorstellung desselben]»²⁰⁷. Οι εποπτείες και οι έννοιες είναι τα δύο βασικά είδη παραστάσεων (αργότερα θα προστεθούν και οι Ιδέες), και η *Κρίση*, η οποία τα συνθέτει/συνδέει, η *Παράσταση της Παράστασης* τους. Όλα, εντέλει, «τα ενεργήματα του Νου μπορούμε να τα αναγάγουμε σε Κρίσεις, ώστε ο *Νους* να παρουσιάζεται, τελικά, ως *Δύναμη του Κρίνειν*»²⁰⁸. Η «Κριτική Δύναμις του Νου» λογίζεται εδώ ως *ενδιάμεσο μέλος* ανάμεσα στον *Νου* και τον *Λόγο*.

Στο Κεφάλαιο με τίτλο «Του μίτου που οδηγεί στην ανακάλυψη όλων των Καθάρων Εννοιών της Νόησης» ο Kant υποστηρίζει ότι «όταν κάνουμε γενικά αφαίρεση από κάθε περιεχόμενο μιας κρίσεως και στρέψουμε την προσοχή μας μόνον στην Καθαρή μορφή της Νοήσεως [Versandform], τότε βρίσκουμε ότι η λειτουργία του νοείν μπορεί να αναχθεί σε τέσσερις τίτλους, που ο καθένας τους περιλαμβάνει τρία ουσιώδη σημεία [Momente].»²⁰⁹. Οι λειτουργίες (Funktionen) του νοείν εκφράζονται, επομένως, μέσω τεσσάρων απόψεων (Gesichtspunkte), η κάθε μία εκ των οποίων διακρίνεται σε τρία σημεία/στιγμές (Momente). Οι λειτουργίες αυτές του Νου απεικονίζονται, από τον Kant, με τον εξής Πίνακα²¹⁰:

²⁰⁵ *Ibid.*

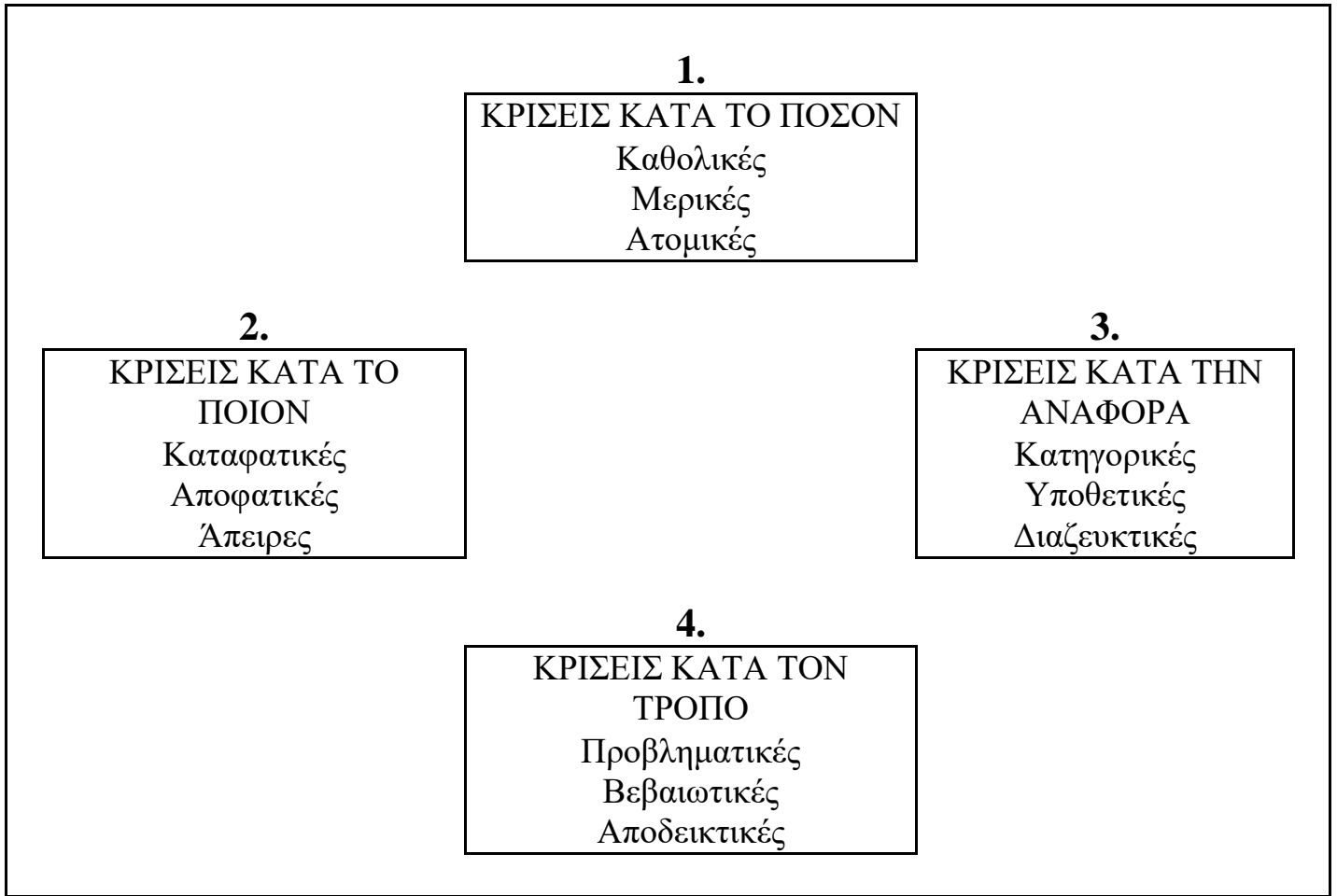
²⁰⁶ *KKI* A68/B93.

²⁰⁷ *Ibid.*

²⁰⁸ *KKI* A69/B94.

²⁰⁹ *KKI* A70/B95.

²¹⁰ Ο εν λόγω πίνακας είναι παρμένος και αναπροσαρμοσμένος από: Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Β, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 38.

Έπειτα από την παράθεση του Πίνακα, ο Kant προβαίνει σε κάποιες διευκρινίσεις, μία από τις οποίες θεωρώ σημαντική και θα εμβαθύνω. Αυτή αφορά τις Κρίσεις που ο Kant αποκαλεί «Άπειρες» [Unendliche]²¹¹. Οι *Λογικές Προτάσεις*, ήτοι οι *Κρίσεις* (*Αποφάνσεις*), διακρίνονται από τους Λογικολόγους ως προς την *Ποιότητα* τους σε δύο είδη: στις Καταφατικές και Αποφατικές²¹². οι πρώτες απαντάνε θετικά, δηλαδή με «να», ενώ οι δεύτερες αρνητικά, δηλαδή με «όχι», «τρίτη λύση δεν υπάρχει»²¹³. Ο Kant όμως εισάγει ένα τρίτο είδος Κρίσης/Απόφασης την οποία αποκαλεί *Άπειρη*, αφού «με την πρόταση: η ψυχή είναι όχι-θνητή, καταφάσκω βέβαια πραγματικά, από την άποψη της Λογικής Μορφής, αφού υπάγω την ψυχή στο απεριόριστο πλάτος των όντων που δεν θνήσκουν, αλλά επειδή το θνητό περιέχει ένα μέρος από το όλο πλάτος των δυνατών όντων, και το *μη-θνήσκον* ένα άλλο, γι' αυτό με την πρόταση μου δε

²¹¹ Ο Αναστάσιος Γιανναράς μεταφράζει το «Unendliche» ως «Αόριστες» Κρίσεις, αλλά η σωστότερη απόδοση είναι «Άπειρες», υπό την έννοια του *απροσδιόριστου*, όπως θα διευκρινίσει και ο Johann Gottlieb Fichte.

²¹² Παπανούτσος, Ε.Π. (1985), *Λογική*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1985, σελ. 75.

²¹³ *Ibid.*

λέγεται τίποτε άλλο παρά μόνον ότι η ψυχή είναι ένα από το άπειρος πλήθος πραγμάτων που απομένουν όταν αφαιρώ [από αυτά] συνολικά την ιδιότητα του θνητού.»²¹⁴. Μεγάλη κριτική ασκήθηκε ως προς αυτό το είδος Κρίσεων, κριτική που αφορά και τον καντιανό φορμαλισμό εν γένει. Αυτό όμως που στη πραγματικότητα θέλει να πει ο Kant είναι ότι υπάρχουν *Κρίσεις Καταφατικές/Θετικές*, που αφορούν την Κατηγορία της *Πραγματικότητας*, όπως θα δούμε και παρακάτω· υπάρχουν *Κρίσεις Αποφατικές/Αρνητικές*, που αφορούν την Κατηγορία της *Άρνησης*, «Άρνηση» όμως υπό την έννοια της *εκμηδένισης της Πραγματικότητας*: «η Πραγματικότητα είναι κάτι, η άρνηση είναι μηδέν»²¹⁵, όπως διευκρινίζει σε άλλο σημείο της *ΚΚΑ*, και επομένως «Άρνηση» με την εκ διαμέτρου αντίθετη έννοια της Πραγματικότητας, δηλαδή αυτή του *Μηδενός*: και υπάρχουν *Κρίσεις Άπειρες* που είναι *Αποφατικές/Αρνητικές* όχι όμως υπό την έννοια του *Μηδενός*, όπως στην Κατηγορία της *Άρνησης*, αλλά υπό την έννοια του *Περιορισμού της Πραγματικότητας*, όπως προκύπτει και από την αντίστοιχη τρίτη Κατηγορία της εν λόγω Κρίσης η οποία, όπως λέει και ο ίδιος ο Kant, αποτελεί σύνθεση των δύο αντιθετικών πρώτων.

Τί σημαίνει, όμως, «Περιορισμός της Πραγματικότητας»; Υπάρχουν Κρίσεις που καταφάσκουν μία πραγματικότητα, κρίσεις που αποφάσκουν μία πραγματικότητα και, επομένως, την αναιρούν πλήρως, και κρίσεις που περιορίζουν μία πραγματικότητα *διατηρώντας την εν μέρει* («Τμηματικά» κατά τον Fichte), λειτουργία που θα οριστεί αργότερα απ' τον Hegel ως «Bestimmte Negation»· παραδείγματος χάριν, η πρόταση: «Η ψυχή είναι θνητή», είναι καταφατική και ορίζει μία πραγματικότητα, η πρόταση: «Η ψυχή δεν είναι θνητή» αρνείται, δηλαδή μηδενίζει μία πραγματικότητα, ενώ η πρόταση: «Η ψυχή είναι μη-θνητή», περιορίζει/προσδιορίζει μία πραγματικότητα μέσω της *αφαίρεσης* από αυτής μίας ιδιότητας. Η τρίτη περίπτωση, που οι Λογικολόγοι εντάσσουν στις Αποφατικές/Αρνητικές Κρίσεις, ο Kant την ορίζει ως «Άπειρη», διότι το ότι «στην πραγματικότητα *βεβαιώνει* ότι το υποκείμενο της είναι "μη-Α", *συνεπάγεται* πως *υπάρχει* αντικείμενο για την έννοια και άρα πως έχει κάποια ιδιότητα *εκτός* από την Α, π.χ. την ιδιότητα Β ή την ιδιότητα Γ...»²¹⁶. Αυτή η Κρίση είναι Άπειρη ακριβώς λόγω του «άπειρου πλήθους πραγμάτων που απομένει»²¹⁷ («διατηρεί»). Απλούστερα

²¹⁴ *ΚΚΑ* A72/B97.

²¹⁵ *ΚΚΑ* A291/B347.

²¹⁶ Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 148.

²¹⁷ *ΚΚΑ* A72/B97.

διατυπωμένο: ο Περιορισμός είναι η Ενότητα (Σύνθεση) της Κρίσης/Κατηγορίας της Κατάφασης/Πραγματικότητας με την Κρίση/Κατηγορία της Απόφασης/Άρνησης, όταν η δεύτερη δεν μηδενίζει το περιεχόμενο πλήρως αλλά απλώς το περιορίζει. Γιατί όμως να μην ενταχθεί κι αυτή στις υπόλοιπες Αποφατικές, όπως ορθώς αναρωτιέται ο Guyer²¹⁸; Αυτό το απαντάει ο ίδιος ο Kant: η Υπερβατολογική Λογική διαφοροποιείται ως προς την Γενική/Τυπική Λογική ακριβώς στο ότι «εξετάζει επίσης την κρίση και κατά την αξία ή το περιεχόμενο αυτής [...]»²¹⁹. Η τρίτη περίπτωση, αυτή των Άπειρων Κρίσεων, μπορεί ως προς την Λογική της Μορφή να είναι μία Αποφατική Κρίση, αλλά ως προς το Περιεχόμενο της διαφοροποιείται, προσφέροντας στον Νου *άλλου είδους πληροφορία* από τις τυπικές Αποφατικές Αποφάνσεις και, ως εκ τούτου, εκφράζει μία *άλλου είδους a priori κριτική λειτουργία του Νου*.

Τα 12 αυτά είδη Κρίσεων εκφράζουν για τον Kant τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο ο Νους (Verstand) συνδυάζει το υλικό του, ήτοι τις Έννοιες (Begriff), ούτως ώστε να σχηματίσει Κρίσεις (Urteil), ήτοι αποφαντικές προτάσεις, με αποτέλεσμα να συνάγονται 12 «τύποι κρίσεων» που αντιστοιχούν στις 12 αυτές εκφάνσεις της λειτουργίας της *Νόησης*, ήτοι της *Κριτικής Δύναμης* του ανθρώπινου Νου. Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Περί των Καθαρών Εννοιών της Νοήσεως ή Κατηγοριών» ο Kant συνάγει από τις 12 αυτές λειτουργίες 12 a priori καθολικές, αναγκαίες και καθαρές μορφές εννοιών, τις οποίες αποκαλεί *Κατηγορίες* (Kategorien).

Το εν λόγω κεφάλαιο ο Kant το ξεκινάει επαναλαμβάνοντας και ταυτοχρόνως εμβαθύνοντας την ειδοποιό διαφορά Γενικής/Τυπικής Λογικής και Υπερβατολογικής Λογικής: «η Γενική Λογική κάνει [...] αφαίρεση από κάθε περιεχόμενο της γνώσεως και περιμένει να της δοθούν παραστάσεις από αλλού, αδιάφορο από που, για να τις μετατρέψει πρώτα σε έννοιες, πράγμα που γίνεται με τρόπο αναλυτικό. Αντίθετα η Υπερβατολογική Λογική βρίσκει μπροστά της ένα πολλαπλό a priori αισθητικότητας, που της το προσφέρει η Υπερβατολογική Αισθητική, για να δώσει υλικό στις καθαρές έννοιες του νου, χωρίς το οποίο θα ήταν χωρίς περιεχόμενο, άρα τελείως κενή.»²²⁰. Αυτό σημαίνει ότι η Υπερβατολογική Λογική ακολουθεί πορεία αντίστροφη από αυτήν της Γενικής/Τυπικής Λογικής: ενώ η δεύτερη αφαιρεί κάθε περιεχόμενο για να

²¹⁸ Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 148.

²¹⁹ *KK1 A72/B97*.

²²⁰ *KK1 A76-77/B102*.

καταπιαστεί με την μορφή, η πρώτη τροφοδοτεί το υλικό που λαμβάνει από τις καθαρές a priori εποπτείες (Χρόνος & Χώρος) στις καθαρές a priori έννοιες (Κατηγορίες), ούτως ώστε να *συνδεθεί* με το περιεχόμενο (τα αισθητηριακά δεδομένα εκ των αντικειμένων). Η Γενική/Τυπική Λογική λειτουργεί με τρόπο *Αναλυτικό*, ενώ η Υπερβατολογική Λογική λειτουργεί με τρόπο *Συνθετικό*. Αυτή η Σύνθεση είναι μία *Αυτενέργεια του Νου*. Με τα λόγια του ίδιου του Kant: «[...] η αυτενέργεια της νοήσεως μας απαιτεί να διανυθεί πρώτα κατά κάποιο τρόπο το πολλαπλό αυτό [που τις παρέχουν οι κατ' αίσθηση a priori εποπτείες], να συναχθεί [στον Νου] και να συνδεθεί [μέσω της έννοιας], για να σχηματίσει με αυτόν τον τρόπο μια γνώση. Αυτή την ενέργεια ονομάζω εγώ Σύνθεση [Synthesis]. [...] με τον όρο *Σύνθεση* στη γενικότατη του σημασία εννοώ την ενέργεια που προσθέτει διάφορες παραστάσεις τη μια στην άλλη και συλλαμβάνει την πολλαπλότητα τους σε μια γνώση. Μια τέτοια σύνθεση είναι *Καθαρή*, όταν το πολλαπλό δεν είναι εμπειρικό, αλλά δεδομένο a priori (όπως αυτό που είναι δεδομένο στο Χώρο και το Χρόνο).»²²¹. Και σε αυτό ακριβώς έγκειται η διαφορά της Υπερβατολογικής από την Τυπική Λογική: η πρώτη είναι ήδη φορτισμένη (a priori) με περιεχόμενο, αυτό του Χώρου και του Χρόνου, και για αυτό «δεν μπορούν έννοιες να παραχθούν αναλυτικά *κατά το περιεχόμενο τους*.»²²². Με άλλα λόγια, ο Kant έχει ήδη υποδείξει τις a priori κατ' αίσθηση Καθαρές εποπτείες (Χώρο & Χρόνο), που αποτελούν τους όρους της γνώσης κάθε δυνατής εμπειρίας, αφού αυτές παρέχουν το υλικό της, αλλά οι οποίες δεν μπορούν να συγκροτήσουν γνώση δίχως να συνδεθούν με τις Καθαρές a priori έννοιες του Νου, που συνδέονται, με την σειρά τους, με τις έννοιες των αντικειμένων, ούτως ώστε να δημιουργηθεί γνώση. Αυτή η διαδικασία γίνεται μέσω της Συνθετικής Αυτενέργειας του ίδιου του Νου: Συνθετική είναι η εν λόγω Αυτενέργεια διότι δεν της δίνονται έννοιες να τις αναλύσει ως προς τα περιεχόμενα τους αλλά, αντιθέτως, έχει a priori περιεχόμενα (το πολλαπλό των εποπτειών) που πρέπει να τα συνθέσει σε έννοιες. Η σύνθεση αυτή, που είναι εφικτή μέσω της «ικανότητας της φαντασίας»²²³, παράγει «την καθαρή έννοια του Νου»²²⁴, η οποία «προσδίδει ενότητα»²²⁵ στην πολλαπλότητα των παραστάσεων μέσω «μίας κρίσης»²²⁶.

²²¹ *KKI* A77/B102-103.

²²² *Ibid.*

²²³ *KKI* A78/B103.

²²⁴ *KKI* A78/B104.

²²⁵ *KKI* A79/B104.

²²⁶ *KKI* A79/B105.

Σε αυτό το σημείο ο Kant επανέρχεται στην διαφορά της Τυπικής/Γενικής Λογικής από την Υπερβατολογική, με τρόπο ακόμα πιο ρητό αυτή τη φορά: «στον αναλυτικό τρόπο του σκέπτεσθαι διάφορες παραστάσεις υπάγονται υπό μίαν έννοια (ένα έργο με το οποίο ασχολείται η Γενική Λογική) [...] αλλά το να υπαγάγεις όχι τις παραστάσεις αλλά την καθαρή σύνθεση των παραστάσεων υπό έννοιες, αυτό διδάσκει η Υπερβατολογική Λογική.»²²⁷. Ο «μίτος», εντέλει, που οδηγεί στην «ανακάλυψη όλων των καθαρών εννοιών της νόησης» είναι τα ίδια τα ενεργήματα του Νου που «παράγουν τις λογικές μορφές των κρίσεων στις έννοιες»²²⁸. Για αυτό και υπάρχουν «τόσες ακριβώς καθαρές έννοιες του Νου, οι οποίες αναφέρονται a priori σε αντικείμενα της εποπτείας, όσες λογικές λειτουργίες υπάρχουν σε όλες τις δυνατές κρίσεις»²²⁹, οι οποίες και καταγράφηκαν στον προηγούμενο πίνακα. Αυτές οι καθαρές a priori έννοιες «ονομάζονται σύμφωνα και με τον Αριστοτέλη Κατηγορίες.»²³⁰. Σε αυτό το σημείο ο Kant παραθέτει τον Πίνακα των Κατηγοριών²³¹:

²²⁷ ΚΚΑ Α78/Β104.

²²⁸ ΚΚΑ Α79/Β105.

²²⁹ *Ibid.*

²³⁰ ΚΚΑ Α80/Β105.

²³¹ Ο εν λόγω πίνακας είναι παρμένος από: Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Β, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 49.

1.

ΤΟΥ ΠΟΣΟΥ
[ΠΟΣΟΤΗΤΑ]
Ενότητα [Εν]
Πολλότητα [Πολλά]
Ολότητα [Όλον]

2.

ΤΟΥ ΠΟΙΟΥ
[ΠΟΙΟΤΗΤΑ]

Πραγματικότητα
Άρνηση
Περιορισμός

3.

ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ
[ΑΝΑΦΟΡΑΣ]
Ενύπαρξη και Αυθύπαρξη
(Ουσία και Συμβεβηκός)
Αιτιότητα και Εξάρτηση
(Αιτιόν και Αιτιατόν)
Κοινωνία
(Αλληλεπίδραση ανάμεσα
στο Ποιούν και το Πάσχον)

4.

ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ
[ΤΡΟΠΙΚΟΤΗΤΑΣ]
Δυνατότητα -
Αδυνατότητα
Υπαρκτικότητα -
Ανυπαρξία
Αναγκαιότητα -
Τυχειότητα

Οι Κατηγορίες αυτές, 12 στον αριθμό, αντιστοιχούν στα 12 δυνατά είδη αποφαντικών ενεργημάτων του Νου, ήτοι στα 12 δυνατά είδη Κρίσεων της Κριτικής μας Δύναμης. Χαρακτηριστικά τους είναι η αναγκαιότητα και η καθολικότητα ως προς την εφαρμογή τους στα αντικείμενα, καθότι a priori²³² όροι δυνατότητας κάθε δυνατής εμπειρίας, ήτοι ως Υπερβατολογικά Στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα όμως ο Kant

²³² Thomasson, Amie (2018), «Categories», First published Thu Jun 3, 2004; substantive revision Wed Mar 7, 2018, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://plato.stanford.edu/entries/categories/#KanCon>.

αναφέρει για τον Πίνακα των 12 Κατηγοριών: «αυτό είναι η καταγραφή όλων των πρωταρχικά καθαρών εννοιών της Συνθέσεως, τις οποίες περιέχει μέσα του a priori ο Νους και στις οποίες μονάχα οφείλει την καθαρότητα του· γιατί μόνον χάρις σ' αυτές μπορεί να κατανοήσει κατιτί στο πολλαπλό της εποπτείας, δηλαδή να νοήσει ένα αντικείμενο [...]»²³³. Σε άλλο σημείο της ΚΚΑ ο Kant εξηγεί τις Κατηγορίες ως εξής: «Αυτές [οι Κατηγορίες] είναι έννοιες ενός αντικειμένου εν γένει, διά των οποίων η εποπτεία του αντικειμένου θεωρείται ως *Καθορισμένη εν σχέσει προς μιας από τις Λογικές Λειτουργίες των Κρίσεων*»²³⁴. Σε άλλο σημείο διευκρινίζει: «[...] αλλά οι Κατηγορίες, όπως ξέρουμε, δεν είναι τίποτε άλλο παρά αυτές ακριβώς οι Λειτουργίες του Κρίνειν στο μέτρο που το πολλαπλό μιας δεδομένης εποπτείας έχει καθορισμένο χαρακτήρα ως προς αυτές [τις Λειτουργίες]»²³⁵· σε άλλο επισημαίνει: «[οι Κατηγορίες] είναι μόνον Κανόνες για έναν Νου, που όλη η δύναμη του έγκειται στο νοείν, δηλαδή στην πράξη που φέρνει τη σύνθεση του πολλαπλού, το οποίο του έχει δοθεί στην εποπτεία απ' αλλού, στην ενότητα της καταλήψεως, έναν Νου ο οποίος δεν έχει καθόλου το γινώσκειν παρά μόνον συνδέει και βάζει σε τάξη το υλικό της γνώσεως, την εποπτεία, που πρέπει να του έχει δοθεί υποχρεωτικά μέσου του αντικειμένου»²³⁶. και, τέλος, σε άλλο σημείο συμπεραίνει: «επομένως οι Κατηγορίες δεν έχουν καμιά άλλη χρήση αναφορικά προς τη γνώση των πραγμάτων παρά μόνον εφόσον αυτά [τα πράγματα] εκλαμβάνονται ως αντικείμενα δυνατής εμπειρίας.»²³⁷.

Μία διευκρίνιση χρειάζεται να γίνει εδώ. Οι Κατηγορίες προηγούνται των Λειτουργιών των Κρίσεων δεν έπονται, αφού οι πρώτες είναι οι όροι δυνατότητας των δεύτερων. Τα 12 είδη Κρίσεων προηγούνται μόνον *μεθοδολογικά*. Το σκεπτικό του Kant είναι το εξής: έχουμε καταγεγραμμένα (από τους Σχολαστικούς Λογικολόγους του Μεσαίωνα κυρίως) όλα τα δυνατά είδη Κρίσεων, τα οποία είναι τα παραπάνω 12· αυτό σημαίνει ότι αυτά εξυπηρετούν 12 είδη a priori καθαρών εννοιών, υπό την έννοια ότι εκφράζουν 12 όρους δυνατότητας *κατηγορήσεων* οι οποίοι επιτρέπουν να είναι δυνατά αυτά τα 12 είδη Κρίσεων, δηλαδή επειδή έχουμε την a priori Καθαρή Έννοια (Κατηγορία) της Ποσότητας μπορούμε να κατηγορήσουμε ποσοτικά υποκείμενα δημιουργώντας τις αντίστοιχες Κρίσεις· από το περιεχόμενο που εκφράζουν οι 12 αυτές Κρίσεις ο Kant συνάγει τις 12 αυτές a priori

²³³ ΚΚΑ Α80/Β106.

²³⁴ ΚΚΑ Β128.

²³⁵ ΚΚΑ Β143.

²³⁶ ΚΚΑ Β145.

²³⁷ ΚΚΑ Β148.

καθαρές μορφές εννοιών, ήτοι τις *12 Κατηγορίες*, για αυτό και το κεφάλαιο τιτλοφορείται «Του μίτου που οδηγεί στην ανακάλυψη όλων των Καθαρών Εννοιών της Νόησης»: οι Λειτουργίες (Funktionen) των Λογικών Μορφών των Κρίσεων είναι ο «μίτος ανακάλυψης» των Κατηγοριών.

Στη συνέχεια ο Kant προβαίνει σε μία σειρά επεξηγηματικών παρατηρήσεων από τις οποίες θα σταθώ σε μία. Πρόκειται για την παρατήρηση περί του αριθμού των Κατηγοριών: κάθε Κλάση (ή Τάξη ή «τίτλος») έχει τρεις Κατηγορίες που αντιστοιχούν στα είδη κρίσεων²³⁸. Ο Kant προσθέτει ότι «σε όλες τις άλλες περιπτώσεις η διαίρεση των a priori εννοιών πρέπει να είναι διχοτομική. Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί ότι η τρίτη Κατηγορία πάντοτε προέρχεται από την ένωση της πρώτης με τη δεύτερη της τάξεως της»²³⁹. Αυτό, το οποίο εξήγησα και παραπάνω με αφορμή το τρίτο είδος των «Άπειρων Κρίσεων» σημαίνει ότι, παραδείγματος χάριν, η Κατηγορία της *Ολότητας* είναι η *σύνθεση* της Κατηγορίας της *Πολλότητας* με την Κατηγορία της *Ενότητας*. Αυτό, δηλαδή το ότι είναι *παράγωγες*, σπεύδει να διευκρινίζει, δεν αναιρεί την *πρωταρχικότητα* των Καθαρών αυτών εννοιών, ήτοι των τρίτων Κατηγοριών κάθε Κλάσης²⁴⁰.

Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Περί της παραγωγής των Καθαρών Εννοιών του Νου» ο Kant επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα «με ποιόν τρόπο μπορούν [οι Καθαρές] έννοιες να αναφέρονται a priori σε αντικείμενα;»²⁴¹. Πρόκειται για μία διαδικασία αντίστροφη αυτής κατά την οποία οι έννοιες αποκτώνται μέσω της εμπειρίας, διότι, τώρα, θα πρέπει να οριστεί ο τρόπος που οι έννοιες αναφέρονται a priori στην εμπειρία, κι όχι ο τρόπος που η εμπειρία συλλαμβάνεται από αυτές. Η δεύτερη καλείται *Εμπειρική Παραγωγή* (κατονομάζοντας τους John Locke και David Hume ως κατ' εξοχήν εφαρμοστές της), ενώ η πρώτη *Υπερβατολογική Παραγωγή*. Ο Kant χρησιμοποιεί από μία κεντρική *Υπερβατολογική Παραγωγή* σε κάθε *Κριτική* του: στην *ΚΚΑ* παράγει *υπερβατολογικά* τις Κατηγορίες, στην *ΚΠΛ* παράγει *υπερβατολογικά* τις a priori Αρχές του Πρακτικού Λόγου και στην *ΚΚΔ* παράγει *υπερβατολογικά* τις a priori αισθητικές Κρίσεις²⁴². Τον όρο *Παραγωγή* (Γερμ. Deduktion, Λατ. Deduction) ο Kant τον αντλεί από την Νομική επιστήμη: «οι

²³⁸ ΚΚΑ Α83/Β111.

²³⁹ *Ibid.*

²⁴⁰ *Ibid.*

²⁴¹ ΚΚΑ Α85/Β117.

²⁴² Caygill, Howard (2000), *A Kant Dictionary*, Blackwell Publishers Ltd, p. 151.

νομοδιδάσκαλοι, όταν κάνουν λόγο για Δικαιώματα και Απαιτήσεις διακρίνουν σε μια νομική υπόθεση [Δίκη] το ερώτημα περί του τί ισχύει ως δίκαιο (*quid juris*) από το ερώτημα που αφορά το γεγονός (*quid facti*) και καθώς απαιτούν απόδειξη και για τα δύο ονομάζουν τη πρώτη απόδειξη που πρέπει να εκθέσει το δικαίωμα ή τη νόμιμη απαίτηση *Παραγωγή*²⁴³. Εδώ έχουμε την εμπράγματη εφαρμογή της «Δικαστικής μεταφοράς», αφού τον όρο *Deduktion*, ο Kant, δεν τον εννοεί όπως οι René Descartes και Baruch Spinoza, ήτοι μαθηματικά, αλλά με την *νομική του σημασία*²⁴⁴. Ο όρος «Υπερβατολογική Παραγωγή» (*Transzendente Deduktion*) εκφράζει για τον Kant την απόδειξη της νομιμότητας, δηλαδή του δικαιώματος των καθαρών εννοιών του Νου (Κατηγορίες) ως προς την εμπειρία ή, με τον τρόπο που ο ίδιος το διατυπώνει: «πώς δηλαδή υποκειμενικοί όροι του νοείν θα έπρεπε να έχουν αντικειμενικό κύρος, δηλαδή να συνιστούν όρους της δυνατότητας κάθε γνώσης των αντικειμένων»²⁴⁵. Το να εξηγηθεί με ποιόν τρόπο οι *Κατηγορίες* αυτές οι οποίες είναι *υποκειμενικοί* όροι εκφράζουν κάτι το *αντικειμενικό* δεν έχει επιχειρηθεί ποτέ ξανά· πρόκειται «για δρόμο απάτητο» ο οποίος παρουσιάζει πάρα πολλές δυσκολίες²⁴⁶, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.

Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Υπερβατολογική Παραγωγή των Καθαρών Εννοιών της Νόησης» ο Kant εκθέτει την περίφημη υπερβατολογική *Deduktion* του. Το ουσιαστικό αντικείμενο του εν λόγω κεφαλαίου είναι η έννοια της *Σύνδεσης* (Λατ. *Conjunctio*), για αυτό και ξεκινάει με το υποκεφάλαιο «Περί της δυνατότητας μιας συνδέσεως εν γένει». Έτσι, αμέσως καταλαβαίνουμε ότι το ζήτημα της *αντικειμενικότητας* εν γένει δεν είναι παρά το ζήτημα της *σύνδεσης των υπερβατολογικών όρων με τα αντικείμενα της εμπειρίας*, ούτως ώστε να φέρουν αυτοί οι όροι αντικειμενικό κύρος ή *νομιμότητα*. Σε αυτό πάνω ο Kant εξηγεί πως οι εποπτείες εκφράζουν τον τρόπο με «τον οποίο πάσχει το υποκείμενο, αλλά η Σύνδεση (*Conjunctio*) ενός πολλαπλού εν γένει δεν μπορεί ποτέ να γεννηθεί μέσα μας μέσω των αισθήσεων [...] γιατί αυτή [η Σύνδεση] είναι μία πράξη αυτενέργειας της παραστατικής [μας] ικανότητας [...] [η οποία] είναι μία νοητική ενέργεια [*Verstandeshandlung*], που εμείς της δίνουμε τη γενική ονομασία *Σύνθεση*»²⁴⁷. Η ενωτική αυτή «*Σύνθεση* είναι [η] παράσταση της *Συνθετικής* ικανότητας του

²⁴³ *KKI* A84/B117.

²⁴⁴ *Ibid.*

²⁴⁵ *KKI* A90/B122.

²⁴⁶ *KKI* A98.

²⁴⁷ *KKI* B129-130.

πολλαπλού»²⁴⁸ και κάθε *Ανάλυση* του κατ' αίσθηση πολλαπλού προϋποθέτει ήδη αυτή την *Σύνθεση*²⁴⁹. Δεν πρόκειται εδώ, όμως, για την *Κατηγορία* της *Ενότητας*, διότι και η κάθε «Κατηγορία προϋποθέτει [ήδη αυτή] τη σύνδεση.»²⁵⁰. Πρόκειται, επομένως, για μία a priori *Αρχή* (Prinzip) πρωταρχικότερη ακόμα και των *Κατηγοριών*. Την εν λόγω Αρχή, στο επόμενο υποκεφάλαιο με τίτλο «Περί της πρωταρχικής συνθετικής ενότητας της καταλήψεως», ο Kant την κατονομάζει και την εξηγεί. Η καταγωγή της είναι καρτεσιανή: πρόκειται για την *Θεμελιώδη Αρχή της Ανθρώπινης Αυτοσυνειδησίας* (Selbstbewusstsein), το «Je pense, donc je suis»²⁵¹ ή «Ego cogito, ergo sum.»²⁵² του René Descartes και το μετέπειτα «Εγώ=Εγώ» ή «Το Εγώ θέτει τον εαυτό του ως θέτοντα Εγώ», υπό την έννοια του γεγονότος της (ε-) αυτοθεσίας (Tathandlung)²⁵³, του Johann Gottlieb Fichte, ή το «Ce moi que dit beaucoup»²⁵⁴, που αναφέρει υπαινικτικά ο Leibniz. Ο Kant το διατυπώνει ως «Εγώ Νοώ»²⁵⁵ (Ich Denke). Το «Εγώ νοώ», που ο Kant λογίζει ως μία «πράξη» (Aktus) «αυτενέργειας του νου», το ορίζει ως την «δυνατότητα να συνοδεύει όλες μου τις παραστάσεις» και το ονομάζει «Καθαρή Κατάληψη»²⁵⁶ (Reinen Apperzeption), λόγω του ότι είναι καθαρός a priori όρος δυνατότητας, και την Ενότητα αυτής «Υπερβατολογική Ενότητα της Αυτοσυνειδησίας»²⁵⁷. Στην πραγματικότητα και παρόλο που ο ίδιος ο Kant θα το αρνηθεί αργότερα ρητά στην αλληλογραφία του²⁵⁸, αυτό είναι το *πραγματικό θεμέλιο ολόκληρης της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας* του²⁵⁹ (Grundsatz), πράγμα που τον καθιστά επίγονο του καρτεσιανισμού, το οποίο φαίνεται και από την θεμελιώδη διχοτόμηση αισθητικότητας/νοητικότητας που διατρέχει ολόκληρη τη φιλοσοφία του, αλλά και πρόδρομο των Johann Gottlieb Fichte και

²⁴⁸ *KKI* B130.

²⁴⁹ *Ibid.*

²⁵⁰ *Ibid.*

²⁵¹ Descartes, René (1637), *Λόγος περί της Μεθόδου*, μτφρ. Χριστόφορος Χριστίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σελ. 32.

²⁵² Descartes, René (1983) [1644, with additional material from the French translation of 1647].

Principia philosophiae (Principles of Philosophy). Translation with explanatory notes by Valentine Rodger and Reese P. Miller (Reprint ed.).

²⁵³ Fichte, Johann Gottlieb (1794), *Θεμέλιο της Σύνολης Επιστημολογίας*, μτφρ. Θεόδωρος Πενολίδης, εκδ. Κρατερός, Αθήνα, 2017, σ.σ. 97 & 109.

²⁵⁴ Henrich, Dieter (2018), *Μεταξύ Kant και Χέγκελ*, Διαλέξεις για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό, μτφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2018, σελ. 326.

²⁵⁵ *KKI* B132.

²⁵⁶ *Ibid.*

²⁵⁷ *Ibid.*

²⁵⁸ Henrich, Dieter (2018), *Μεταξύ Kant και Χέγκελ*, Διαλέξεις για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό, μτφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2018, σελ. 131.

²⁵⁹ Βαλλιάνος, Σ. Περικλής (2002), *Συνείδηση, Γλώσσα και Ιστορική Ζωή*, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 2002, σελ. 29.

Edmund Husserl, οι οποίοι φιλοσοφούν επίσης *Υπερβατολογικά* και βάσει της *Αρχής της Αυτοσυνειδησίας*. Ασφαλώς, οι διαφορές μεταξύ των φιλοσόφων αυτών είναι μεγάλες και η ανασκευή που κάνει ο Kant στον Ιδεαλισμό του René Descartes, ριζική. Οι ομοιότητες, ωστόσο, είναι θεμελιακές: όλοι τους λογίζουν την Αυτοσυνειδησία ως ύψιστη Αρχή. Ο Henrich Dieter αναφέρει χαρακτηριστικά: «οφείλουμε λοιπόν να αναγνωρίσουμε ότι η *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, παρότι ως θεωρία στηρίζεται στην αυτοσυνείδηση, πουθενά δεν πραγματεύεται την ίδια την αυτοσυνείδηση.»²⁶⁰. Την δομή της *Αυτοσυνειδησίας* θα την πραγματευτεί, λίγο αργότερα και πρώτος συστηματικά, ο Johann Gottlieb Fichte στην προσπάθειά του να «θεμελιώσει» τον καντιανισμό και θα ανοίξει, έτσι, τον δρόμο για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό.

Αυτή η «πρωταρχική συνθετική ενότητα της καταλήψεως», τώρα, ήτοι το *Ich Denke*, είναι «μία πράξη της αυτενέργειας» του Νου η οποία δεν προκύπτει εμπειρικά, δηλαδή δεν προέρχεται από την αισθητικότητα, ενώ, ταυτοχρόνως, αποτελεί «τον όρο που συντελεί ώστε να έχουν τη δυνατότητα να συνυπάρχουν σε μια καθολική αυτοσυνειδησία»²⁶¹ οι πολλαπλές παραστάσεις της εμπειρίας. Δεν πρόκειται απλώς, όμως, για μία «συνοδεία» των πολλαπλών παραστάσεων μας, αλλά για μία *συνειδησιακή ενωτική αυτενέργεια* κατά την οποία «εγώ προσθέτω τη μία στην άλλη [παράσταση] και [ταυτοχρόνως] έχω συνείδηση της συνθέσεως τους»²⁶², με αποτέλεσμα «να έχω εγώ ο ίδιος παράσταση της ταυτότητας της συνειδήσεως μέσα σε αυτές τις παραστάσεις, δηλαδή η αναλυτική ενότητα της καταλήψεως είναι δυνατή μόνον υπό την προϋπόθεση κάποιας *συνθετικής*.»²⁶³. Έτσι, η *Σύνδεση* αυτή είναι έργο του ίδιου του *Νου*, εφόσον «δεν βρίσκεται στα αντικείμενα», με αποτέλεσμα αυτός να μην «είναι τίποτε άλλο παρά μόνον η ικανότητα [Vermögen] να συνδέει a priori και να υπάγει το πολλαπλό δεδομένων παραστάσεων κάτω από την ενότητα της καταλήψεως, πράγμα που αποτελεί την ύψιστη Θεμελιώδη Αρχή [Eine Verrichtung des Verstand] σε όλη την ανθρώπινη γνώση.»²⁶⁴. Εδώ διατυπώνεται ρητά εκ μέρους του Kant και η σημασία της *Αρχής της Αυτοσυνειδησίας*: είναι η *ύψιστη Αρχή* της ανθρώπινης γνώσης εν γένει. Και ακολουθεί ο μοναδικός έμμεσος ορισμός της

²⁶⁰ Henrich, Dieter (2018), *Μεταξύ Kant και Χέγκελ*, Διαλέξεις για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό, μτφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2018, σελ. 327.

²⁶¹ *ΚΚΑ* B132.

²⁶² *ΚΚΑ* B133.

²⁶³ *ΚΚΑ* B133.

²⁶⁴ *ΚΚΑ* B135.

Αυτοσυνειδησίας που μας παρέχει ο Kant και στον οποίο θα βασιστούν αργότερα οι Fichte και Husserl: «η θεμελιώδης αυτή αρχή της αναγκαίας ενότητας της καταλήψεως είναι μεν και αυτή ταυτολογική, άρα μια πρόταση αναλυτική, ωστόσο αποκαλύπτει ως αναγκαία και μια σύνθεση του πολλαπλού που είναι δεδομένο σε μια εποπτεία χωρίς την οποία [Σύνθεση], δεν είναι δυνατόν να νοηθεί εκείνη η ολοσχερής ταυτότητα της αυτοσυνειδησίας.»²⁶⁵. Αυτό προκύπτει από τη *Σύνδεση* του «Εγώ Νοώ», το οποίο είναι ως επί το πλείστον ταυτολογικό, με μια «εποπτεία, που είναι διαφορετική από αυτό [το *Εγώ Νοώ*].»²⁶⁶. Άρα, συμπεραίνει ο Kant, «έχω συνείδηση της ταυτότητας του εγώ [του εαυτού μου] αναφορικά προς το πολλαπλό των παραστάσεων που μου είναι δεδομένες σε μια παράσταση, γιατί εγώ τις ονομάζω στο σύνολο τους *δικές μου* παραστάσεις, οι οποίες αποτελούν *μία* [ενιαία παράσταση].»²⁶⁷. Αυτή είναι η αυτενέργεια του ίδιου του Υποκειμένου που καθίσταται δυνατή μέσω της Αρχής της Αυτοσυνειδησίας που ουσιωδώς το διέπει.

Η «Υπερβατολογική Ενότητα της Καταλήψεως» τώρα, που αφορά το *Ich Denke* *συνδεδεμένο* με μία εποπτεία του πολλαπλού που μας δίνεται εμπειρικά, καλείται «Υποκειμενική Ενότητα της Συνειδήσεως»²⁶⁸, εφόσον πρόκειται περί ενός «προσδιορισμού της εσωτερικής αισθήσεως»²⁶⁹ που «εξαρτάται από περιστάσεις ή εμπειρικούς όρους»²⁷⁰, ενώ όταν το πολλαπλό της εποπτείας «συνενώνεται με μια έννοια του αντικειμένου»²⁷¹ ονομάζεται «Αντικειμενική Ενότητα της Συνειδήσεως»²⁷². Η διάκριση βασίζεται στο ότι, από την μία, στην «Υποκειμενική Υπερβατολογική Ενότητα της Καταλήψεως», έχουμε την *Σύνδεση* του «Εγώ Νοώ» με μία εποπτεία, ήτοι την *σύνδεση/σύνθεση εμπειρικών παραστάσεων εν γένει μέσω της Αυτοσυνειδησίας*, ενώ στην «Αντικειμενική Υπερβατολογική Ενότητα της Καταλήψεως» έχουμε τη *Σύνδεση* μέσω υπαγωγής μίας εποπτείας στην έννοια του αντικειμένου, δηλαδή την *σύνδεση/σύνθεση εποπτειών με εννοιών μέσω της Αυτοσυνειδησίας*. Στην «Υποκειμενική Ενότητα της Καταλήψεως» βασίζονται οι «κρίσεις της κατ' αίσθησης αντίληψης» που φέρουν υποκειμενικό κύρος, ενώ στην

²⁶⁵ *Ibid.*

²⁶⁶ *Ibid.*

²⁶⁷ *Ibid.*

²⁶⁸ *ΚΚΑ* B139.

²⁶⁹ *Ibid.*

²⁷⁰ *Ibid.*

²⁷¹ *Ibid.*

²⁷² *Ibid.*

«Αντικειμενική Υπερβατολογική Ενότητα της Καταλήψεως» οι «εμπειρικές κρίσεις», που φέρουν αντικειμενικό κύρος²⁷³.

Στο επόμενο υποκεφάλαιο με τίτλο «Η Λογική Μορφή όλων των Κρίσεων έγκειται στην Αντικειμενική Ενότητα της καταλήψεως των Εννοιών που αυτές περιέχουν», ο Kant εμβαθύνει περαιτέρω στην δομή και λειτουργία της Κρίσης. Ο πρώτος ορισμός περί *Κρίσεως* που δίνει είναι ο εξής: «μια Κρίση δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο τρόπος με τον οποίο υπάγουμε δεδομένες γνώσεις στην αντικειμενική ενότητα της καταλήψεως [...] σε αυτό αποβλέπει το συνδετικό λεξίδιο είναι [ist], δηλαδή για να διακρίνει την αντικειμενική ενότητα δεδομένων παραστάσεων από την υποκειμενική»²⁷⁴, και συνεχίζει: «γιατί αυτό [το συνδετικό λεξίδιο] δηλώνει τη σχέση αυτών [των παραστάσεων] προς την πρωταρχική κατάληψη και την *αναγκαία ενότητα* τους, και όταν ακόμα η κρίση η ίδια είναι εμπειρική, δηλαδή τυχαία [...]»²⁷⁵. Τί είναι αυτό που διαφοροποιεί, εντέλει, την «Υποκειμενική Ενότητα της Καταλήψεως» από την «Αντικειμενική»; Το «Συνδετικό Λεξίδιο», ήτοι το *Copula Prima* ή *Kopulaverben*, που ο Kant αποκαλεί *Verbindung* (συνδετικό), μία μάλλον εκλαϊκευμένη γερμανική μετάφραση του Λατινικού *Conjunctio*, που βάζει σε παρένθεση όποτε το αναφέρει, και που σημαίνει «υπόταξη» και εκφράζει έναν *προτασιακό σύνδεσμο*²⁷⁶, όταν αυτό συνδέει εποπτεία με έννοια. Σε αυτό το σημείο γίνεται σαφές και το γιατί οι νέο-καντιανοί, αρχής γενομένης του Ernst Cassirer αλλά και ο Gottlob Frege έδωσαν μαθηματικό-λογικές ερμηνείες στην Κριτική Θεωρία του Kant, αφού οι όροι που χρησιμοποιεί, όπως «Funktionen» (για να περιγράψει τις «Λειτουργίες του Κρίνειν») και «Conjunctio» (για να περιγράψει την «προτασιακή σύνδεση των Κρίσεων»), παραπέμπουν εμμέσως σε μία μαθηματική και γραμματική, αντιστοίχως, λειτουργία της Κριτικής Δύναμης του Νου.

Γιατί όμως το *Copula Prima* παρέχει αντικειμενικότητα στην «Υπερβατολογική Ενότητα της Καταλήψεως»; Διότι το νοητικό ενέργημα της *Σύνδεσης*, που εκφράζεται στις *Κρίσεις* με το *Copula Prima*, είναι *a priori*, και ως εκ τούτου *Καθολικό* και *Αναγκαίο*, και σε αυτήν την Καθολικότητα και Αναγκαιότητα προσδένεται, συνθετικά, η «σχέση αυτών [των παραστάσεων, δηλαδή η Κρίση] προς

²⁷³ *ΠΜΜ* §18.

²⁷⁴ *ΚΚΑ* B141.

²⁷⁵ *ΚΚΑ* B142.

²⁷⁶ Κασσίρερ, Ερνστ (1918), *ΚΑΝΤ - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006, σελ. 11.

την πρωταρχική κατάληψη και την αναγκαία ενότητα τους»²⁷⁷. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι «οι παραστάσεις αυτές στην εμπειρική εποπτεία ανήκουν *κατ' αναγκαιότητα η μια στην άλλη*, αλλ' ότι ανήκουν η μία στην άλλη *δυνάμει της αναγκαίας ενότητας* της καταλήψεως στη σύνθεση των εποπτειών, δηλαδή κατά τις αρχές του αντικειμενικού προσδιορισμού όλων των παραστάσεων, καθόσον είναι δυνατόν να προέλθει γνώση απ' αυτές μέσω της θεμελιώδους αρχής της υπερβατολογικής ενότητας της καταλήψεως. Μονάχα έτσι προέρχεται από τη σχέση αυτή μία *Κρίση*, δηλαδή μία σχέση που είναι *αντικειμενικά έγκυρη* [ανεξαρτήτως της αληθοτιμής της] και διακρίνεται επαρκώς από τη σχέση των ίδιων ακριβώς παραστάσεων, στις οποίες θα υπήρχε μόνον υποκειμενικό κύρος, δηλαδή [κύρος] κατά τους νόμους του συνειρμού.»²⁷⁸. Με άλλα λόγια, η σύνδεση/σύνθεση των παραστάσεων που πραγματώνει ο Νους μέσω της αυτενέργειας του είναι *Υποκειμενική*, εφόσον αφορά απλώς και μόνον συνδέσεις παραστάσεων «εσωτερικά προσδιορισμένες», ενώ αυτή μετατρέπεται σε *Αντικειμενική* από την στιγμή που αυτές οι σχέσεις παραστάσεων είναι *Κρίσεις* που μέσω του *Coriula Prima* συνδέουν εποπτεία με έννοια, δηλαδή από τη στιγμή που *φιλτράρονται* μέσω των *Λειτουργιών του Κρίνειν* από τις *Κατηγορίες*, οι οποίες τους παρέχουν a priori «καθορισμένο χαρακτήρα»²⁷⁹ και «αντικειμενικό κύρος» στον βαθμό που αφορούν *κάθε δυνατή εμπειρία*.

Στην πραγματικότητα ο Νους *επιβάλλει* ή *νομοθετεί*, για να χρησιμοποιήσω την αγαπημένη μεταφορά του Kant, μέσω των *Κατηγοριών*, τα άτακτα δεδομένα της εμπειρίας: εδώ, πλέον, η «Κοπερνίκεια Επανάσταση» έχει συγκεκριμενοποιηθεί πλήρως. Για αυτό και ο Kant λέει, λίγο παρακάτω, ότι οι Κατηγορίες «είναι μόνον κανόνες για έναν Νου, που όλη του η δύναμη έγκειται στο νοείν, δηλαδή στη πράξη που φέρνει τη σύνθεση του πολλαπλού, το οποίο του έχει δοθεί στην εποπτεία απ' αλλού, στην ενότητα της καταλήψεως, ένα Νου ο οποίος δεν έχει καθόλου το γινώσκειν παρά μόνον συνδέει και βάζει σε τάξη το υλικό της γνώσεως, την εποπτεία, που πρέπει να του έχει δοθεί υποχρεωτικά μέσω του αντικειμένου.»²⁸⁰. Το *γινώσκειν*, όμως, απαιτεί δύο στοιχεία: «πρώτα την έννοια με την οποία νοείται γενικά ένα αντικείμενο (ή κατηγορία) και δεύτερον την εποπτεία, με την οποία

²⁷⁷ KKA B142.

²⁷⁸ *Ibid.*

²⁷⁹ KKA B143.

²⁸⁰ KKA B145.

δίνεται το αντικείμενο»²⁸¹ και, επομένως, «οι κατηγορίες δεν έχουν καμιά άλλη χρήση αναφορικά προς τη γνώση των πραγμάτων παρά μόνον εφόσον αυτά [τα πράγματα] εκλαμβάνονται ως αντικείμενα δυνατής εμπειρίας.»²⁸².

Η αντικειμενική εγκυρότητα των Κατηγοριών, δηλαδή η τελική απάντηση στο *quid juris* εκ μέρους του Kant, είναι: «Μ' αυτόν τον τρόπο είναι δυνατές οι συνθετικές κρίσεις a priori, όταν δηλαδή αναφέρουμε σε μια δυνατή γνώση εμπειρίας εν γένει τους μορφολογικούς όρους της a priori εποπτείας, τη σύνθεση της φαντασίας και την αναγκαία ενότητα τους σε μια υπερβατολογική κατάληψη, και όταν λέμε: οι όροι της δυνατότητας της εμπειρίας εν γένει είναι συγχρόνως όροι της δυνατότητας των αντικειμένων της εμπειρίας και γι' αυτόν τον λόγο έχουν αντικειμενικό κύρος σε μία συνθετική κρίση a priori.»²⁸³. Στην «Υπερβατολογική Παραγωγή» των Κατηγοριών επιτυγχάνεται, ωστόσο, μόνον η *Έμμεση Αντικειμενικότητα*, ήτοι η *σύνδεση των Κατηγοριών εν γένει με κάθε δυνατή εμπειρία*, κατά την παραγωγή Κρίσεων που γενικά, δηλαδή, βασίζονται στην υπαγωγή εποπτειών σε έννοιες. Στο επόμενο κεφάλαιο, περί «Σχηματοποίησης», επιχειρείται η τεκμηρίωση της *Άμεσης Αντικειμενικότητας*, ήτοι της *σύνδεσης συγκεκριμένης εποπτείας με την αντίστοιχη της έννοια*. Αυτό γίνεται σαφές στις διευκρινίσεις που ο ίδιος ο Kant εκθέτει στα αδημοσίευτα δοκίμια του με τίτλο *ΠΜΓ*, που εξηγεί την διαδικασία της Σχηματοποίησης ως εξής: «Η πράξη με την οποία αποδίδεται η αντικειμενική πραγματικότητα απευθείας (Directe) στην έννοια μέσω της εποπτείας που αντιστοιχεί σ' αυτήν, δηλαδή με την οποία η έννοια παρουσιάζεται άμεσα, ονομάζεται Σχηματοποίηση.»²⁸⁴. Επομένως, κατά την «Σχηματοποίηση» η έννοια προσλαμβάνει αντικειμενικό κύρος μέσω της σύνδεσης της στην αντίστοιχη της εποπτεία, ενώ η «Υπερβατολογική Παραγωγή» αποσκοπεί στο να δειχθεί *πώς οι Κατηγορίες εν γένει συνδέονται με κάθε δυνατή εμπειρία παρέχοντας της αντικειμενικό κύρος ή νομιμοποίηση*.

Την «πράξη της αυτενέργειας του Νου» τώρα, κατά την οποία συνδέουμε/συνθέτουμε παραστάσεις ενωτικά, δηλαδή μέσω της «Υπερβατολογικής Ενότητας της Καταλήψεως», ο Kant την καλεί «*ειδητική σύνθεση* (synthesis

²⁸¹ ΚΚΑ Β147.

²⁸² ΚΚΑ Β148.

²⁸³ ΚΚΑ Α197/Β158.

²⁸⁴ ΠΜΓ §279.

speciosa)»²⁸⁵, εφόσον προσδένει παραστάσεις της εποπτείας στις Κατηγορίες. Ενώ διακρίνει και ένα άλλο είδος σύνθεσης «η οποία νοείται εν σχέσει προς το πολλαπλό μιας εποπτείας γενικά μέσα στην ψιλή κατηγορία και ονομάζεται νοητική σύνθεση (synthesis intellectualis)»²⁸⁶. Η πρώτη είναι προϊόν της *Φαντασίας*, και για να την διακρίνει από την νοητική σύνθεση, η οποία είναι προϊόν του (Καθαρού) *Νου*, την ονομάζει «υπερβατολογική σύνθεση της φαντασίας»²⁸⁷. Φαντασία, τώρα, «είναι η ικανότητα να σχηματίζουμε την παράσταση ενός αντικειμένου στην εποπτεία μας και χωρίς να είναι το ίδιο παρόν.»²⁸⁸. Όλες αυτές τις συνδέσεις/συνθέσεις τώρα, υπάγουν το πολλαπλό τις κατ' αίσθησης εμπειρίας στις Κατηγορίες. Η λειτουργία των Κατηγοριών όμως, όπως ανέφερα και παραπάνω, είναι να επιβάλλονται a priori στα εμπειρικά δεδομένα προερχόμενα εκ της φύσης. Αυτό δημιουργεί ένα πρόβλημα: «αφού αυτοί [οι νόμοι] δεν παράγονται από τη φύση και δεν ρυθμίζονται προς αυτή σαν να ήτανε το πρότυπο τους (διότι, διαφορετικά, θα ήσαν απλώς εμπειρικοί), πώς εξηγείται ότι η φύση πρέπει αναγκαστικά να ρυθμίζεται προς αυτούς;»²⁸⁹ ή, αλλιώς διατυπωμένο: «πώς μπορούν αυτοί [οι νόμοι] να καθορίζουν a priori τη σύνδεση του πολλαπλού της φύσης, χωρίς να την αντλούν από την ίδια;»²⁹⁰. Το όλο ζήτημα εδώ οδηγεί αναπόφευκτα, επομένως, στον τρόπο που ευθύς εξ αρχής οι Κατηγορίες *συνδέονται άμεσα* με την εμπειρία παρέχοντας αντικειμενικότητα στις Κρίσεις. Κι αυτό είναι πρόβλημα, από την στιγμή που οι Κατηγορίες φέρουν «μόνον λογικό περιεχόμενο - η Κατηγορία "Ουσία" π.χ. [...]»²⁹¹, ενώ η εμπειρία εκ των πραγμάτων δεν εμπεριέχει τίποτα το λογικό. Πώς συνδέεται το Λογικό με το Εμπειρικό; Σε αυτό το ερώτημα θα απαντήσει ο Kant στο κεφάλαιο «Περί της Σχηματοποίησης των Καθαρών Εννοιών του Νου», στο οποίο θα περάσει έπειτα από μία εισαγωγή «Περί της Υπερβατολογικής Κριτικής Ικανότητας εν γένει».

Σε αυτή την εισαγωγή ο Kant ακολουθεί την τριαδική δομή της Γενικής/Τυπικής Λογικής: ο *Νους* παράγει *Έννοιες*, η *Κριτική Δύναμη* (η οποία είναι μέλος ενδιάμεσο του Νου και του Λόγου) παράγει *Κρίσεις* και ο *Λόγος* παράγει *Συλλογισμούς*. Εν αντιθέσει με την Γενική/Τυπική Λογική όμως η *Υπερβατολογική Λογική* του Kant

²⁸⁵ *ΚΚΑ* B151.

²⁸⁶ *ΚΚΑ* B151.

²⁸⁷ *Ibid.*

²⁸⁸ *Ibid.*

²⁸⁹ *ΚΚΑ* B163.

²⁹⁰ *Ibid.*

²⁹¹ Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 178.

ορίζει τους a priori όρους κάθε μίας εξ αυτών των γνωστικών ικανοτήτων. Όπως, επομένως, στον *Νου* όρισε τις καθαρές a priori έννοιες, δηλαδή τις *Κατηγορίες*, στην *Κριτική Δύναμη* πρόκειται να ορίσει τις *Θεμελιώδεις Αρχές* παραγωγής *Κρίσεων*, και στον *Λόγο* την *Διαλεκτική της Φαινομενικότητας*, η οποία αφορά τους διαλεκτικούς συλλογισμούς. Τα δύο πρώτα ανήκουν στην *Υπερβατολογική Αναλυτική* ενώ τρίτο στην *Υπερβατολογική Διαλεκτική*.

Η «*Αναλυτική των Θεμελιωδών Αρχών*», τώρα, «θα είναι αποκλειστικά και μόνον ένας κανόνας για την *Κριτική Ικανότητα*, που θα τη διδάσκει να εφαρμόζει στα φαινόμενα τις έννοιες του *Νου* [Κατηγορίες], οι οποίες περιέχουν τους όρους των a priori κανόνων»²⁹², για αυτό και μπορεί να ονομαστεί και «*Θεωρία της Κριτικής Ικανότητας*»²⁹³. Πιο συγκεκριμένα, ενώ ο *Νους* παράγει έννοιες μέσω των a priori καθαρών εννοιών του, ήτοι των *Κατηγοριών*, η *Κριτική Ικανότητα* παράγει *Κρίσεις* μέσω των a priori *Αρχών* του. Αυτές αποκαλεί ο *Kant* «*Θεμελιώδεις Αρχές*», και την *Κριτική Ικανότητα* την ορίζει ως την ικανότητα «η οποία ενεργεί την υπαγωγή σε κανόνες, δηλαδή κρίνει αν κάτι υπάγεται σε δεδομένο κανόνα (casus datae legis: περίπτωση δεδομένου κανόνα) ή δεν υπάγεται.»²⁹⁴. Η «*Υπερβατολογική Θεωρία της Κριτικής Ικανότητας*» συγκροτείται από δύο μέρη, την «*Σχηματοποίηση των Καθαρών Εννοιών του Νου*», δηλαδή των *Κατηγοριών*, και τις a priori *Συνθετικές Κρίσεις* που αποτελούν τις «*Θεμελιώδεις Αρχές του Καθαρού Νου*»²⁹⁵.

Το κεντρικό ερώτημα του πρέπει να απαντηθεί στην *Σχηματοποίηση* με τα λόγια του ίδιου του *Kant* είναι «η εφαρμογή της κατηγορίας στα φαινόμενα»²⁹⁶. Πρόκειται, δίχως αμφιβολία, για το δεύτερο, μετά την «*Υπερβατολογική Παραγωγή*», κομβικότερο σημείο της *ΚΚΑ*, αφού εδώ θα αρθεί η διχοτόμηση νοητικού/αισθητηριακού που διαπερνά την *Υπερβατολογική Φιλοσοφία*. Για να υπάρχει η σύνδεση μεταξύ της *Κατηγορίας* και του *Φαινομένου*, εξηγεί ο *Kant*, θα πρέπει να υπάρχει ένας «*τρίτος όρος*, ο οποίος να είναι ομοειδής με την κατηγορία από τη μια μεριά και το φαινόμενο από την άλλη»²⁹⁷. Όταν υπάγουμε ένα αντικείμενο υπό μία έννοια «θα πρέπει η παράσταση του πρώτου να είναι *Ομοειδής* [*Gleichartig*]

²⁹² *ΚΚΑ* A132/B171.

²⁹³ *Ibid.*

²⁹⁴ *Ibid.*

²⁹⁵ *ΚΚΑ* A136/B175.

²⁹⁶ *ΚΚΑ* A137/B176.

²⁹⁷ *ΚΚΑ* A138/B177.

με τη δεύτερη [...] Έτσι η εμπειρική έννοια ενός πιάτου είναι ομοειδής με την καθαρά γεωμετρική έννοια ενός κύκλου, καθόσον η στρογγυλότητα, η οποία νοείται στο πρώτο, γίνεται στο δεύτερο προσιτή στην εποπτεία.»²⁹⁸. Ο τρίτος αυτός όρος, συνακολούθως, θα πρέπει να μοιράζεται κάτι κοινό με την *Κατηγορία*, από την μία, και το *Φαινόμενο*, από την άλλη. Ψάχνουμε, επομένως, για μία *Ομοειδή Παράσταση* και των δύο, η οποία θα παίζει ρόλο *διαμεσολαβητή* ανάμεσα τους και η οποία «παράσταση πρέπει να είναι υποχρεωτικά καθαρή (a priori και χωρίς κανένα εμπειρικό στοιχείο), κι όμως από τη μια μεριά *νοητική* και *κατ' αίσθηση* από την άλλη. Ο τρίτος αυτός όρος καλείται απ' τον Kant *Υπερβατολογικό Σχήμα* [Das Transzendente Schema].»²⁹⁹. Ποιός όρος όμως είναι a priori καθαρός (reinen) κατ' αίσθηση και κατ' νόηση, αλλά και ομοειδής με όλα τα φαινόμενα; Κατά τον Kant, ο *Χρόνος*, αφού μόνον αυτός μπορεί να κάνει την «αναφορά της κατηγορίας στα φαινόμενα να είναι δυνατή μέσω του υπερβατολογικού προσδιορισμού [του] [...] ο οποίος με την ιδιότητα του σχήματος των εννοιών του νου ενεργεί την υπαγωγή των τελευταίων υπό την πρώτη.»³⁰⁰. Αυτό που λέει ο Kant εδώ είναι ότι όλες οι Κατηγορίες, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, συνδέονται με τον Χρόνο, από την *Ουσία* (π.χ. είναι άχρονη) μέχρι την *Αιτία* (πρότερη) και το *Αποτέλεσμα* (ύστερο), κι ο Χρόνος, βέβαια, συνδέεται εκ των πραγμάτων με όλα τα φαινόμενα. Όσο ευφυής κι αν είναι η εν λόγω «λύση» δημιουργεί με την σειρά της ένα πρόβλημα: μέσω του «υπερβατολογικού χρονικού καθορισμού» όλες οι Κατηγορίες θα αναφέρονται σε όλα τα Αντικείμενα *ανεξαιρέτως*. Αυτό, προφανώς, δεν μπορεί να συμβαίνει. Θα πρέπει να βρεθεί ένας «όρος της αισθητικότητας που υποβάλλει σε περιορισμούς την έννοια του νου [Κατηγορία] στη χρήση της»³⁰¹ κι αυτός είναι, εντέλει, που θα ονομαστεί «σχήμα [Schema] της έννοιας αυτής του νου και τη διαδικασία που ακολουθεί ο νους με τα σχήματα αυτά Σχηματοποίηση του καθαρού νου [Der Schematismus des reinen Verstandes].»³⁰².

Ο εν λόγω υπερβατολογικός a priori όρος, δηλαδή το *Σχήμα*, λειτουργεί μέσω της *Φαντασίας*, π.χ. «το σχήμα του τριγώνου δεν μπορεί να υπάρχει ποτέ αλλού πουθενά παρά μόνο στη σφαίρα του νοητού [In Gedanken] [...] [και] αναφέρεται κάθε φορά

²⁹⁸ ΚΚΑ Α137/Β176.

²⁹⁹ ΚΚΑ Α138/Β177.

³⁰⁰ ΚΚΑ Α139/Β178.

³⁰¹ ΚΚΑ Α140/Β179.

³⁰² *Ibid.*

άμεσα στο σχήμα της φαντασίας σαν ένας κανόνας καθορισμού της εποπτείας μας σύμφωνα προς κάποια καθολική έννοια.»³⁰³. Δεν πρέπει να συγχέουμε, όμως, το *Σχήμα* με την *Εικόνα*. Το *Σχήμα* είναι παράγωγο της καθαρής a priori φαντασίας, ενώ η *Εικόνα* της «εμπειρικής δυνάμεως της δημιουργικής φαντασίας»³⁰⁴. Το *Σχήμα* «δεν μπορεί να υπαχθεί σε μια εικόνα, αλλά είναι η καθαρή σύνθεση, τελούμενη σύμφωνα προς έναν κανόνα της ενότητας κατά έννοιες εν γένει, τον οποίο εκφράζει η κατηγορία, και είναι ένα υπερβατολογικό προϊόν της φαντασίας, το οποίο αφορά τον καθορισμό της εσωτερικής αισθήσεως εν γένει, σύμφωνα προς τους όρους της μορφής του (χρόνου) αναφορικά προς όλες τις παραστάσεις, εφόσον αυτές οφείλουν να συνεχονται a priori σε μια έννοια σύμφωνα προς την ενότητα της καταλήψεως.»³⁰⁵. Επομένως, «τα σχήματα των καθαρών εννοιών του νου είναι οι αληθινοί και μοναδικοί όροι [που επιτρέπουν] να προσδίνεται σ' αυτές [τις έννοιες] αναφορά στα αντικείμενα και, συνεπώς, *Σημασία*.»³⁰⁶. Η *Σημασία* προκύπτει από την στιγμή που το *Σχήμα* «είναι κυρίως το φαινόμενο [Das Phänomenon] ή η κατ' αίσθηση έννοια [Der Sinnliche Begriff: η αισθητοποιημένη έννοια] του αντικειμένου, εφόσον συμφωνεί με την Κατηγορία.»³⁰⁷. Επομένως, η *Υπερβατολογική Φαντασία παράγει τον τρίτο όρο, δηλαδή το Σχήμα, ανάμεσα στην έννοια και την εποπτεία συνδέοντας τες μέσω αυτού άμεσα*.

Η φαντασία μοιάζει στον Kant να παίζει τον ρόλο του Deus ex machina, αφού σε όλα τα κομβικά σημεία επεμβαίνει για να συμφιλιώσει τα ασυμφιλίωτα. Αυτό, βέβαια, δεν είναι απαραίτητα λάθος, αφού όντως η φαντασία συμφιλιώνει τα ασυμφιλίωτα. Αλλά βρίσκω προβληματικό το ότι ενώ παίζει έναν τόσο σημαντικό ρόλο στην γνωστική διαδικασία ο Kant δεν την πραγματεύεται πουθενά ξεχωριστά, όπως εξάλλου συμβαίνει και με την Αυτοσυνείδηση. Τον κομβικό ρόλο της Φαντασίας στην καντιανή συγκρότηση της γνώσης θα τον αναδείξει με τρόπο ρητό πρώτος ο Johann Gottlieb Fichte λίγα χρόνια αργότερα. Εδώ, αυτό που περιγράφει ο Kant ως διαδικασία σχηματοποίησης μπορεί να περιγραφεί ως εξής: ο Χρόνος είναι αυτός που συνδέει τις Κατηγορίες με τα Φαινόμενα εν γένει, αλλά επειδή τις συνδέει όλες (τις Κατηγορίες) με όλα (τα Φαινόμενα) επεμβαίνει η *Φαντασία*, η οποία

³⁰³ KKA A141/B180.

³⁰⁴ KKA A141/B181.

³⁰⁵ *Ibid.*

³⁰⁶ KKA A146/B185.

³⁰⁷ KKA A146/B186.

παράγει a priori και υπερβατολογικά το ομοειδές του συγκεκριμένου Φαινομένου και τις συγκεκριμένης Κατηγορίας *Σχήμα* που συνδέει το εν λόγω Φαινόμενο με την εν λόγω Κατηγορία, καθορίζοντας το ταυτοχρόνως, κι έτσι δύναται να χρησιμοποιηθεί εν συνεχεία από τις νοητικές *Λειτουργίες του Κρίνειν* με αντικειμενικό κύρος. Τώρα που ορίστηκε ο τρόπος με τον οποίο οι Κατηγορίες συνδέονται με τα Φαινόμενα, ήτοι μέσω των *Υπερβατολογικών Σχημάτων* και της διαδικασίας της *Σχηματοποίησης* μέσω της *Υπερβατολογικής Φαντασίας*, μπορεί ο Kant να περάσει στην ανάλυση του «Συστήματος των Θεμελιωδών Αρχών του Καθαρού Νου».

Στα επόμενα δύο κεφάλαια ο Kant θέτει τις δύο *Ανώτατες Θεμελιώδεις Αρχές*. Η πρώτη αφορά όλες τις *Αναλυτικές Κρίσεις*, ενώ η δεύτερη όλες τις *Συνθετικές Κρίσεις*. «Ανώτατη Θεμελιώδης Αρχή» όλων των *Αναλυτικών Κρίσεων* είναι η *Αρχή της Αντιφάσεως*, διότι «το ότι δεν είναι δυνατό καμιά γνώση να αντίκειται προς αυτή χωρίς να αυτόαναιρείται, αυτό καθιστά βέβαια την πρόταση αυτή έναν όρο *εκ των ων ουκ άνευ* (condition sine qua non).»³⁰⁸. Ενώ ως «Ανώτατη Θεμελιώδη Αρχή» όλων των *Συνθετικών Κρίσεων*, ο Kant ορίζει την εξής: «το κάθε αντικείμενο υπόκειται στους αναγκαίους όρους της συνθετικής ενότητας του πολλαπλού της εποπτείας στα πλαίσια μιας δυνατής εμπειρίας.»³⁰⁹. Κι εδώ δίνεται η τελική απάντηση στο κεντρικό ερώτημα της *ΚΚΑ* και της *Μεταφυσικής εν γένει*: «με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατές οι συνθετικές κρίσεις a priori, όταν δηλαδή αναφέρουμε σε μια δυνατή γνώση εμπειρίας τους μορφολογικούς a priori όρους της εποπτείας, τη σύνθεση της φαντασίας και την αναγκαία ενότητα τους σε μια υπερβατολογική κατάληψη, και όταν λέμε: οι όροι της *δυνατότητας της εμπειρίας εν γένει* είναι συγχρόνως όροι *δυνατότητας των αντικειμένων της εμπειρίας* και γι' αυτό τον λόγο έχουν αντικειμενικό κύρος σε μια συνθετική κρίση a priori.»³¹⁰.

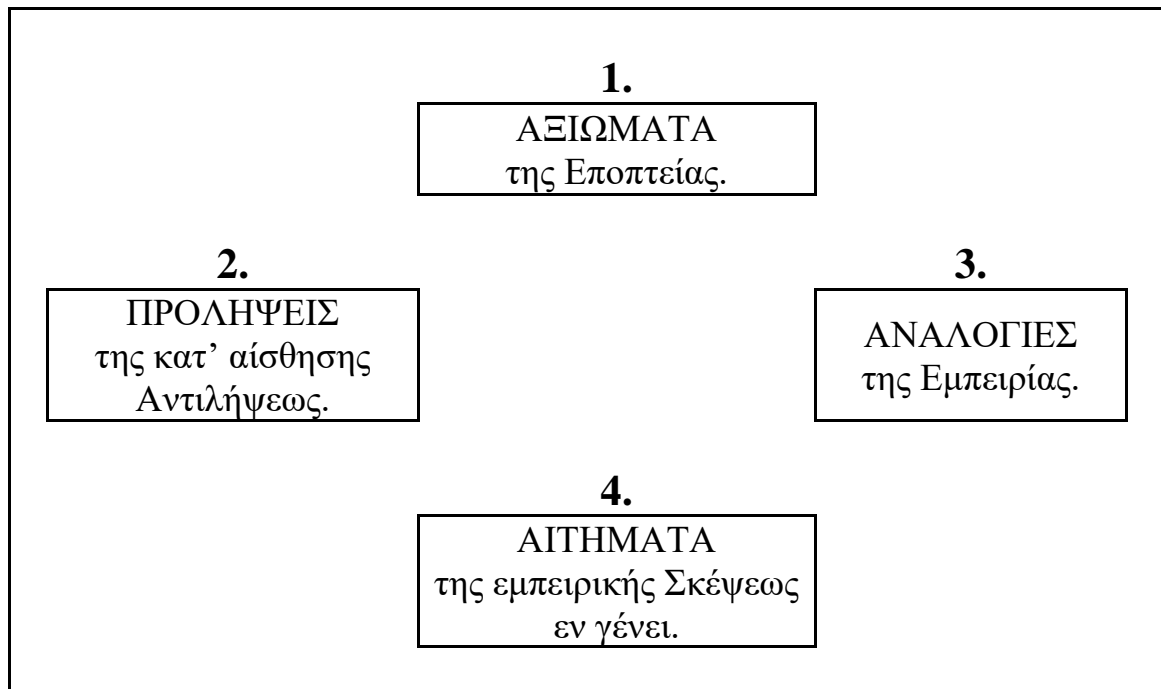
Στα επόμενα κεφάλαια ο Kant αναλύει τις *τέσσερις Θεμελιώδεις Αρχές του Καθαρού Νου*, τις οποίες στο τέλος συνοψίζει σε έναν ακόμη *Πίνακα*, ο οποίος συναρμονίζεται με τους δύο προηγούμενους, αυτών των *Κρίσεων* και των *Κατηγοριών*. Ο Πίνακας των *Θεμελιωδών Αρχών του Νου* είναι ο εξής³¹¹:

³⁰⁸ *ΚΚΑ* A151/B191.

³⁰⁹ *ΚΚΑ* A158/B197.

³¹⁰ *Ibid.*

³¹¹ Ο εν λόγω πίνακας είναι παρμένος από: Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Β, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 49.

Τα «Αξιώματα της Εποπτείας» (1) αντιστοιχούν στην *Κλάση της Ποσότητας* και τις αντίστοιχες Κατηγορίες/Κρίσεις που την εκφράζουν. Η βασική Αρχή όλων των Αξιωμάτων της Εποπτείας είναι η εξής: «Όλες οι εποπτείες είναι εκτατά μεγέθη.»³¹². Οι «Προλήψεις της Κατ' Αίσθηση Αντίληψης» (2) αντιστοιχούν στην *Κλάση της Ποιότητας* και τις αντίστοιχες Κατηγορίες/Κρίσεις που την εκφράζουν. Η βασική Αρχή όλων των Προλήψεων της κατ' αίσθησης Αντίληψης είναι η εξής: «Σε όλα τα φαινόμενα το πραγματικό [Das Reale], το οποίο είναι ένα αντικείμενο της αισθήσεως, έχει ένα εντατό μέγεθος, ήτοι έναν βαθμό [εντάσεως].»³¹³. Οι «Αναλογίες της Εμπειρίας» (3) αντιστοιχούν στην *Κλάση της Αναφοράς* και τις αντίστοιχες Κατηγορίες/Κρίσεις που την εκφράζουν. Η βασική Αρχή όλων των Αναλογιών της Εμπειρίας είναι η εξής: «η εμπειρία είναι δυνατή μόνον μέσω της παραστάσεως μιας αναγκαίας συνδέσεως των κατ' αίσθηση αντίληψεων.»³¹⁴. Πιο συγκεκριμένα, όμως, οι *Αναλογίες της Εμπειρίας* διακρίνονται σε άλλες τρεις, οι οποίες αντιστοιχούν στις τρεις Κατηγορίες της Αναφοράς. Η *Πρώτη Αναλογία*, που αντιστοιχεί στην Κατηγορία της «Ενύπαρξης/Αυθύπαρξης» αφορά την «Θεμελιώδη Αρχή της Νομιμότητας της Ουσίας» και ορίζεται ως εξής: «Η ουσία διατηρείται μόνιμα σε κάθε μεταβολή των

³¹² ΚΚΑ Α162/Β203.

³¹³ ΚΚΑ Α166/Β207.

³¹⁴ ΚΚΑ Α176/Β218.

φαινομένων και το ποσόν της μέσα στη φύση ούτε αυξάνεται ούτε μειώνεται.»³¹⁵. Η *Δεύτερη Αναλογία*, που αντιστοιχεί στην Κατηγορία της «Αιτιότητας/Εξάρτησης» αφορά την «Θεμελιώδη Αρχή της Χρονικής Ακολουθίας σύμφωνα προς τον Νόμο της Αιτιότητας» και ορίζεται ως εξής: «Όλες οι μεταβολές λαμβάνουν χώρα σύμφωνα προς τον νόμο της συνδέσεως της αιτίας και του αποτελέσματος.»³¹⁶. Η *Τρίτη Αναλογία*, που αντιστοιχεί στην Κατηγορία της «Κοινωνίας» αφορά την «Θεμελιώδη Αρχή της Συγχρονικότητας σύμφωνα προς τον Νόμο της Αμοιβαιότητας ή της Κοινωνίας» και ορίζεται ως εξής: «Όλες οι ουσίες, εφόσον είναι δυνατό να γίνουν αντιληπτές ως σύγχρονες μέσα στον χώρο, βρίσκονται σε καθολική αλληλεπίδραση.»³¹⁷. Τέλος, τα «Αιτήματα της Εμπειρικής Σκέψεως εν γένει» (4) αντιστοιχούν στην *Κλάση του Τρόπου* και τις αντίστοιχες Κατηγορίες/Κρίσεις που την εκφράζουν. Ο Kant απαριθμεί τρία Αιτήματα, τα οποία αντιστοιχούν στις τρεις Κατηγορίες: I. «Ό,τι συμφωνεί με τους μορφολογικούς όρους της εμπειρίας (ως προς την εποπτεία και τις έννοιες), αυτό είναι δυνατό.»³¹⁸ το οποίο αντιστοιχεί στην Κατηγορία της «Δυνατότητας/Μη-Δυνατότητας», II. «Ό,τι εναρμονίζεται με τους υλικούς όρους της εμπειρίας (με την αίσθηση) αυτό είναι πραγματικό.»³¹⁹, το οποίο αντιστοιχεί στην Κατηγορία του «Υπάρχειν/Μη-Υπάρχειν», και III. «Αυτό που στη συνάφεια του με το πραγματικό καθορίζεται σύμφωνα με τους γενικούς όρους της εμπειρίας είναι αναγκαίο (υπάρχει κατ' αναγκαιότητα).»³²⁰, το οποίο αντιστοιχεί στην Κατηγορία της «Αναγκαιότητας/Τυχαιότητας».

Η ριζική αναμόρφωση που διεκπεραίωσε μέσω της *Υπερβατολογικής Αναλυτικής* του ο Kant τον οδηγεί σε μία «Ανασκευή του Ιδεαλισμού», πράγμα που κάνει σε μία «Παρέκβαση» του. Με την εν λόγω «ανασκευή» ο Kant στοχοποιεί τους Ιδεαλισμούς των René Descartes και George Berkeley. Γενικά, ως Ιδεαλισμό, ο Kant ορίζει την «θεωρία, η οποία διακηρύσσει ότι η ύπαρξη των αντικειμένων στον χώρο εκτός από μας είναι αμφίβολη και αναπόδεικτη ή ψευδής και αδύνατη.»³²¹. Η πρώτη περίπτωση εκφράζει τον *Προβληματικό Ιδεαλισμό* του René Descartes, ενώ η δεύτερη τον *Δογματικό Ιδεαλισμό* του George Berkeley. Η «ανασκευή» διεκπεραιώνεται μέσω

³¹⁵ ΚΚΑ Α182/Β224.

³¹⁶ ΚΚΑ Α189/Β232.

³¹⁷ ΚΚΑ Α211/Β256.

³¹⁸ ΚΚΑ Α218/Β266.

³¹⁹ *Ibid.*

³²⁰ *Ibid.*

³²¹ ΚΚΑ Β274.

ενός *Θεωρήματος*, το οποίο *τεκμηριώνει* ο Kant επιχειρηματολογώντας. Το εν λόγω Θεώρημα είναι το εξής: «*Η απλή αλλά εμπειρικά καθορισμένη συνείδηση της ίδιας μου υπάρξεως αποδεικνύει την ύπαρξη των αντικειμένων εν χώρω εκτός από μένα.*»³²². Η τεκμηρίωση του εν λόγω Θεωρήματος αναιρεί τόσο τον Ιδεαλισμό του René Descartes, ο οποίος θεωρούσε «ότι αναμφισβήτητη είναι μόνον μια εμπειρική απόφαση, ήτοι *Εγώ είμαι*», όσο και τον Ιδεαλισμό του George Berkeley, ο οποίος θεωρούσε «τον χώρο μαζί με όλα τα πράγματα, με τα οποία συνδέεται ως αχώριστος όρος τους, ως κάτι που είναι αδύνατο αυτό καθ' εαυτό και γι' αυτό θεωρούσε και τα πράγματα εν χώρω ως ψιλά πλάσματα της φαντασίας.»³²³.

Το επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Περί της Αρχής της Διακρίσεως Όλων των Αντικειμένων εν γένει σε Φαινόμενα και σε Νοούμενα» ο Kant το ξεκινάει με την διευκρίνιση πως η «υπερβατολογική χρήση μιας έννοιας σε μια οποιαδήποτε θεμελιώδη αρχή έγκειται σε τούτου, ότι δηλαδή η χρήση αυτή αναφέρεται σε πράγματα εν γένει και αυτά καθ' εαυτά, ενώ η εμπειρική χρήση αναφέρεται μόνον σε *Φαινόμενα* [Phaenomena].»³²⁴. Αυτό συνεπάγεται και μία εκ των δύο κεντρικών θέσεων της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας, ότι δηλαδή ο Νους δεν μπορεί να συλλάβει «κατά την πρόληψη τη μορφή μιας δυνατής εμπειρίας εν γένει και ότι, καθώς εκείνο που δεν είναι φαινόμενο, δεν είναι δυνατό να αποτελεί αντικείμενο της εμπειρίας.»³²⁵. Επομένως ο Νους δεν μπορεί ποτέ «να υπερβεί τα όρια της αισθητικότητας»³²⁶, με αποτέλεσμα η «Οντολογία» της Κλασικής Φιλοσοφίας να «πρέπει υποχρεωτικά να παραχωρήσει τη θέση της στο ταπεινό όνομα μιας απλής Αναλυτικής του Καθαρού Νου.»³²⁷. Όλα τα αντικείμενα εμφανίζονται στο υποκείμενο με τη μορφή των *Αισθητών Όντων*, ήτοι ως *Φαινόμενα* (Phaenomena), ενώ τα αντικείμενα που συλλαμβάνουμε αποκλειστικά μέσω του Νου και «θεωρούμενα στη σύσταση τους αυτή καθ' εαυτή, χωρίς ωστόσο να έχουμε καμιά εποπτεία τους [...] τα ονομάζουμε *Νοητά Όντα*»³²⁸, ήτοι *Νοούμενα* (Noumena). Και, επομένως, «με τον όρο *Νοούμενο* εννοούμε ένα πράγμα καθόσον αυτό δεν αποτελεί

³²² *Ibid.*

³²³ *Ibid.*

³²⁴ *ΚΚΑ* A239/B298.

³²⁵ *ΚΚΑ* A247/B303.

³²⁶ *Ibid.*

³²⁷ *Ibid.*

³²⁸ *ΚΚΑ* B306.

αντικείμενο της κατ' αίσθηση εποπτείας μας.»³²⁹. Τα Νοούμενα, ως έννοιες, δεν είναι αντιφατικές για τον Kant, αλλά Προβληματικές, εννοώντας με τον εν λόγω όρο τις έννοιες που δεν μπορούν να γνωστούν με κανέναν τρόπο. Σε αυτό το σημείο ξεκαθαρίζεται κι ο Αγνωστικισμός της καντιανής Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας: «Νους και Αισθητικότητα μπορούν σε μας [τους ανθρώπους] μόνον σε αλληλοσύνδεση να καθορίζουν αντικείμενα»³³⁰ και, έτσι «η έννοια των καθαρών απλώς νοητών αντικειμένων είναι κενή από όλες τις θεμελιώδεις αρχές της εφαρμογής τους.»³³¹. Η εν λόγω θέση είχε, βέβαια, τεθεί ρητώς ήδη από την «Υπερβατολογική Λογική», στην περίφημη περικοπή: «έννοιες χωρίς περιεχόμενο είναι κενές, εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές»³³² - θέση κεντρική της ΚΚΑ. Εντέλει, η έννοια του «Νοούμενου» «είναι απλώς μία έννοια οριακή, για να περιορίζει την προπέτεια της αισθητικότητας και συνεπώς μόνον για αρνητική χρήση»³³³. Το «έννοια οριακή» και το «αρνητική χρήση» σημαίνουν, για τον Kant, ότι «η διαίρεση [...] σ' ένα αισθητό και σ' ένα νοούμενο κόσμο δεν είναι καθόλου επιτρεπτή με θετική σημασία, μολονότι οι έννοιες επιδέχονται τη διαίρεση σε αισθητές και νοητικές: γιατί σ' αυτές τις τελευταίες δεν μπορεί κανένας να προσγράψει κανένα αντικείμενο και, συνεπώς, ούτε να τις θεωρήσει αντικειμενικά έγκυρες.»³³⁴. Επομένως, η Υπερβατολογική Φιλοσοφία δεν αφήνει κανένα περιθώριο για Οντολογία, ούτε βέβαια για «δύο κόσμους», όπως πολλοί την ερμηνεύουν ασκώντας της κριτική. Ο κόσμος παραμένει ένας, αυτός της εμπειρίας, κι αυτός μόνον μπορεί να γνωσθεί.

³²⁹ ΚΚΑ Β307.

³³⁰ ΚΚΑ Α258/Β314.

³³¹ ΚΚΑ Α260/Β315.

³³² ΚΚΑ Α51/Β75.

³³³ ΚΚΑ Α255/Β321.

³³⁴ ΚΚΑ Α255/Β321.

«Αποκαλέσαμε παραπάνω τη Διαλεκτική εν γένει Λογική της απατηλής φαινομενικότητας. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι η Διαλεκτική είναι δήθεν μια θεωρία της αληθοφάνειας, γιατί αυτή [η αληθοφάνεια] είναι αλήθεια που όμως γνωρίζεται δι' ανεπαρκών λόγων, άρα η γνώση της είναι μεν ελλιπής, αλλ' όχι όμως και γι' αυτό τον λόγο απατηλή.»³³⁵

³³⁵ ΚΚΑ Α708/Β736

6. Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Στην *Εισαγωγή* της «Υπερβατολογικής Διαλεκτικής» ο Kant ορίζει τις έννοιες της «Διαλεκτικής» και του «Υπερβατολογικού» καθώς και το αντικείμενο της «Υπερβατολογικής Διαλεκτικής» εν γένει. Στην «Υπερβατολογική Αναλυτική» είχε ορίσει την *Διαλεκτική* ως «Λογική της Φαινομενικότητας»³³⁶ (Die Logik des Scheins). Με τον όρο «φαινομενικότητα» όμως, διευκρινίζει ο Kant, δεν εννοούμε την «αληθοφάνεια», διότι αληθοφάνεια «είναι η αλήθεια που όμως γνωρίζεται δι' επαρκών λόγων»³³⁷, δηλαδή η *ελλιπής γνώση* κι όχι η *απατηλή*. Η «απατηλή όψη δεν βρίσκεται στο αντικείμενο, καθ' όσον αυτό εποπτεύεται, αλλά στην κρίση για το ίδιο το αντικείμενο, καθ' όσον αυτό νοείται»³³⁸. Επομένως, οι αισθήσεις δεν πλανώνται ποτέ, η αλήθεια και η πλάνη αφορούν αποκλειστικά και μόνον τη «σχέση του αντικειμένου με την νόηση μας»³³⁹, δηλαδή τις *Κρίσεις*. Επιστρέφοντας στην έννοια του «υπερβατολογικού», ο Kant διευκρινίζει, για μία ακόμα φορά: «δεν είναι ένα και το αυτό πράγμα [το] *υπερβατολογικό* (transzendental) και [το] *υπερβατικό* (transzendent) [...] τα αξιώματα της καθαρής νοήσεως που αναπτύξαμε πιο πάνω οφείλουν να έχουν μοναχά εμπειρική χρήση, όχι υπερβατική, δηλαδή μια τέτοια που να επεκτείνεται πέρα από τα όρια της εμπειρίας [...] ένα αξίωμα, όμως, το οποίο καταργεί αυτά τα όρια, και μάλιστα προστάζει να τα υπερβούμε, ονομάζεται υπερβατικό (transzendent) [...] εάν μπορεί η κριτική μας να αχθεί ως εκείνο το σημείο, ώστε να αποκαλύψει την απατηλή όψη αυτών των κατά σφετερισμού αξιωμάτων, τότε εκείνα τα αξιώματα που έχουν μονάχα εμπειρική χρήση μπορούν σε αντίθεση προς τα τελευταία [τα υπερβατικά] να ονομάζονται *εμμενή* αξιώματα της καθαρής νοήσεως.»³⁴⁰. Άρα, στην *Υπερβατολογική Αναλυτική* ο Kant πραγματεύτηκε την *Νόηση* (Verstand) και την *Κριτική Δύναμη* της μέσω των *a priori Κανόνων* που αυτή εφαρμόζει *υπερβατολογικά* στην εμπειρία, ήτοι *εμμενώς*. Τώρα, στην *Υπερβατολογική Διαλεκτική*, θα πραγματευτεί τον *Λόγο* και τις *Αρχές* που αυτός προάγει επίσης *υπερβατολογικά*, αλλά τις εφαρμόζει *υπερεμπειρικά*, ήτοι *υπερβατικά* - εξού και η «απατηλή τους όψη». Για αυτό και ορίζει τον *Λόγο*, εδώ, ως «την Δύναμη

³³⁶ ΚΚΑ Α61/Β86.

³³⁷ ΚΚΑ Α293/Β350.

³³⁸ *Ibid.*

³³⁹ ΚΚΑ Α294/Β350.

³⁴⁰ *Ibid.*

των Αρχών»³⁴¹, ενώ την «γνώση εξ Αρχών» ως «εκείνη στην οποία γνωρίζω δι' εννοιών το μερικό [καθ' έκαστον] μέσα στο γενικό [καθ' όλων]» δηλαδή μέσω *Συλλογισμών*, αφού ο Συλλογισμός «είναι μια μορφή παραγωγής από μια Αρχή»³⁴².

Συνοψίζοντας τα, τώρα, όλα μαζί: 1. η Αισθητικότητα προσλαμβάνει εποπτείες βάσει των δύο a priori όρων της, του Χρόνου και του Χώρου· 2. ο Νους παράγει έννοιες βάσει των 12 a priori όρων του, των Κατηγοριών, και η Κριτική του Δύναμη παράγει Κρίσεις, βάσει των a priori Κανόνων της· 3. Ο Λόγος παράγει συλλογισμούς βάσει των a priori Αρχών του και έχει την τάση να υπερβαίνουν την εμπειρία. Λίγο παρακάτω ο Kant διευκρινίζει: «αν η Νόηση [Νους] είναι η δύναμη της ενότητας των φαινομένων διά μέσου Κανόνων, ο Λόγος τότε αποτελεί την δύναμη της ενότητας των Κανόνων της νόησης που τελούν κάτω από Αρχές [...] ο Λόγος, λοιπόν, δεν αναφέρεται κατά πρώτον στην εμπειρία ή σε οποιοδήποτε αντικείμενο, αλλά στην Νόηση, με τον σκοπό να προσδώσει στις πολλαπλές γνώσεις της δι' εννοιών ενότητα a priori, που μπορεί να ονομάζεται ενότητα του Λόγου, και η οποία είναι εντελώς διαφορετική απ' αυτήν που δύναται να επιτευχθεί διά της Νοήσεως.»³⁴³.

Εδώ είναι σημαντικό να σταθώ λίγο παραπάνω σε μία νέα έννοια που εισάγεται από τον Kant για τον περαιτέρω προσδιορισμό της έννοιας του «υπερβατολογικού»: την έννοια της «εμμένειας» (Immanence). Πρόκειται για μία έννοια με μεγάλη φιλοσοφική και θεολογική παράδοση. Αν και διατρέχει υπορρήτως ολόκληρη την αρχαιοελληνική φιλοσοφία, αφού ως δόγμα εκφράζει ότι το Θείο εμπεριέχεται στον υλικό-εμπειρικό κόσμο, δηλαδή αποτελεί την θεωρητική έκφραση του *Πανθεισμού*³⁴⁴, στον νέο-πλατωνισμό είναι που τίθεται ρητά, όπου ο Νους του Θεού είναι *εμμενής* στον κόσμο. Στην πραγματικότητα η έννοια «εμμένεια» είναι η αντίθετη έννοια του «υπερβατικού» και όχι η έννοια «υπερβατολογικό». Σύνολη η αρχαιοελληνική Θεολογία και Μεταφυσική (με εξαίρεση τον Πλάτωνα) είναι *εμμενής*, ήτοι *Πανθειστική*, ενώ η Χριστιανική Θεολογία και Μεταφυσική είναι *υπερβατική*, δηλαδή το Θείο βρίσκεται ολότελα έξω από τον υλικό-εμπειρικό κόσμο, τον οποίο και

³⁴¹ *KKI* A299/B356.

³⁴² *Ibid.*

³⁴³ *KKI* A302/B359.

³⁴⁴ Ο Spinoza, από την νεότερη Φιλοσοφία, εκθέτει πρώτος μία «εμμενή», ήτοι πανθειστική φιλοσοφία.

δημιουργεί *ex nihilo*³⁴⁵. Στον Πανθεϊσμό, αντιθέτως, ο κόσμος είναι αιώνιος και αδημιούργητος. Για τους αρχαίους πανθεϊστές η *ex nihilo* δημιουργία του κόσμου εκ μέρους του Θεού που παρουσιάζεται στην Βίβλο θα ήταν κάτι το αδιανόητο. Με αυτή την αναδρομή της έννοιας «εμμένεια» μπορούμε να καταλάβουμε πληρέστερα και σαφέστερα ολόκληρο το καντιανό εγχείρημα καθώς και την ριζική αναδιάρθρωση που αυτό επιφέρει επί της σύνολης κλασικής μεταφυσικής: το μεταφυσικά εμμενές, στον Kant, μετατρέπεται σε υπερβατολογικό, δηλαδή σε *γνωσιολογικό a priori όρο δυνατότητας της εμπειρίας εκ μέρους του υποκειμένου*, δηλαδή *εμμενές της εμπειρίας υπό την έννοια αυτού που «εμείς οι ίδιοι θέτουμε στα πράγματα»*³⁴⁶, για αυτό και διευκρινίζει ότι «τα αξιώματα που έχουν μονάχα εμπειρική χρήση μπορούν σε αντίθεση προς τα τελευταία [υπερβατικά] να ονομάζονται *εμμενή αξιώματα της καθαρής νοήσεως*»³⁴⁷. Τί ακριβώς είναι όμως αυτό που εμείς θέτουμε εμμενώς στα πράγματα της εμπειρίας, δημιουργώντας έτσι την εμπειρία αυτή καθ' εαυτή; Οι υπερβατολογικοί όροι δυνατότητας, οι οποίοι συγκροτούν το *ίδιο το Υποκείμενο είναι εμμενές της εμπειρίας*. Έτσι, ο Kant ολοκληρώνει την «στροφή στο Υποκείμενο» που ξεκίνησε κατά την νεωτερικότητα από τον René Descartes μετατρέποντας κάθε *εμμενή μεταφυσική σε υπερβατολογικούς a priori όρους δυνατότητας του Υποκειμένου εφαρμοσμένους στην εμπειρία*.

Αφού προσδιόρισε περαιτέρω τις έννοιες «Διαλεκτική» και «Υπερβατολογικό», ο Kant προχωράει στον ορισμό του αντικειμένου της «Υπερβατολογικής Διαλεκτικής»: «το έργο μας εδώ δεν είναι να πραγματευτούμε περί της εμπειρικής φαινομενικότητας (π.χ. της οπτικής) που παρουσιάζεται κατά την εμπειρική χρήση ορθών κατά τα άλλα Κανόνων της Νοήσεως, και υπό της οποίας παρεκτρέπεται διά μέσου της επιδράσεως της φαντασίας η δύναμη της Κρίσεως, αλλά έχουμε να κάνουμε μονάχα με την *υπερβατική φαινομενικότητα που επιδρά πάνω σε αξιώματα, η χρήση των οποίων δεν αποβλέπει ούτε καν στην εμπειρία - οπότε θα είχαμε τουλάχιστον μία λυδία λίθο για την ορθότητα τους - αλλά μας απάγει, αντίθετα προς κάθε αποτρεπτική προειδοποίηση της Κριτικής, εντελώς πέρα από κάθε εμπειρική χρήση των Κατηγοριών και μας βαυκαλίζει με το γήτεμα μιας διευρύνσεως της Καθαρής Νοήσεως*. Τις Θεμελιώδεις Αρχές, των οποίων η χρήση κρατιέται καθ' ολοκληρίαν

³⁴⁵ Audi, Robert [επιμ. εκδ.] (2011), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, μτφ. Στέλιος Βιρβιδάκης, Γιώργος Ξηροπαΐδης, επιμ. Ελληνικής Έκδοσης Στέλιος Βιρβιδάκης & Γιώργος Ξηροπαΐδης, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 2011, σ.σ. 317-318.

³⁴⁶ ΚΚΑ ΒΧVIII.

³⁴⁷ ΚΚΑ Α294/Β350.

στα όρια της δυνατής εμπειρίας, θέλουμε να τις ονομάσουμε *εμμενείς* [Immanente], ενώ εκείνες που οφείλουν να υπερβαίνουν αυτά τα όρια *υπερβατικές* [transzendentale]. Κάτω από αυτές τις θεμελιώδεις αρχές δεν εννοώ την υπερβατική χρήση ή κατάχρηση των Κατηγοριών, η οποία αποτελεί ένα απλό λάθος της μη πειθαρχημένης καταλλήλως από την Κριτική δυνάμεως της κρίσεως, που δεν αποδίδει αρκετή προσοχή στα όρια του εδάφους, πάνω στο οποίο επιτρέπεται στην καθαρή νόηση να κινείται αποκλειστικά, αλλά [εννοώ] πραγματικές θεμελιώδεις αρχές, οι οποίες αξιώνουν από εμάς να καταρρίπτουμε όλους εκείνους τους συνοριακούς πασσάλους και να σφετερίζονται ένα ολωσδιόλου νέο έδαφος, το οποίο δεν γνωρίζει καμία οροθετική γραμμή.»³⁴⁸ . Αντίθετα η «Υπερβατολογική Διαλεκτική» είναι αυτή που «θα αρκεστεί στο να αποκαλύψει την απατηλή φαινομενικότητα των υπερβατικών κρίσεων και στο να μας προφυλάξει ταυτόχρονα από την απάτη της· αλλά να εξαφανιστεί κιόλας η απατηλή αυτή φαινομενικότητα (όπως η λογική φαινομενικότητα) και να παύσει να είναι απατηλή, αυτό δεν είναι σε θέση ποτέ της να το κατορθώσει.»³⁴⁹ . Οι a priori Κανόνες της Καθαρής Νοήσεως όταν εφαρμόζονται στην εμπειρία είναι *εμμενείς*, ενώ όταν την υπερβαίνουν, *υπερβατικοί*. Με την πρώτη χρήση των υπερβατολογικών όρων δυνατότητας, την εμμενή, καταπιάνεται η *Υπερβατολογική Αναλυτική*, ενώ με τη δεύτερη, την υπερβατική, η *Υπερβατολογική Διαλεκτική*, η οποία έχει ως στόχο την «αποκάλυψη της απατηλής φαινομενικότητας των υπερβατικών κρίσεων». Επομένως, το Υποκείμενο, δημιουργεί την εμπειρία με το να μετέχει αυτής, με το να θέτει, δηλαδή, τον εαυτό του συγκροτημένο ως ενότητα a priori όρων δυνατότητας κάθε δυνατής εμπειρίας εντός αυτής, κι αυτή είναι η νέα σημασία του όρου «εμμενές» που εισάγει ο Kant ανασκευάζοντας ολόκληρη την κλασική Μεταφυσική και Θεολογία. Αλλά το Υποκείμενο, διά μέσω του Λόγου που είναι φορέας, έχει την εγγενή τάση να υπερβαίνει την εμπειρία εφαρμόζοντας τους a priori όρους δυνατότητας που το συγκροτούν *πέραν κάθε δυνατής εμπειρίας*. Αυτός είναι και ο λόγος που είναι αναγκαία ευθύς εξ αρχής μία *Κριτική του Καθαρού Λόγου*.

Αντικείμενο του Λόγου, τώρα, εν γένει είναι οι *Συλλογισμοί* οι οποίοι ευθύνονται για την *έμμεση* εξαγωγή γνώσης³⁵⁰. Δύο βασικά είδη Συλλογισμών διακρίνει ο Kant, τον *άμεσο*, ο οποίος αφορά την Κριτική Δύναμη του Νου και παράγει άμεση γνώση,

³⁴⁸ ΚΚΑ Α295-296/Β352.

³⁴⁹ ΚΚΑ Α297-298/Β354.

³⁵⁰ ΚΚΑ Α303/Β359.

και τον έμμεσο, ο οποίος αφορά την Δύναμη του Λόγου και παράγει έμμεση γνώση³⁵¹. Η διάκριση αυτή που κάνει εδώ ο Kant είναι αντίστοιχη της διάκρισης του μεταξύ Αναλυτικών και Συνθετικών Κρίσεων. Ο ίδιος την περιγράφει ως εξής: «σε κάθε συλλογισμό υπάρχει μια πρόταση που υπόκειται ως βάση και μια δεύτερη πρόταση, δηλαδή το συμπέρασμα, που εξάγεται από εκείνη [την πρώτη], και τρίτον το τελικό συμπέρασμα (συνέπεια) σύμφωνα με το οποίο η αλήθεια της τελευταίας [δεύτερης πρότασης] είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αλήθεια της πρώτης πρότασης [...] εάν η κρίση που προέκυψε από τον συλλογισμό βρίσκεται ήδη κατά τέτοιο τρόπο μέσα στην πρώτη πρόταση, ώστε να μπορεί να παράγεται από αυτήν χωρίς μεσολάβηση μιας τρίτης παραστάσεως, τότε ο συλλογισμός ονομάζεται άμεσος (consequentia immediata): εγώ θα προτιμούσα να τον ονομάσω συλλογισμό της Νοήσεως. Αν όμως εκτός από τη γνώση που ετέθη ως βάση είναι αναγκαία και μια άλλη κρίση για την εξαγωγή του συμπεράσματος, τότε ο συλλογισμός ονομάζεται συλλογισμός του Λόγου.»³⁵².

Αμέσως παρακάτω ο Kant εμβαθύνει στον τρόπο λειτουργίας των Συλλογισμών: «σε κάθε συλλογισμό του Λόγου νοώ πρώτα έναν κανόνα (μείζων πρόταση: maior) διά μέσου της Νοήσεως. Δεύτερον, υπάγω μια γνώση κάτω από τον όρο του κανόνος (ελάσσων πρόταση: minor) διά μέσου της Κριτικής Δύναμης [Urteilkraft]. Τέλος προσδιορίζω τη γνώση μου διά μέσου του κατηγορήματος του κανόνος (conclusio) [και] κατά συνέπεια [την προσδιορίζω] διά μέσου του Λόγου a priori. Η σχέση άρα την οποία παριστά η προκειμένη μείζων πρόταση - ως ο κανών - ανάμεσα σε μια γνώση και στον όρο της, συνιστά τα διάφορα είδη συλλογισμών του λόγου. Τα είδη λοιπόν αυτά είναι τα ακόλουθα τρία: οι Κατηγορικοί, οι Υποθετικοί και οι Διαζευκτικοί συλλογισμοί του Λόγου, δηλαδή ακριβώς τόσα όσα είναι και είδη των κρίσεων εν γένει, εφ' όσον αυτές διακρίνονται η μια από την άλλη ανάλογα με τον τρόπο που εκφράζουν τη γνωστική σχέση μέσα στη Νόηση.»³⁵³. Σκοπός του Λόγου είναι η ενότητα των Κανόνων που παράγει ο Νους μέσω Αρχών, που ο Kant συλλαμβάνει ως Κανόνες των Κανόνων. Αυτό συμβαίνει διότι ο «συλλογισμός του Λόγου δεν αναφέρεται σε εποπτείες για να τις υπάγει κάτω από κανόνες (όπως κάνει η Νόηση με τις Κατηγορίες της), αλλά σε έννοιες και κρίσεις»³⁵⁴. Επομένως, η

³⁵¹ ΚΚΑ Α303/Β360.

³⁵² Ibid.

³⁵³ ΚΚΑ Α304/Β361.

³⁵⁴ ΚΚΑ Α306/Β363.

Κριτική Δύναμη του Νου μέσω Κρίσεων υπάγει εποπτείες υπό έννοιες, όπως έδειξα και στην *Υπερβατολογική Παραγωγή* και στην *Σχηματοποίηση*, ενώ ο Λόγος στους Συλλογισμούς του καταπιάνεται με σχέσεις εννοιών και κρίσεων. Επομένως, συμπεραίνει, ο Νους είναι η «Ενότητα της Εμπειρίας» ενώ ο Λόγος η «Ενότητα του Νου»³⁵⁵. Επιπροσθέτως, «ο Λόγος κατά τη γενική του χρήση επιζητεί τον γενικό όρο της Κρίσεως του (του συμπεράσματος) και ο ίδιος ο συλλογισμός του Λόγου δεν είναι τίποτε άλλο από μια κρίση που σχηματίζουμε με την υπαγωγή του όρου κάτω από έναν γενικό κανόνα (μείζων πρόταση).»³⁵⁶. Όλα αυτά οδηγούν στην «Θεμελιώδη Αρχή του Λόγου» ή «Υπέρτατη Αρχή του Καθαρού Λόγου», η οποία είναι «να βρει στη σχετική [εξαρτημένη από όρους] γνώση της νοήσεως το Απόλυτο [το μη-εξαρτημένο από όρους], μέσω του οποίου ολοκληρώνεται η ενότητα αυτής της ίδιας [της Νοήσεως].»³⁵⁷. Τελικά, αυτή είναι και η ουσία του Καθαρού Λόγου: η τάση προς το υπερβατικό Απόλυτο το οποίο δεν εκφράζει παρά τον *Όρο όλων των Όρων*. Να θυμίσω ότι ο *A Πρόλογος* (αλλά και ο *B*, αλλιώς διατυπωμένο) της *ΚΚΑ* ξεκίναγε με αυτήν ακριβώς την διαπίστωση: «ο ανθρώπινος Λόγος έχει [...] αυτήν την ξεχωριστή μοίρα: να ενοχλείται από ερωτήματα που δεν μπορεί να τα αποφύγει· γιατί τα ερωτήματα αυτά του τα υπαγορεύει η ίδια του φύση χωρίς όμως και να μπορεί να τους δώσει απάντηση, επειδή υπερβαίνουν κάθε δυνατότητα του ανθρώπινου Λόγου.»³⁵⁸.

Η «Υπερβατολογική Διαλεκτική», τώρα, χωρίζεται σε δύο Κεφάλαια, στο πρώτο ο Kant θα καταπιαστεί με τις «Υπερβατολογικές Έννοιες του Καθαρού Λόγου», ενώ στο δεύτερο με τους «Υπερβατολογικούς Συλλογισμούς του Καθαρού Λόγου». Στο πρώτο ο Kant ξεκινάει με τις «Καθαρές Έννοιες του Λόγου», συνεχίζει με τις «Ιδέες», περνάει στις «Υπερβατολογικές Ιδέες» και, τέλος, κλείνει με το «Σύστημα των Υπερβατολογικών Ιδεών».

Οι έννοιες που παράγει ο Νους χρησιμεύουν στην *Σύλληψη* (*Zum Verstehen*), των κατ' αίσθηση εποπτειών, ενώ οι έννοιες που παράγει ο Λόγος χρησιμεύουν στην *Κατάληψη* (*Zum Begreifen*)³⁵⁹. Αν οι έννοιες του Λόγου έχουν εξαχθεί μέσω Συλλογισμών, τότε ονομάζονται *conceptus ratiocinati* (ορθολογικές), αν όχι

³⁵⁵ *ΚΚΑ* A307/B363.

³⁵⁶ *ΚΚΑ* A307/B364.

³⁵⁷ *Ibid.*

³⁵⁸ *ΚΚΑ* AVII.

³⁵⁹ *ΚΚΑ* A311/B367.

ονομάζονται *conceptus ratiocinantes* (ψευδοσυλλογιστικές/σοφιστικές)³⁶⁰. Οι Καθαρές έννοιες του Νου ονομάστηκαν από τον Kant *Κατηγορίες*, τις Καθαρές έννοιες του Λόγου τις ονομάζει *Υπερβατολογικές Ιδέες*³⁶¹. Η έννοια «Ιδέα» τώρα, ήδη από τον Πλάτωνα είχε την σημασία κάτινος που υπερβαίνει όχι μόνον τις αισθήσεις αλλά και τις έννοιες της Νόησης³⁶². Αυτός ακριβώς είναι και ο λόγος που οι Ιδέες, στην καντιανή κι όχι πλατωνική θεώρηση, δεν μπορούν να παράγουν γνώση. Αυτό όμως δεν τις κάνει αχρείαστες, διότι, ενώ δεν παρέχουν γνώσεις (αφού δεν αντιστοιχούν σε καμία δυνατή εμπειρία), διατηρούν μία αμιγώς πρακτική λειτουργία: *ρυθμιστική/κανονιστική της πράξης*. Αυτό συμβαίνει διότι επενεργούν ως *ποιητικά αίτια* επί των ανθρώπινων πράξεων, π.χ. ο Kant δίνει το παράδειγμα της *Ιδέας της Αρετής*³⁶³, την οποία κανείς δεν μπορεί να πραγματώσει πλήρως, αλλά παρόλα αυτά εξακολουθεί να *ρυθμίζει* τις πράξεις του προς μία *συγκεκριμένη* κατεύθυνση μέσω αυτής. Έπειτα από διάφορα παραδείγματα και έναν διάλογο με την πλατωνική έννοια της *Ιδέας*, ο Kant παραθέτει τον δικό του ορισμό: «η έννοια είναι ή μία *εμπειρική* ή μία *καθαρή έννοια*, και η καθαρή έννοια, καθ' όσον έχει την πηγή της στη Νόηση και μόνον, ονομάζεται καθαρή έννοια *a priori* (Notio) [...] μια έννοια από καθαρές έννοιες *a priori* (Notionen), η οποία υπερβαίνει την δυνατότητα της εμπειρίας, είναι η *Ιδέα* ή έννοια του Λόγου.»³⁶⁴. Η «αντικειμενική χρήση των καθαρών εννοιών του Λόγου [Ιδεών] είναι πάντοτε *Υπερβατική*.»³⁶⁵. Δηλαδή, ως προς την καταγωγή τους, οι Ιδέες είναι *Υπερβατολογικές*, αφού δεν έχουν «επινοηθεί, αλλ' υπαγορεύονται από τη φύση του ίδιου του Λόγου και διατελούν, ως εκ τούτου, αναγκαία σε άμεση σχέση προς την όλη χρήση της Νόησης» υπάγοντας έννοιες της Νόησης υπό μία Ιδέα, εκφράζοντας έτσι την εγγενή τάση του Λόγου, αλλά είναι *Υπερβατικές* ως προς το πεδίο εφαρμογής τους, εφόσον «υπερβαίνουν τα όρια κάθε εμπειρίας, στην οποία επομένως δεν μπορεί να βρεθεί ένα αντικείμενο που ν' ανταποκρίνεται με πλήρη ακρίβεια στην υπέρτατη ιδέα.»³⁶⁶. Επομένως, οι έννοιες του Νου είναι *Συστατικές/Συγκροτησιακές* της εμπειρίας, ενώ οι έννοιες του Λόγου, ήτοι οι *Ιδέες*, *Ρυθμιστικές/Κανονιστικές* της πράξης. Κατά τον Kant «η Ιδέα είναι μια Καθαρή Έννοια του Λόγου που αναφέρεται σε ένα απροσδιόριστο και ολικό αντικείμενο, το

³⁶⁰ *Ibid.*

³⁶¹ *ΚΚΑ* A311/B368.

³⁶² *ΚΚΑ* A313/B370.

³⁶³ *ΚΚΑ* A315/B372.

³⁶⁴ *ΚΚΑ* A320/B377.

³⁶⁵ *ΚΚΑ* A327/B383.

³⁶⁶ *ΚΚΑ* A327/B384.

οποίο δεν δίδεται σε καμία δυνατή εμπειρία, στο οποίο δεν αντιστοιχεί καμία αισθητηριακή εποπτεία και το οποίο επιδέχεται μόνον *Ρυθμιστική* και όχι *Συστατική* χρήση [...] οι Ιδέες είναι πιο απομακρυσμένες από την πραγματικότητα απ' όσο οι Κατηγορίες της Διάνοιας [Νου], διότι κανένα φαινόμενο δεν μπορεί να τις παρουσιάσει *in concreto* [...] η Κριτική Φιλοσοφία του Kant καταδικάζει κάθε υπερβατική (μη νόμιμη) χρήση των Ιδεών για χάρη μιας εμμενούς (νόμιμης) χρήσης, που περιορίζεται να διακρίνει στις Ιδέες καθαρά αντικείμενα της σκέψης αναγκαία δυνάμει μιας ηθικής ανάγκης του Λόγου [...] για τον Καθαρό Πρακτικό Λόγο η Ιδέα είναι μια αναγκαία υπόθεση, ένα αίτημα, μια ηθική πίστη.»³⁶⁷.

Όπως προείπα, ο Λόγος τείνει εγγενώς προς το Απόλυτο, το οποίο είναι ο *Όρος όλων των Όρων*, δηλαδή η προϋπόθεση όλων των των σχέσεων. Οι σχέσεις των παραστάσεων που συγκροτούν μια *Ιδέα* εκφράζονται με τρεις τρόπους: 1. ως «σχέση προς το Υποκείμενο», 2. ως «σχέση με το πολλαπλό του αντικειμένου εν τω φαινόμενω» και 3. ως «σχέση προς όλα τα πράγματα εν γένει.»³⁶⁸. Αυτές οι τρεις εκφάνσεις εκφράζουν, αντιστοίχως: 1. «*την απόλυτη ενότητα του νοούντος υποκειμένου*», 2. «*την απόλυτη ενότητα της σειράς των όρων του φαινομένου*», και 3. «*την απόλυτη ενότητα του όρου όλων των αντικειμένων του Νοείν εν γένει.*»³⁶⁹. Τα τρία πεδία που αντιστοιχούν οι τρεις αυτές *Ιδέες* είναι: 1. η *Ψυχολογία*, 2. η *Κοσμολογία*, και 3. η *Θεολογία*. Αυτό είναι και το «Σύστημα των Υπερβατολογικών Ιδεών», το οποίο μας οδηγεί και στους αντίστοιχους «Υπερβατολογικούς Διαλεκτικούς Συλλογισμούς»: 1. στον «Υπερβατολογικό Παραλογισμό», 2. στην «Αντινομία του Καθαρού Λόγου», και 3. στο «Ιδεώδες του Καθαρού Λόγου»³⁷⁰. Τους *Παραλογισμούς του Καθαρού Λόγου*, υπό τη μορφή των «διαλεκτικών ισχυρισμών μιας σοφιστικά συλλογιζόμενης ψυχολογίας μέσα στη συνεκτική ενότητα του Καθαρού Λόγου»³⁷¹ ο Kant τους παραθέτει στην *B ΚΚΑ* με τέσσερις προτάσεις

³⁶⁷ Πρελορέντζος, Γιάννης (2006), «Η Προβληματική της Προόδου του ανθρώπινου γένους στη Φιλοσοφία της Ιστορίας του Kant», από: *Για τον Ιμάνουελ Kant 200 χρόνια μετά*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2006, σελ. 213.

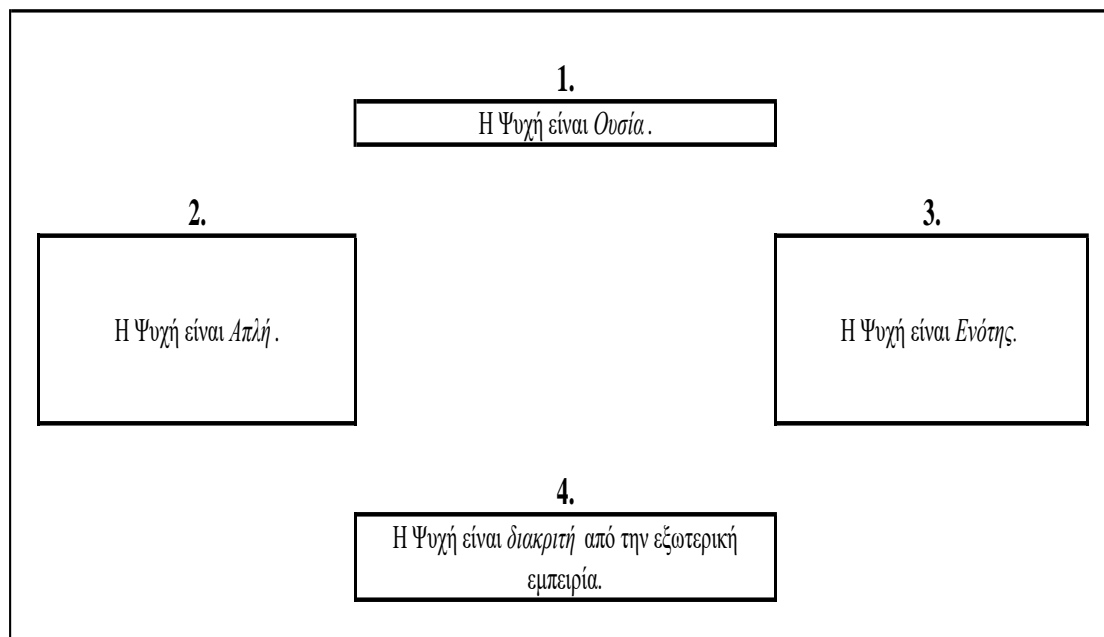
³⁶⁸ *ΚΚΑ* A334/B391.

³⁶⁹ *Ibid.*

³⁷⁰ *ΚΚΑ* A340/B398.

³⁷¹ *ΚΚΑ* A403.

αντίστοιχες των τεσσάρων Κλάσεων των Κατηγοριών³⁷², οι οποίες υπό μορφή Πίνακα είναι οι εξής:

Πάνω και στους τέσσερις αυτούς διαλεκτικούς συλλογισμούς (όπως τους αναπτύσσει ο ίδιος) ο Kant αντεπιχειρηματολογεί ασκώντας τους κριτική. Το συμπέρασμα του - και στους τέσσερις - είναι ότι πρόκειται περί *Παραλογισμών του Καθαρού Λόγου*, αφού δεν είναι τίποτε άλλο από την προέκταση των Κατηγοριών του Νοείν έξω από την εμπειρία, στο πεδίο των *Νοούμενων*³⁷³ και, ως εκ τούτου, πρόκειται περί ψευδών/σφαλερών/σοφιστικών συλλογισμών³⁷⁴.

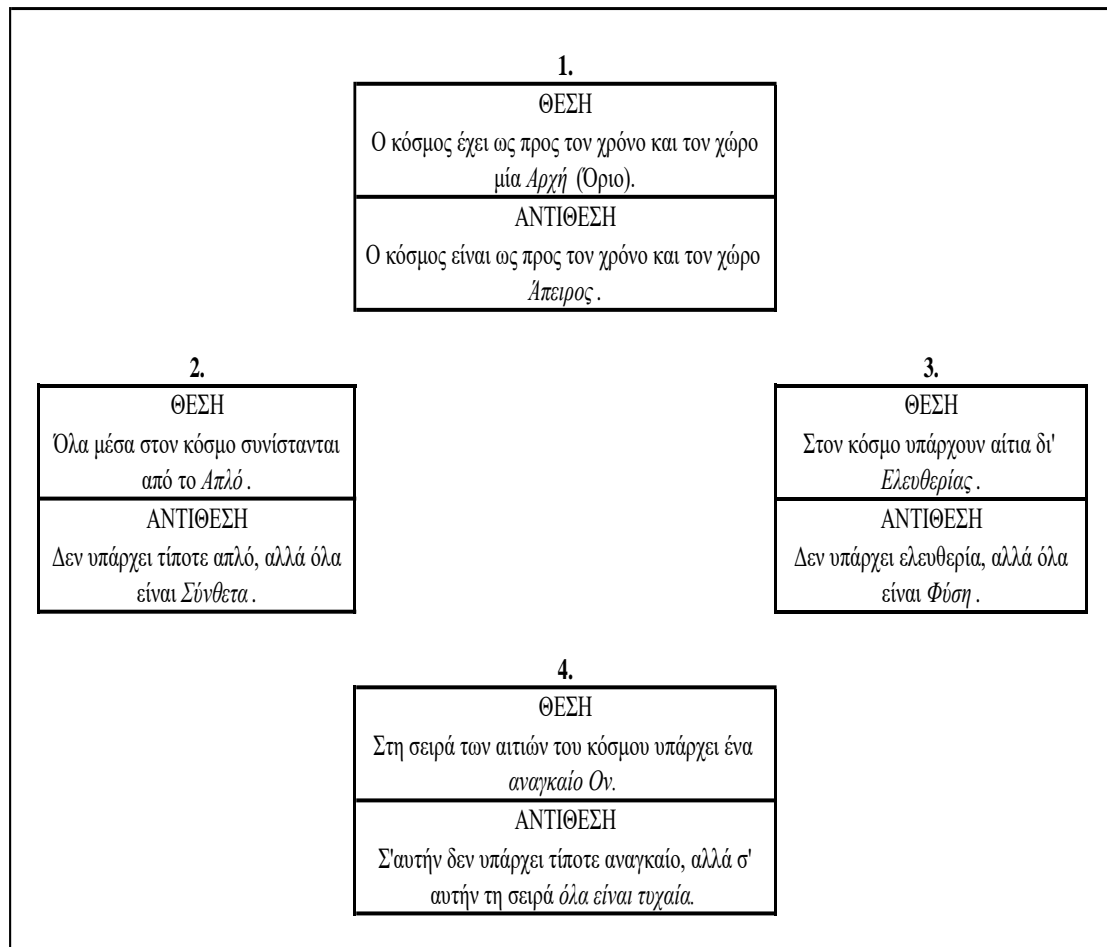
Στο επόμενο Κεφάλαιο ο Kant παραθέτει τις τέσσερις *Αντινομίες του Καθαρού Λόγου*, όπου σε μορφή Πίνακα είναι οι εξής³⁷⁵:

³⁷² Ο εν λόγω πίνακας είναι παρμένος από: Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Γ, μτφρ. Μιχαήλ Φ. Δημητρακόπουλος, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα, 2016, σελ. 82 (A404).

³⁷³ *ΚΚΛ* B410.

³⁷⁴ *ΚΚΛ* B411.

³⁷⁵ Immanuel Kant, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, Karl Vorländer (επιμ.), 7η εκδ., Hamburg: Meiner, 1993, ελλ. μτφρ. Γ. Τζαβάρας, *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη*, Αθήνα/Ιωάννινα: Δωδώνη, 1982 (§51), σ. 144 κ.ε..

Και αυτοί οι διαλεκτικοί συλλογισμοί αντιστοιχούν στις τέσσερις *Κλάσεις* με τον πρώτο να αντιστοιχεί στο *Ποσόν*, τον δεύτερο στο *Ποιόν*, τον τρίτο στην *Σχέση* και τον τέταρτο στον *Τρόπο*. Επιπλέον, χωρίζονται σε δύο είδη: «στις μαθηματικές αντινομίες, η πρώτη και η δεύτερη, στις οποίες η θέση και η αντίθεση είναι ενάντιες, και στις δυναμικές αντινομίες, η τρίτη και η τέταρτη, στις οποίες θέση και αντίθεση είναι υπενάντιες.»³⁷⁶. Οι *Θέσεις* και των τεσσάρων *Αντινομιών* «αντιστοιχούν στις θέσεις του εμπειρισμού του Samuel Clarke (1675-1729), οπαδού του Isaac Newton (1643-1727) και στις *Αντιθέσεις* αντιστοιχούν οι θέσεις του ορθολογισμού του Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716).»³⁷⁷. Και αυτούς τους διαλεκτικούς συλλογισμούς ο Kant τους ανασκευάζει/αναιρεί πλήρως μέσω της ταυτόχρονης απόδειξης και της *Θέσης* και της *Αντίθεσης* με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται ως *εγγενώς αντιφατικοί*.

³⁷⁶ Ράντης, Κωνσταντίνος (2015), *Εισαγωγή στη Διαλεκτική*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, σελ. 96.

³⁷⁷ *Ibid.*

Στο τρίτο κεφάλαιο της *Υπερβατολογικής Διαλεκτικής* ο Kant καταπιάνεται με το *Ιδεώδες του Καθαρού Λόγου*, που δεν είναι άλλο από τον Θεό, ήτοι το «Πρωταρχικό Ον» (*ens originarium*) που είναι και το πιο «Πραγματικό» (*ens realissimum*)³⁷⁸. Αντικείμενο, με άλλα λόγια, του τρίτου κεφαλαίου είναι η *Υπερβατολογική Θεολογία*³⁷⁹, όπου ο Kant ανασκευάζει/αναιρεί τους «τρεις μόνον δυνατούς τρόπους αποδείξεως περί της ύπαρξης του Θεού από καθαρά θεωρητικό Λόγο»³⁸⁰, δηλαδή: 1. την *Φυσικοθεολογική*, γνωστή και ως *Τελεολογικό Επιχείρημα* ή *Επιχείρημα περί του Τελικού Αιτίου*, καταγόμενη από τον Πλάτωνα και ρητά διατυπωμένη στους *Quinque Viae* (*Summa Theologica*) του Thomas Aquinas (1225-1274)· 2. την *Κοσμολογική*, γνωστή και ως *Επιχείρημα περί του Πρώτου Αιτίου*, καταγόμενη από τον Αριστοτέλη και ρητά διατυπωμένη στους *Quinque Viae* (*Summa Theologica*) του Thomas Aquinas (1225-1274)· και 3. την *Οντολογική*, γνωστή και ως *Οντολογικό Επιχείρημα* του Anselm of Canterbury (1033-1109)³⁸¹, ρητά διατυπωμένη τόσο από τον Anselm of Canterbury όσο και από τον René Descartes. Το σημαντικότερο όλης της αντεπιχειρηματολογίας που αναπτύσσει εδώ ο Kant στις ανασκευές/αναιρέσεις του που πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι «το είναι δεν αποτελεί, προφανώς, κανένα πραγματικό κατηγορημα, δηλαδή μιαν έννοια για κάτι τι που θα μπορούσε να προστεθεί στην έννοια ενός πράγματος. Είναι απλώς η θέση ενός πράγματος ή ορισμένων προσδιορισμών αυτών καθ' εαυτών.»³⁸². Η φιλοσοφική σημασία αυτής της θέσης είναι μεγάλη και το αντίκτυπο της στην Κλασική Μεταφυσική και Οντολογία τεράστιο, αφού αναιρεί όχι μόνον την αρχαιοελληνική και Σχολαστική Οντοθεολογία, αλλά και τους νεότερους Δογματικούς Ορθολογιστές που βασίστηκαν στην οντολογική απόδειξη του Θεού, όπως ο René Descartes, ο Baruch Spinoza και ο G.W. Leibniz, βασικούς, εξάλλου, φιλοσοφικούς «αντιπάλους» του Kant. Έπειτα από τον Kant, κανενός είδους Οντολογικής Απόδειξης δεν δύναται να τεθεί.

Το τελικό συμπέρασμα όλων των παραπάνω ανασκευών/αναιρέσεων των διαλεκτικών συλλογισμών του Καθαρού Λόγου είναι «ότι όλοι μας οι συλλογισμοί που θέλουν να μας οδηγήσουν πέρα από το πεδίο της δυνατής εμπειρίας είναι απατηλοί και αβάσιμοι· αλλά μας διδάσκει συγχρόνως και τούτου το ιδιαίτερο: ότι ο

³⁷⁸ ΚΚΑ Α578/Β606.

³⁷⁹ ΚΚΑ Α580/Β608.

³⁸⁰ ΚΚΑ Α591/Β619.

³⁸¹ *Ibid.*

³⁸² ΚΚΑ Α599/Β627.

ανθρώπινος Λόγος έχει εν προκειμένω μια φυσική ροπή να υπερβαίνει αυτό το όριο, ότι οι υπερβατολογικές ιδέες είναι εξ ίσου φυσικές όπως και οι Κατηγορίες στη Νόηση, αν και με τη διαφορά ότι όμως οι τελευταίες [οι Κατηγορίες] οδηγούν στην αλήθεια, στη συμφωνία δηλαδή των εννοιών μας με το αντικείμενο, οι πρώτες [οι Ιδέες] προκαλούν μια καθαρή, αλλά ανυποχώρητη απατηλή φαινομενικότητα, την απάτη της οποίας μόλις σε θέση είναι κανείς διά της πλέον οξείας κριτικής ν' αποτρέψει.»³⁸³. Εντέλει, όλες οι *Υπερβατολογικές Ιδέες του Καθαρού Λόγου* έχουν την «εγκόσμια χρήση τους»³⁸⁴, που δεν είναι άλλη από την *ρυθμιστική/κανονιστική χρήση της πράξης*, τον Πρακτικό Λόγο, ήτοι την *Ηθική*.

³⁸³ ΚΚΑ Α642/Β670.

³⁸⁴ ΚΚΑ Α643/Β671.

*«Με [το] Υπερβατολογική συνεπώς Μεθοδολογία εννοώ τον προσδιορισμό των
ειδολογικών όρων ενός πλήρους συστήματος του Καθαρού Λόγου.»³⁸⁵*

³⁸⁵ ΚΚΑ Α708/Β736

7. Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η «Υπερβατολογική Μεθοδολογία» είναι το Β Μέρος της ΚΚΑ και, ως προς το μέγεθος της, περίπου το 1/10 του Α Μέρους, δηλαδή της «Υπερβατολογικής Στοιχειολογίας». Το δεύτερο αυτό μέρος χωρίζεται σε τέσσερα μικρά Κεφάλαια: 1. «Η Πειθαρχία του Καθαρού Λόγου»· 2. «Ο Κανών του Καθαρού Λόγου»· 3. «Η Αρχιτεκτονική του Καθαρού Λόγου»· και 4. «Η Ιστορία του Καθαρού Λόγου». Όπως γίνεται σαφές και από τον όγκο αλλά και από τους τίτλους των κεφαλαίων, εδώ, πλέον, δεν έχουν μείνει πολλά να ειπωθούν αναφορικά με την Υπερβατολογική Φιλοσοφία, η οποία έχει ολοκληρωθεί, ως επί το πλείστον, ήδη από το Α Μέρος. Όπως ο ίδιος ο Kant αναφέρει στο πρώτο κεφάλαιο του Β Μέρους χρησιμοποιώντας την μία εκ των δύο αγαπημένων του μεταφορών για να περιγράψει το έργο του (η άλλη είναι η «δικαστική μεταφορά»): «όταν θεωρώ τη συμπερίληψη όλης της γνώσεως του Καθαρού και Θεωρητικού [Spekulativen] απλώς Λόγου ως ένα οικοδόμημα, για το οποίο έχουμε τουλάχιστον την ιδέα μέσα μας, τότε μπορώ να πω, ότι στην Υπερβατολογική Στοιχειολογία υπολογίσαμε περίπου και προσδιορίσαμε το οικοδομικό υλικό, για ποιο οικοδόμημα, ποίου ύψους και ποιιάς στερεότητας επαρκεί το υλικό αυτό. Βεβαίως αποκαλύφθηκε ότι, μολονότι είχαμε κατά νου έναν πύργο, που θα έπρεπε να φτάνει μέχρι τον ουρανό, το απόθεμα των υλικών εν τούτοις επαρκούσε μόνον για μια κατοικία [...]»³⁸⁶. Με τον όρο «Υπερβατολογική Μεθοδολογία» ο Kant εννοεί «τον προσδιορισμό των ειδολογικών όρων [Conditionum Formalium] ενός πλήρους συστήματος του Καθαρού Λόγου [...] προς τον σκοπό αυτό θα έχουμε να κάνουμε με μια Πειθαρχία, μ' έναν Κανόνα, μια Αρχιτεκτονική και, τέλος, μιας Ιστορία του Καθαρού Λόγου [...]»³⁸⁷, καταλήγει.

Η «Πειθαρχία του Καθαρού Λόγου» δεν είναι παρά ένα «είδος αποτρεπτικής αρνητικής διδασκαλίας από και για τις ακατάλληλες και εσφαλμένες μεθόδους που κατά καιρούς χρησιμοποιεί στον χώρο της φιλοσοφίας»³⁸⁸. Η «λανθασμένη» αυτή μέθοδος είναι η *Δογματική*³⁸⁹. Αυτό το «σφάλμα» προκύπτει από την μεταφορά των μαθηματικών μεθόδων ακρίβειας και απόδειξης στον χώρο της φιλοσοφίας· όμως η «φιλοσοφική γνώση είναι γνώση του Λόγου εξ εννοιών, [ενώ] η μαθηματική [είναι

³⁸⁶ ΚΚΑ Α707/Β735.

³⁸⁷ ΚΚΑ Α708/Β736.

³⁸⁸ Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Γ, μτφρ. Μιχαήλ Φ.

Δημητρακόπουλος, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα, 2016, Εισαγωγή, VI-VII.

³⁸⁹ ΚΚΑ Α713/Β741.

γνώση] εκ της κατασκευής των εννοιών.»³⁹⁰. Ο Kant σε αυτό το σημείο δίνει τον περίφημο ορισμό του της έννοιας «κατασκευή»: «κατασκευάζειν μία έννοια σημαίνει: εκθέτειν [παριστάνειν] a priori την αντιστοιχούσα εις την έννοια αυτή εποπτεία [...]. Για την κατασκευή μίας έννοιας απαιτείται, συνεπώς, μια μη εμπειρική εποπτεία, η οποία, ως εποπτεία, είναι, κατ' ακολουθία, ένα μοναδικό [ενικό] αντικείμενο, αλλ' ως η κατασκευή μιας έννοιας (μιας καθολικής παραστάσεως), πρέπει όχι λιγότερο να εκφράζει στην παράσταση [της] καθολικό κύρος για όλες τις δυνατές εποπτείες που συνανήκουν υπό την ίδια έννοια.»³⁹¹. Τα μαθηματικά είναι Δογματικά διότι Κατασκευάζουν τις Έννοιες τους a priori, για αυτό και λειτουργούν Ταυτολογικά, βασίζονται σε Ορισμούς, Αξιώματα και παρέχουν Αποδείξεις απόλυτης καθολικότητας και αναγκαιότητας. Ως εκ τούτου, τα Μαθηματικά, ως κατασκευαστική γνώση, μπορούν να καταπιάνονται με το Καθολικό *in concreto*, δηλαδή μέσω εποπτειών, εφόσον αυτές είναι a priori συνθετικές, ενώ η Φιλοσοφία δεν μπορεί ποτέ να το κάνει αυτό διά μέσω του Λόγου και μόνον, διότι αυτή θεωρεί το Καθολικό μόνον *in abstracto*, ήτοι μέσω ψιλών εννοιών του Νου που δεν αντιστοιχούν στην εμπειρία³⁹². Για αυτό και ο Kant ορίζει τα Αξιώματα ως «συνθετικές θεμελιώδεις προτάσεις a priori, καθ' όσον αυτές είναι άμεσα βέβαιες.»³⁹³. Η προτροπή του Kant στο εν λόγω κεφάλαιο αφορά την άρνηση της Δογματικής χρήσης του Λόγου, που στη φιλοσοφία, ιδίως κατά τα νεότερα χρόνια με την *more geometrico* μέθοδο, έλαβε μεγάλη αναγνώριση.

Στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Η Πειθαρχία του Καθαρού Λόγου εν αναφορά προς την πολεμική χρήση του» ο Kant καταπιάνεται με την πολεμική χρήση του Λόγου. Με τον όρο «πολεμική χρήση του Καθαρού Λόγου» εννοεί «την υπεράσπιση των προτάσεων του εναντίον των δογματικών αρνήσεων αυτού του ιδίου»³⁹⁴. Εδώ επανέρχεται στη πρώτη αγαπημένη του μεταφορά: «[ο Λόγος] αντιπροσωπεύει το υπέρτατο για όλες τις διαμάχες δικαστήριο»³⁹⁵ διότι «οφείλει να περιπίπτει σε αντιμαχία με τον ίδιο του τον εαυτό»³⁹⁶. Παρέχει διάφορα παραδείγματα για αυτή την εγγενή τάση του Λόγου για αντιμαχία, όπως τη διαμάχη μεταξύ αθεϊστών και θεϊστών

³⁹⁰ ΚΚΑ Α714/Β742.

³⁹¹ ΚΚΑ Α713/Β741.

³⁹² Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Γ, μτφρ. Μιχαήλ Φ. Δημητρακόπουλος, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα, 2016, Εισαγωγή, VII.

³⁹³ ΚΚΑ Α732/Β760.

³⁹⁴ ΚΚΑ Α739/Β767.

³⁹⁵ ΚΚΑ Α740/Β768.

³⁹⁶ *Ibid.*

περί της ύπαρξης του Θεού. Προφανώς, ακριβώς λόγω της μη αποδειξιμότητας τέτοιων ισχυρισμών που υπερβαίνουν την εμπειρία ο Λόγος τείνει αναπόφευκτα στην αντιμαχία. Κι εδώ έγκειται το παράδοξο: ο Καθαρός Λόγος, στην νόμιμη χρήση του, δεν εμπεριέχει κανενός είδους εσωτερικής αντιμαχίας, αντιθέτως η πολεμική χρήση και η αντιμαχία με τον ίδιο του τον εαυτό ανακύπτει ακριβώς στο πεδίο που δεν δύναται εξ ορισμού να «βρει καθολική δικαίωση»³⁹⁷. Το «παράδοξο» είναι ότι ο ίδιος ο Λόγος τείνει να υπερβαίνει το πεδίο αυτό και, ως εκ τούτου, τα όρια της νομιμότητας του.

Στο κεφάλαιο με τίτλο «Ο Κανόνας του Καθαρού Λόγου» ο Kant καταπιάνεται με την έννοια του «Κανόνα» την οποία λογίζει ως «τη συμπερίληψη των *a priori* θεμελιωδών αρχών της ορθής χρήσεως ορισμένων δυνάμεων της γνώσεως εν γένει»³⁹⁸. Αυτός ο «Κανόνας» όμως έχει ήδη παρουσιαστεί: «στην Υπερβατολογική Αναλυτική ήταν ο Κανόνας της Καθαρής Νοήσεως· γιατί αυτή είναι ικανή μόνον γι' αληθινές συνθετικές γνώσεις *a priori*»³⁹⁹ και συνεχίζει: «όπου όμως δεν είναι δυνατή καμιά ορθή μιας γνωστικής δυνάμεως χρήσης, εκεί δεν υπάρχει ουδείς κανόνας.»⁴⁰⁰. Κανόνας υπάρχει μόνον όπου ο Λόγος υφίσταται ως γνωστική δύναμη, ήτοι στην Υπερβατολογική Αναλυτική που αφορά την εμπειρία, από κει και πέρα ο Λόγος δεν συνιστά κάποια γνωστική δύναμη, για αυτό και περνάμε στο πεδίο της φαινομενικότητας και στην Διαλεκτική, όπου δεν υφίσταται κανένας Κανόνας. Διατηρεί, όμως, την «πρακτική χρήση» του, με τη μορφή των τελικών σκοπών, όπως η «ελευθερία της βουλήσεως, η αθανασία της ψυχής και η ύπαρξη του Θεού»⁴⁰¹. Το «Ιδεώδες του Υπέρτατου Αγαθού» εδώ εμφανίζεται ως «προσδιοριστική αρχή του έσχατου τέλους του Καθαρού Λόγου»⁴⁰². Κατά τον Kant «υπάρχουν πράγματι καθαροί ηθικοί νόμοι, που καθορίζουν εντελώς *a priori* (χωρίς θεώρηση των εμπειρικών κινήτρων, δηλαδή της ευδαιμονίας) το πράττειν και μη πράττειν, και ότι αυτοί οι νόμοι επιτάσσουν *απολύτως* (όχι υποθετικά υπό την προϋπόθεση άλλων εμπειρικών σκοπών) και είναι άρα αναγκαίοι από κάθε άποψη.»⁴⁰³.

³⁹⁷ Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Γ, μτφρ. Μιχαήλ Φ. Δημητρακόπουλος, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα, 2016, Εισαγωγή, ΙΧ.

³⁹⁸ *ΚΚΑ* A796/B824.

³⁹⁹ *Ibid.*

⁴⁰⁰ *Ibid.*

⁴⁰¹ *ΚΚΑ* A798/B826.

⁴⁰² *ΚΚΑ* A804/B832.

⁴⁰³ *ΚΚΑ* A807/B835.

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Η Αρχιτεκτονική του Καθαρού Λόγου» ο Kant επανέρχεται στην «οικοδομική μεταφορά» του. Με την έννοια «Αρχιτεκτονική» εννοεί «την τέχνη των συστημάτων»⁴⁰⁴ και επειδή «η ενότητα είναι εκείνο που μετατρέπει πρωταρχικά κοινή γνώση σ' επιστήμη [που] κατασκευάζει δηλαδή από ένα απλό άθροισμα αυτής ένα σύστημα, η αρχιτεκτονική έτσι είναι η διδασκαλία του Επιστημονικού μέσα στη γνώση μας εν γένει και ανήκει, άρα, αναγκαστικά στην Μεθοδολογία.»⁴⁰⁵. Εδώ, βέβαια, ο Kant ασχολείται αποκλειστικά με την «Αρχιτεκτονική του Καθαρού Λόγου», εφόσον «η γενική ρίζα της γνωστικής μας δυνάμεως διατέμενεται και εκβάλλει δύο κορμούς, από τους οποίους ο ένας είναι ο Λόγος»⁴⁰⁶. Ο άλλος κορμός είναι η εμπειρία, καταφάσκοντας εδώ ο Kant στον Ορθολογισμό, αφού ο Λόγος, κατ' αυτόν, είναι «ολόκληρη η ανώτερη γνωστική δύναμη»⁴⁰⁷. Όπως ξεκαθαρίστηκε ήδη σε προηγούμενο κεφάλαιο «όλη η γνώση του Λόγου είναι είτε εξ εννοιών είτε εκ κατασκευής: η πρώτη ονομάζεται φιλοσοφική, η δεύτερη μαθηματική»⁴⁰⁸.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της *ΚΚΑ*, που είναι και το μικρότερο της (περίπου 3 σελίδες), με τίτλο «Η Ιστορία του Καθαρού Λόγου», ο Kant επιχειρεί μία πολύ σύντομη ιστορική αναδρομή του Καθαρού Λόγου στο πεδίο της Μεταφυσικής, χωρίς ωστόσο να εμμένει σε κάποιο αυστηρό χρονολογικό διάγραμμα⁴⁰⁹. Αντιθέτως, η αναδρομή αυτή γίνεται μέσω του «τριπλού στόχου εν όψει του οποίου διαδραματίστηκαν οι ονομαστότερες μεταβολές πάνω στη σ' αυτή τη σκηνή της διαμάχης [της Μεταφυσικής]»⁴¹⁰. Τρεις θεωρήσεις της Μεταφυσικής διακρίνει ο Kant: 1. «εν αναφορά προς το αντικείμενο όλων των γνώσεων του Λόγου μας»⁴¹¹, όπου κατονομάζει τον Επίκουρο ως τον επιφανέστερο Αισθησιοκράτη Φιλόσοφο και τον Πλάτωνα ως τον επιφανέστερο Νοησιάρχη· 2. «εν αναφορά προς την καταγωγή των καθαρών γνώσεων του Λόγου»⁴¹², όπου κατονομάζει τον Αριστοτέλη ως την «κεφαλή» των Εμπειριστών Φιλοσόφων με σύγχρονο ακόλουθο του τον Locke και τον Πλάτωνα ως τον επιφανέστερο Νοησιάρχη Φιλόσοφο, με σύγχρονο ακόλουθο

⁴⁰⁴ *ΚΚΑ* A832/B860.

⁴⁰⁵ *Ibid.*

⁴⁰⁶ *ΚΚΑ* A835/B863.

⁴⁰⁷ *Ibid.*

⁴⁰⁸ *ΚΚΑ* A837/B865.

⁴⁰⁹ *ΚΚΑ* A853/B881.

⁴¹⁰ *Ibid.*

⁴¹¹ *Ibid.*

⁴¹² *ΚΚΑ* A854/B882.

του τον Leibniz· και 3. «εν αναφορά προς την μέθοδο»⁴¹³, όπου ο Kant διακρίνει δύο θεωρήσεις, την Φυσιοκρατική και την Επιστημονική, με την δεύτερη, την Επιστημονική, να διακρίνεται σε αυτούς που προχωρούν Δογματικά και αυτούς που προχωρούν Σκεπτικά, με σύγχρονο αντιπρόσωπο των Δογματικών τον Wolff και των Σκεπτικών τον Hume. Η εν λόγω ιστορική αναδρομή του Καθαρού Λόγου επί της Μεταφυσικής κλείνει με το συμπέρασμα ότι «ο Κριτικός δρόμος είναι μονάχα ακόμη ανοικτός»⁴¹⁴.

⁴¹³ ΚΚΑ Α856/Β884.

⁴¹⁴ *Ibid.*

«Έτσι, λοιπόν, κάθε ανθρώπινη γνώση αρχίζει με τις εποπτείες, προχωρεί από εκεί προς τις έννοιες και τερματίζει με τις ιδέες.»⁴¹⁵

⁴¹⁵ ΚΚΑ Α702/Β730

8. Η ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΚΚΛ

Λόγω της φορμαλιστικής δομής της *ΚΚΛ* μπορεί να γίνει μία σύνοψη της μέσω *Πινάκων* οι οποίοι δεν θα είναι παρά η συμπερίληψη και αντιστοίχιση των *Πινάκων* που ο ίδιος ο Kant παραθέτει στο βιβλίο του. Η αντιστοίχιση που υφίσταται μεταξύ των *Πινάκων* του Kant δεν είναι δική μου, αφού δηλώνεται ουκ ολίγες φορές από τον ίδιο τον Kant· εδώ απλώς θα παρουσιαστούν δύο *Συγκεντρωτικοί Πίνακες* που συνοψίζουν σχεδόν εξ ολοκλήρου την δομή και το περιεχόμενο, αντιστοίχως, της *ΚΚΛ*. Ο πρώτος *Πίνακας* παρουσιάζει την τετραδική δομή των *Κλάσεων*, ήτοι του *Ποσού*, του *Ποιού*, της *Σχέσης* και του *Τρόπου*, σε πλήρη αντιστοιχία με τις *12 Κατηγορίες*, τις *12 Λειτουργίες του Κρίνειν*, τις *4 Αρχές του Νοϋ*, τους *4 Παραλογισμούς του Λόγου*, τις *4 Αντινομίες του Λόγου* και, τέλος, ο τελικός/έσχατος διαλεκτικός συλλογισμός του Καθαρού Λόγου, ήτοι το *Ιδεώδες του Καθαρού Λόγου*. Ο Πίνακας είναι ο εξής:

ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ						
ΕΜΜΕΝΗΣ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ			ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ			
ΚΛΑΣΣΙΣ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΛΟΓΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ	ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΝΟΥ	ΠΑΡΑΛΟΓΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ	ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ	ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ
ΠΟΣΟΥ	ΕΝΟΤΗΤΑ	ΚΑΘΟΛΙΚΕΣ (ΓΕΝΙΚΕΣ)	ΑΞΙΩΜΑΤΑ	Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΟΥΣΙΑ	ΘΕΣΗ: Ο κόσμος ως προς τον χρόνο και τον χώρο έχει Αρνητ. ΑΝΤΙΘΕΣΗ: Ο κόσμος ως προς τον χρόνο και τον χώρο είναι Άτακτος.	ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ
	ΠΟΛΛΟΤΗΤΑ	ΜΕΡΙΚΕΣ (ΕΙΔΙΚΕΣ)				
	ΟΛΟΤΗΤΑ	ΕΝΙΚΕΣ (ΑΤΟΜΙΚΕΣ)				
ΠΟΙΟΥ	ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	ΚΑΤΑΦΑΤΙΚΕΣ	ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ	Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΑΠΛΗ	ΘΕΣΗ: Κάθε τι μέσα στον κόσμο συνίσταται από το Άπλο. ΑΝΤΙΘΕΣΗ: Δεν υπάρχει τίποτα απλό· όλα είναι Σύνθετα.	ΙΔΕΩΔΕΣ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΙΔΕΑ
	ΑΡΝΗΣΗ	ΑΠΟΦΑΤΙΚΕΣ				
	ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ	ΑΠΕΙΡΕΣ				
ΣΧΕΣΗΣ	ΥΠΟΣΤΑΣΗ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΚΕΣ	ΑΝΑΛΟΓΕΣ	Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΕΝ	ΘΕΣΗ: Υπάρχουν μέσα στον κόσμο αιτίες που εισέρχουν Ελεύθερα. ΑΝΤΙΘΕΣΗ: Δεν υπάρχει ελευθερία· όλα είναι Φύση.	ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ
	ΑΙΤΙΑ	ΥΠΟΘΕΤΙΚΕΣ				
	ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	ΔΙΑΖΕΥΚΤΙΚΕΣ				
ΤΡΟΠΟΥ	ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ	ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ	ΑΙΤΗΜΑΤΑ	Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΔΙΑΚΡΙΤΗ	ΘΕΣΗ: Ανήμερα στα αίτια του κόσμου υπάρχει κάποιο ανωγαίο Θν. ΑΝΤΙΘΕΣΗ: Ανήμερα στα αίτια του κόσμου δεν υπάρχει τίποτε ανωγαίο· όλα τους είναι Φύσις.	ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ
	ΥΠΑΡΞΗ	ΒΕΒΑΙΩΤΙΚΕΣ				
	ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ	ΑΠΟΛΕΙΚΤΙΚΕΣ				

Η μόνη επεξήγηση που απαιτείται πάνω στον εν λόγω Πίνακα, δεδομένου του ότι παραείναι σαφής αλλά και του ότι προκύπτει αβίαστα από όλα τα προηγούμενα, είναι ότι η Δομή που παρουσιάζει είναι εξ ολοκλήρου ως προς την καταγωγή της Υπερβατολογική. Πρόκειται, δηλαδή, για την ίδια την Υπερβατολογική Δομή του Καθαρού Λόγου ή, απλούστερα, για τους *a priori* όρους των δυνατοτήτων του Υποκειμένου, που είναι ο κατ' εξοχήν φορέας του Λόγου. Υπάρχει, ωστόσο, μία διαφορά ως προς τους υπερβατολογικούς αυτούς όρους η οποία έγκειται στο ότι οι τρεις πρώτες στήλες, ήτοι οι Λογικές Λειτουργίες των Κρίσεων, οι Κατηγορίες και οι Αρχές του Νου είναι ως προς την καταγωγή τους βέβαια υπερβατολογικές αλλά ως προς την εφαρμογή τους εμμενείς, στον βαθμό που παίζουν συγκροτητικό (Konstitutiv) ρόλο για την εμπειρία, ενώ οι επόμενες τρεις στήλες, αν και επίσης υπερβατολογικές ως προς την καταγωγής τους, είναι υπερβατικές ως προς την εφαρμογή τους, στον βαθμό που παίζουν μόνον ρυθμιστικό (Regulativ) ρόλο κατά τον Πρακτικό Λόγο, ήτοι την Ηθική. Οι μεν τρεις πρώτες στήλες είναι γνωσιολογικά νόμιμες, από την στιγμή που αφορούν κάθε δυνατή εμπειρία και δύνανται να παράγουν έτσι γνώση, ενώ οι επόμενες τρεις στήλες είναι μη-νόμιμες γνωσιολογικά, εφόσον υπερβαίνουν κάθε δυνατή εμπειρία και δεν δύνανται να παράγουν γνώση.

Μπορεί να δοθεί, ωστόσο, και ένας δεύτερος Συγκεντρωτικός Πίνακας, ο οποίος δεν δίνεται ρητά από τον ίδιο τον Kant και πρέπει να συναχθεί εκ των λεγόμενων του. Αυτός ο Πίνακας δεν αφορά τόσο την Δομή της ΚΚΑ, αλλά το περιεχόμενο της που δεν είναι άλλο από τις ίδιες τις δυνατότητες/ικανότητες του Υποκειμένου ως φορέα του Λόγου βάσει, βεβαίως, των θεμελιωδών διακρίσεων που ο ίδιος ο Kant κάνει και υπό τη μορφή μίας θεωρίας περί των Ικανοτήτων του Ανθρώπου εν γένει. Όντως, η καντιανή Υπερβατολογική Φιλοσοφία δικαίως ερμηνεύεται ως ένα εγχείρημα οριοθέτησης και προσδιορισμού των Ικανοτήτων του Ανθρώπου/Υποκειμένου, είτε αυτές «ορίζονται σύμφωνα με τις σχέσεις των παραστάσεων εν γένει (γνωρίζω, επιθυμώ, αισθάνομαι)»⁴¹⁶ είτε ορίζονται σύμφωνα με τις «πηγές των παραστάσεων (φαντασία, διάνοια, λόγος)»⁴¹⁷. Ο Gilles Deleuze εντοπίζει, μάλιστα, την πρωτοτυπία της «Θεωρίας Ικανοτήτων» του Kant στο ότι «η ανώτερη μορφή τους δεν τις απομονώνει ποτέ από την ανθρώπινη περατότητα, όπως και δεν καταργεί την διαφορά [στις] φύσεις τους [...] είναι, ως ιδιαίτερες και περατές, που οι ικανότητες

⁴¹⁶ Deleuze, Gilles (1963), *Η Κριτική Φιλοσοφία του Kant - Η Θεωρία των Ικανοτήτων*, μτφρ. Ελένη Περδικούρη, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000, σελ. 111.

⁴¹⁷ *Ibid.*

σύμφωνα με την πρώτη σημασία της λέξης ανάγονται σε μια άλλη ανώτερη μορφή, και που οι ικανότητες σύμφωνα με την δεύτερη σημασία ανάγονται σε νομοθετικό ρόλο.»⁴¹⁸. Ο Κώστας Παγωνδιώτης στην *Σύντομη Επισκόπηση της Δομής της ΚΚΛ* του εκθέτει τον εξής Πίνακα:

		Ικανότητες			
		ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΤΗΤΑ (παράγει εποπτείες)	ΦΑΝΤΑΣΙΑ (παράγει σχήματα)	ΔΙΑΝΟΙΑ (παράγει έννοιες)	ΛΟΓΟΣ (παράγει ιδέες)
εμπειρικό (a posteriori) επίπεδο	a posteriori συνθετικές κρίσεις				(οι ιδέες [ψυχή, κόσμος, θεός] σε αντίθεση με τις έννοιες δεν μπορούν να δοθούν σε καμιά δυνατή εποπτεία και γι αυτό λειτουργούν μόνο ως ρυθμιστικά ιδεώδη)
	εμπειρική εποπτεία	εμπειρικό σχήμα	εμπειρική έννοια		
καθαρό (a priori) επίπεδο	a priori συνθετικές κρίσεις των μαθηματικών				
	καθαρή εποπτεία ²⁶ (χώρος, χρόνος)	υπερβατολογικό σχήμα	μαθηματική έννοια		
	-----	υπερβατολογικό σχήμα	φιλοσοφική έννοια		
		a priori συνθετικές κρίσεις της φιλοσοφίας			

Όπως ο ίδιος ο Kant δηλώνει: «κάθε ανθρώπινη γνώση αρχίζει από τις εποπτείες, προχωρεί από εκεί προς τις έννοιες και τερματίζει με ιδέες»⁴¹⁹, ακολουθώντας έτσι την ίδια τη δομή της ΚΚΛ, η οποία συγκροτείται ουσιαστικά από τρία μέρη, την *Υπερβατολογική Αισθητική*, που καταπιάνεται με τις a priori καθαρές κατ' αίσθηση μορφές εποπτείας, την *Υπερβατολογική Αναλυτική*, που καταπιάνεται με τις *Κατηγορίες*, τις *Λειτουργίες του Κρίνειν* και τις *Αρχές τις Εμπειρίας*, που όλες εκπηγάζουν από τον *Νου* (Verstand), και καταλήγει στην *Υπερβατολογική Διαλεκτική* που καταπιάνεται με τους *Παραλογισμούς*, τις *Αντινομίες* και τις *Ιδέες του Καθαρού Λόγου* (Reinen Vernunft). Κομβικό ρόλο στην συνολική *συνεργασία* αυτών των ικανοτήτων/δυνάμεων παίζει η *Φαντασία*, όπως ειπώθηκε και σε άλλο σημείο, η οποία *διαμεσολαβεί* συνδέοντας τον *Νου* (έννοιες) με την *Αισθητικότητα* (εποπτείες)

⁴¹⁸ Ibid σελ. 112.

⁴¹⁹ ΚΚΛ A702/B730.

μέσω των *Σχημάτων*. Εδώ είναι και το σημείο, θεωρώ, που επιβάλλεται η εμβάθυνση στην έννοια της *Φαντασίας*, μίας έννοιας που παρά την σημαντικότερη λειτουργία της στην καντιανή γνωσιολογία, ο ίδιος ο Kant δεν την πραγματεύεται πουθενά ξεχωριστά και σε βάθος.

Η «*imagination*» (Λατ. *imaginatio*), όπως εξηγεί και ο Heinrich Dieter⁴²⁰, είναι η «ικανότητα παραγωγής εικόνων» (Λατ. *imago* και Αγγλ. *image*). Το λατινικό, βέβαια, «*imago*», συνδέεται στενά με την αρχαιοελληνική έννοια «είδος» (μορφή), η οποία επιβιώνει εμμέσως και σε κάποιες χρήσεις του σύγχρονου αγγλικού όρου (π.χ. «*Some religions forbid images of their gods*», υπό την έννοια του *ειδώλου*). *Μορφή* και *Εικόνα* είναι, αδιαμφισβήτητα, δύο παράγωγα της Φαντασίας. Στον Kant αυτά εμφανίζονται ως *Σχήμα* και *Εικόνα*, τα οποία παράγονται μέσω των δύο εκφάνσεων της Φαντασίας: η *a priori* καθαρή Φαντασία παράγει Σχήματα, ενώ η *a posteriori* αναπλαστική/δημιουργική (*Vaihinger*) Φαντασία παράγει Εικόνες. Ο γερμανικός όρος τώρα, που χρησιμοποιεί και ο Kant, είναι «*Einbildungskraft*». Το «*Einbildungskraft*» ετυμολογικά συγκροτείται από το «*ein*» (Αγγλ. *in*), το «*bilden*» (Αγγλ. *to build*), το «*ung*» (το οποίο μετατρέπει το ρήμα σε ουσιαστικό, Αγγλ. *ing*) και το «*kraft*»⁴²¹, δύναμη. Το «*einbilden*», το οποίο μεταφράζεται στα Αγγλ. ως «*imagine*», ορθώς παρατηρεί ο Dieter ότι κυριολεκτικά σημαίνει «οικοδομώ εσωτερικά μία εικόνα-μορφή», συνδέοντας έτσι τρεις σημασίες: αυτή του «*χτισίματος*», αυτή της «*εικόνας*» και αυτή της «*μορφής*» και, επομένως, «όπως όταν χτίζουμε κάτι προσδίδουμε μορφή (*Gestalt*) σε ένα υλικό, έτσι και η αισθητηριακή αντίληψη έχει μία σαφή μορφή (*Gestalt*) [και] υπό αυτή την έννοια, η φαντασία [*Einbildungskraft*] προσδίδοντας μορφή σε κάτι παράγει μία καθορισμένη πραγματικότητα»⁴²². Με αυτόν τον τρόπο πρέπει να ερμηνευτεί το καντιανό «Υπερβατολογικό Σχήμα» (*Transzendente Schema*) αλλά και η ίδια η διαδικασία της «Υπερβατολογικής Σχηματοποίησης» (*Transzendente Schematismus*): η *a priori* Καθαρή Φαντασία αναδομεί εσωτερικώς τα αισθητηριακά δεδομένα *Σχηματικά*, ήτοι ως *Σχήματα*, έτσι ώστε εν συνεχεία να «συνδεθούν» με τις αντίστοιχες τους ομοειδείς

⁴²⁰ Henrich, Dieter (2018), *Μεταξύ Kant και Χέγκελ*, Διαλέξεις για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό, μτφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2018, σελ. 274.

⁴²¹ Αντωνόπουλος, Αντώνης (1985), *Μονοτονικό Λεξικό Γερμανοελληνικό*, εκδ. Επιμορφωτικό Κέντρο Χάρη Πάτση, Αθήνα, 1985, σελ. 87.

⁴²² Henrich, Dieter (2018), *Μεταξύ Kant και Χέγκελ*, Διαλέξεις για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό, μτφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2018, σελ. 274.

Κατηγορίες, και, μέσω αυτών, με τις Λειτουργίες του Κρίνουν οι οποίες, έτσι, αποκτούν άμεσο αντικειμενικό κύρος επί της εμπειρίας.

«Ο Κριτικός δρόμος είναι μονάχα ακόμη ανοικτός...»⁴²³

⁴²³ ΚΚΑ Α856/Β884

9. Η ΣΥΝΟΛΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΚΚΛ

I. Ο ΚΑΝΤ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΝΤ

Το «*Τί είναι η Κριτική του Καθαρού Λόγου*», δηλαδή το θέμα της παρούσης εργασίας, εκφράζει το «*Τί σημαίνει η Κριτική του Καθαρού Λόγου;*» το οποίο, με την σειρά του, αφορά το ερώτημα περί της *κατανόησης της ΚΚΛ εν συνόλω*. Η *Τέχνη της Κατανόησης* επί γραπτών κειμένων καλείται *Ερμηνευτική*⁴²⁴. Για να ερμηνεύσω, ωστόσο, σύνολη την ΚΚΛ, θα πρέπει να εντοπίσω τον *μίτο* - όπως θα έλεγε και ο Kant - απ' όπου θα *εκκινήσει* η εν λόγω ερμηνεία, και ο *μίτος* αυτός στην *Τέχνη της Ερμηνευτικής* δεν μπορεί παρά να είναι ο *σκοπός* που ο ίδιος ο συγγραφέας είχε για τη συγγραφή των εν λόγω κείμενων⁴²⁵. Συνακόλουθα, μου χρειάζεται ως *μίτος* για την ανάπτυξη της δικής μου ερμηνείας η ίδια η *θεώρηση* του συγγραφέα επί του έργου του. Αυτή, δεν είναι δύσκολο να βρεθεί, δεδομένου του ότι ο ίδιος ο Kant εκθέτει τους σκοπούς και τους λόγους του σε πολλά σημεία μέσα στην ΚΚΛ του και δη στους *Προλόγους*, τις *Εισαγωγές*, στην *Ιστορία του Καθαρού Λόγου* κ.ο.κ.. Επιπρόσθετα, συνέγραψε πολλά κείμενα μετά το πέρας των «*Τριών Κριτικών*» του που είτε επεξηγούσε περαιτέρω, είτε εκλαϊκευε την *Υπερβατολογική Φιλοσοφία* του, όπως στο «*Προλεγόμενα σε κάθε Μελλοντική Μεταφυσική*» (*Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, 1783). Όλα αυτά θα χρησιμοποιηθούν, εκ των πραγμάτων, για την ερμηνεία της ΚΚΛ. Υπάρχουν, ωστόσο, και τρία μικρά δοκίμια που ο ίδιος ο Kant ουδέποτε εξέδωσε⁴²⁶ και τα οποία αποσκοπούν, έμμεσα πλην σαφώς, στο να απαντήσουν με την πένα του ίδιου του συγγραφέα της ΚΚΛ στο ερώτημα περί της σημασίας του φιλοσοφικού του συστήματος μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας. Σπεύδω να διευκρινίσω, ωστόσο, ότι η *θεώρηση* του ίδιου του συγγραφέα επί των κειμένων του δεν είναι δεσμευτική της τελικής ερμηνείας μου, αλλά μόνον του σημείου εκκίνησης της: η ερμηνεία μου θα προκύψει μέσα από την ανασκόπηση και των προσλήψεων της ΚΚΛ, δηλαδή εκκινώντας από την *θεώρηση* του ίδιου του Kant και προχωρώντας εν συνεχεία στον τρόπο πρόσληψης του έργου του ούτως ώστε να έχει προηγηθεί για την ερμηνεία μου, πέραν της ανασυγκρότησης της ΚΚΛ αυτής καθ' εαυτής και η κριτική αποτίμηση της πρόσληψης της.

⁴²⁴ Schleiermacher, Friedrich (1838), *Περί Μετάφρασης, Ερμηνείας και Κριτικής*, μτφρ. Δημήτρης Υφαντής, εκδ. Ροές, Αθήνα, 2017, σελ. 121.

⁴²⁵ *Ibid.*

⁴²⁶ Εκδόθηκαν μετά θάνατον του Kant από τον Friedrich Theodor Rink.

Η *Ακαδημία Επιστημών* του Βερολίνου διοργάνωσε έναν διαγωνισμό δοκιμίου στις 1η Ιουνίου του 1795 με θέμα «Ποιές είναι οι πραγματικές πρόοδοι της Μεταφυσικής στη Γερμανία από την εποχή του Leibniz και του Wolff»⁴²⁷, το πραγματικό ερώτημα όμως ήταν υπόρρητο: μόλις είχε αναγνωριστεί το έργο του Kant στην Γερμανία και στην Ευρώπη και η συζήτηση περί της σημασίας του είχε ξεκινήσει, μαζί με τις πρώτες αντιδράσεις. Το διακύβευμα της εν λόγω διοργάνωσης ήταν, ως εκ τούτου, η σημασία της ίδιας της καντιανής φιλοσοφίας ή, πιο συγκεκριμένα, κατά ποιόν τρόπο αυτή αποτελεί «πρόοδο» σε σχέση με τα μεταφυσικά συστήματα των Leibniz και Wolff καθώς και «η αποσαφήνιση του μεταφυσικού εγχειρήματος [του Kant] κατ' αντιπαραβολή προς τη Δογματική Φιλοσοφία»⁴²⁸.

Οι προσλήψεις του καντιανού corpus εκείνη την περίοδο στην Γερμανία μπορούν να χωριστούν, κατά προσέγγιση, σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

1. Όλους όσους αρνιόντουσαν *καθολικά* την καντιανή υπερβατολογική φιλοσοφία και ζητούσαν την επιστροφή στους Wolff και Leibniz, δηλαδή την επιστροφή στην παραδοσιακή Δογματική Μεταφυσική. Σημαντικότεροι εκπρόσωποι εξ αυτών ήταν ο Eberhard, ο Maas και ο Schwab, οι οποίοι ίδρυσαν και το περιοδικό «*Philosophisches Magazin*» που ως αποκλειστικό στόχο έφερε την αναίρεση της καντιανής φιλοσοφίας, με κεντρική θέση ότι «δεν υπάρχει καμία πραγματική πρόοδος της Μεταφυσικής στη Γερμανία από την εποχή του Leibniz και του Wolff»⁴²⁹. Η διαμάχη του εν λόγω περιοδικού με τον Kant θα κορυφωθεί με την έκδοση εκ μέρους του τελευταίου του δοκιμίου «Η διένεξη με τον Eberhard» (*Ueber eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll*, 1790). Η κριτική αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως *αντιδραστική*,

2. Όλοι όσοι αναγνώρισαν την σημασία της καντιανής φιλοσοφίας και έγιναν «ορθόδοξοι καντιανοί» υπερασπιστές της. Σημαντικότεροι εκπρόσωποι εξ αυτών ήταν οι Heinrich Abicht και Friedrich Gottlob Born οι οποίοι ίδρυσαν και το περιοδικό «*Neues Philosophisches Magazin*» που απαντούσε στις επιθέσεις του

⁴²⁷ Kant, Immanuel (1804), *Οι Πρόοδοι της Μεταφυσικής στη Γερμανία από την Εποχή του Leibniz και του Wolff*, μτφρ. Χάρης Τασάκος, εκδ. Printa, Αθήνα, 2018, σελ. 7.

⁴²⁸ Kant, Immanuel (1804), *Οι Πρόοδοι της Μεταφυσικής στη Γερμανία από την Εποχή του Leibniz και του Wolff*, μτφρ. Χάρης Τασάκος, εκδ. Printa, Αθήνα, 2018, σελ. 8.

⁴²⁹ *Ibid.*

αντίπαλου περιοδικού «*Philosophisches Magazin*»⁴³⁰. Η θέση αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως *απολογητική*, και, τέλος, σε

3. Αυτούς που αυτόπροσδιορίστηκαν, αρχικά, ως καντιανοί, αναγνώρισαν δηλαδή την σημασία του καντιανού εγχειρήματος, εντρύφησαν στο καντιανό corpus, αλλά εντόπισαν είτε ελλείψεις είτε προβλήματα που επιχείρησαν να επιλύσουν, παίρνοντας όμως ως βάση την καντιανή φιλοσοφία. Σημαντικότερος εξ αυτών ήταν ο Johann Gottlieb Fichte, ο οποίος θα αποτελέσει και την αρχή του Γερμανικού Ιδεαλισμού, ενός φιλοσοφικού ρεύματος που αποσκοπούσε στην υπέρβαση του καντιανισμού πρωτίστως μέσω της ίδιας της παρακαταθήκης του.

Ο ίδιος ο Kant θέλησε, εν πρώτοις, να συμμετάσχει στον εν λόγω διαγωνισμό υπερασπίζοντας την Υπερβατολογική Φιλοσοφία του και συνέγραψε τρία εναλλακτικά Δοκίμια για να καταθέσει, τα οποία όμως δεν ολοκλήρωσε ποτέ λόγω της μετέπειτα απόσυρσης του από τον διαγωνισμό⁴³¹. Οι λόγοι της παραίτησης του δεν είναι απολύτως σαφείς σήμερα, αλλά μπορούμε να κάνουμε κάποιες βάσιμες υποθέσεις. Το σημαντικό εδώ, εν τούτοις, είναι ότι ο Friedrich Theodor Rink επιμελήθηκε και εξέδωσε τα εν λόγω δοκίμια, τα οποία «αποτελούν μείζον έργο για την κατανόηση του κριτικισμού [αφού] συμπυκνώνουν με εξαιρετικά περιεκτικό τρόπο τις θεμελιώδεις αρχές του, θεωρώντας τον πλέον όχι ως απλή προπαιδευτική διδασκαλία, αλλά ως ολοκληρωμένο μεταφυσικό σύστημα»⁴³². Τα εν λόγω Δοκίμια πληρούν τα κριτήρια του «μίτου» της ερμηνείας μου διότι εμπεριέχουν την έκθεση των σκοπών, την συνολικότερη εκτίμηση της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας και την τοποθέτηση της εντός της ιστορίας της φιλοσοφίας από τον ίδιο τον Kant και από αυτά θα εκκινήσω την ανάπτυξη της δικής μου ερμηνείας.

Στο πρώτο και πιο γενικό από τα Δοκίμια του ΠΜΓ ο Kant παραθέτει μία σειρά ορισμών στην προσπάθεια του να συνοψίσει την φιλοσοφία του. Ξεκινάει έτσι με το ερώτημα «τί επιδιώκει ο Λόγος με την Μεταφυσική;»⁴³³, για να απαντήσει ότι Μεταφυσική «είναι η επιστήμη της μετάβασης από την γνώση του αισθητού σ' εκείνη του υπεραισθητού μέσω του Λόγου»⁴³⁴. Ενώ, ως «Οντολογία» ορίζει την

⁴³⁰ *Ibid.*

⁴³¹ *Ibid.*

⁴³² Kant, Immanuel (1804), *Οι Πρόοδοι της Μεταφυσικής στη Γερμανία από την Εποχή του Leibniz και του Wolff*, μτφρ. Χάρης Τασάκος, εκδ. Printa, Αθήνα, 2018, σ.σ. 11-12.

⁴³³ ΠΜΓ §260.

⁴³⁴ *Ibid.*

επιστήμη η οποία είναι μέρος της Μεταφυσικής και η οποία αποτελεί «ανάλυση της γνώσης στις έννοιες που προϋπάρχουν *a priori* στη νόηση και έχουν τη χρήση τους στην εμπειρία»⁴³⁵. Ήδη από αυτούς τους δύο πρώτους ορισμούς γίνεται σαφής ο επαναπροσδιορισμός των πεδίων της Κλασικής Φιλοσοφίας που αποσκοπεί να επιτύχει ο Kant μέσω της ΚΚΛ. Με τον όρο «Οντολογία» αναφέρεται στην *Υπερβατολογική Στοιχειολογία*, ήτοι στο Α Μέρος της ΚΚΛ. Οι «*a priori* έννοιες» δεν είναι παρά τα «Υπερβατολογικά Στοιχεία»: η Οντολογία μετατρέπεται έτσι σε υπερβατολογική στοιχειολογία του υποκειμένου, δηλαδή αντί για ανάλυση των *όντων* έχουμε ανάλυση των *a priori* όρων *δυνατότητας* (Στοιχείων) γνώσης εκ μέρους του Υποκειμένου. Και, με τον όρο «Μεταφυσική», αναφέρεται στο Β Μέρος της ΚΚΛ, ήτοι στην *Υπερβατολογική Μεθοδολογία*, δηλαδή στην περίπτωση κατά την οποία ο Λόγος καλείται να εφαρμόσει τους *a priori* αυτούς όρους δυνατότητας γνώσης πέραν της εμπειρίας, δηλαδή στο υπέραισθητό πεδίο. Πρόκειται για την «Οντολογία» και «Μεταφυσική» όχι στην παραδοσιακή Δογματική τους μορφή, αλλά στην νέα τους μορφή που εισηγείται ο Kant: την *Κριτική ή Υπερβατολογική*.

Την «Φιλοσοφία» την ορίζει ως «θεωρία της σοφίας»⁴³⁶ επαναλαμβάνοντας ότι η φιλοσοφική γνώση είναι «γνώση του Λόγου μέσω απλών εννοιών»⁴³⁷ σε αντιδιαστολή με τα Μαθηματικά που κατασκευάζουν τις έννοιες τους δογματικά. Σε αυτό το σημείο προβαίνει και σε μία σύντομη ιστορική αναδρομή: η Δογματική μέθοδος, η οποία χρονολογείται ήδη απ' τις απαρχές της φιλοσοφικής παράδοσης και τους Πλάτωνα και Αριστοτέλη, και φτάνει μέχρι και τους Leibniz και Wolff, είναι μεν λανθασμένη, εκφράζει δε την φυσική τάση του Λόγου να υπερβαίνει την εμπειρία⁴³⁸. Αυτός είναι και ο λόγος που ουδέποτε οδήγησε σε ουσιαστική πρόοδο της Μεταφυσικής: δεν μπορούμε να αποκτήσουμε γνώση πέραν της εμπειρίας. Το μόνο αποτέλεσμα που έχει η Δογματική Μεταφυσική είναι η δημιουργία πολλών διαφορετικών Φιλοσοφικών Σχολών που βρίσκονται σε διαρκή διένεξη μεταξύ τους. Κριτήρια για την αλήθεια κάποιας εξ αυτών δεν υφίσταντο, και για αυτόν ακριβώς τον λόγο ήταν επιτακτική η ανάγκη μίας *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*. Η Κριτική Φιλοσοφία αυτήν ακριβώς την φιλοσοφική μέθοδο αναιρεί μέσω της «Κριτικής του ίδιου του Καθαρού Λόγου, αναφορικά με την ικανότητα του να διευρύνει *a priori* την

⁴³⁵ *Ibid.*

⁴³⁶ *PMG* §261.

⁴³⁷ *PMG* §262.

⁴³⁸ *PMG* §262.

ανθρώπινη γνώση εν γένει, σε ό,τι αφορά είτε το αισθητό είτε το υπεραισθητό.»⁴³⁹. Επομένως, ο υπερβατολογισμός ως μεθοδολογία αποσκοπεί μέσω της διευθέτησης των *a priori* ορίων της γνώσης στην αναίρεση όλων των «δογματισμών».

Στο δεύτερο *Δοκίμιο* ο Kant καταπιάνεται με το κεντρικό ζήτημα της *ΚΚΑ*, δηλαδή με το ερώτημα «πώς είναι δυνατές οι *a priori* συνθετικές κρίσεις;»⁴⁴⁰. Το εν λόγω ερώτημα είναι, στην πραγματικότητα, το ερώτημα περί του πώς είναι δυνατά τα «καθαρά μαθηματικά» καθώς και του πώς είναι δυνατή η «αιτιότητα», ερωτήματα που είχαν απασχολήσει πρώτο τον David Hume⁴⁴¹. Οι *a priori* συνθετικές κρίσεις προσδιορίζουν το πώς είναι δυνατά τα μαθηματικά και η αιτιότητα, δηλαδή εξασφαλίζουν τους δύο πυλώνες θεμελίωσης της νευτώνειας φυσικής επιστήμης⁴⁴². Για να υπάρχουν όμως «*a priori* συνθετικές γνώσεις», διευκρινίζει ο Kant, θα πρέπει να υπάρχουν τόσο «*a priori* έννοιες, όσο και *a priori* εποπτείες»⁴⁴³, επιβεβαιώνοντας έτσι την ανάγκη για μία *Υπερβατολογική Στοιχειολογία*. Επομένως, οι «*a priori* συνθετικές γνώσεις», δηλαδή οι «γνώσεις» που φέρει το ίδιο το Υποκείμενο εγγενώς και είναι ανεξάρτητες κάθε συγκεκριμένης εμπειρίας, είναι δυνατές μόνον αν υπάρχουν «*a priori* έννοιες» και «*a priori* εποπτείες», μόνον, δηλαδή, αν το ίδιο το Υποκείμενο φέρει εγγενώς κάποιες θεμελιώδεις καθαρές/μορφικές έννοιες και εποπτείες που λειτουργούν ως *όροι δυνατότητας κάθε δυνατής εμπειρίας*, και αυτές συγκροτούν τα «Υπερβατολογικά Στοιχεία». Οι *a priori* εποπτείες παρέχουν την *Μορφή* στο εποπτευόμενο αντικείμενο, ενώ το «αίσθημα» αποτελεί την *Υλη* αυτού του αντικειμένου⁴⁴⁴. Όπως έχω εξηγήσει και σε άλλο σημείο, με αυτόν τον τρόπο το ίδιο το Υποκείμενο θέτει την *Μορφή* (Ιδεατότητα - *Idealität*) στα αντικείμενα και τα αντικείμενα του παρέχουν την *Υλη* (Πραγμότητα - *Realität*), με αποτέλεσμα η Υπερβατολογική Φιλοσοφία να αποτελεί μία σύνθεση Ιδεαλισμού και Ρεαλισμού. Αυτό, εξηγεί ο Kant, οφείλεται στην ίδια την «φυσική σύσταση [*Naturbeschaffenheit*] του Υποκειμένου»⁴⁴⁵ καθώς και στην «ιδιάζουσα φύση της ανθρώπινης εποπτείας»⁴⁴⁶ που προσλαμβάνει τα αντικείμενα με συγκεκριμένο τρόπο διαμέσου των αισθήσεων μας (ως *δι' εαυτά*, δηλαδή ως *Φαινόμενα*) και προσθέτει ότι «θα μπορούσαμε βέβαια

⁴³⁹ *PMG* §264.

⁴⁴⁰ *PMG* §266.

⁴⁴¹ *Ibid.*

⁴⁴² *Ibid.*

⁴⁴³ *Ibid.*

⁴⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁴⁵ *PMG* §267.

⁴⁴⁶ *Ibid.*

να φανταστούμε έναν *άμεσο* [αδιαμεσολάβητο] τρόπο παράστασης ενός αντικειμένου [ως *καθ' εαυτό*] ο οποίος δεν θα επόπτευε τα αντικείμενα σύμφωνα με τους *όρους* αισθητικότητας, αλλά μέσω της νόησης [...] δεν διαθέτουμε όμως για τούτο καμία στέρεη έννοια [...]», αναφερόμενος στα *Νοούμενα* και την προβληματική γνωσιακή φύση τους. Αυτή την παράγραφο ο Kant την κλείνει με την εξής πρόταση: «διότι μπορεί ορισμένα όντα του κόσμου να είναι σε θέση να εποπτεύσουν τα ίδια αντικείμενα σε *άλλη μορφή* [...]»⁴⁴⁷, λογίζοντας έτσι ως «ιδιάζουσα φύση» της ανθρώπινης εποπτείας αυτήν ακριβώς την *Μορφική Ιδεατότητα* που το ίδιο το Υποκείμενο προσδίδει *a priori* στα εξωτερικά του αντικείμενα συγκροτώντας την *εμπειρία*.

Αναφορικά με τον Χώρο και τον Χρόνο ο Kant επαναλαμβάνει ότι διέπονται από «ιδεατότητα» αφού είναι «όροι υποκειμενικής μορφής της κατ' αίσθηση εποπτείας»⁴⁴⁸. Το αντικείμενο των αισθήσεων μας ο Kant το αποκαλεί «φαινόμενο» [Erscheinung] όταν αυτό είναι «ακαθόριστο αντικείμενο της εμπειρικής εποπτείας» και το διακρίνει από αυτό που αποκαλεί *Phänomenon* το οποίο είναι το αντικείμενο που είναι «καθορισμένο σύμφωνα με την ενότητα των Κατηγοριών»⁴⁴⁹. Ξεκαθαρίζοντας περαιτέρω την εν λόγω διάκριση ο Kant εξηγεί: «πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι το *Φαινόμενο* [Phänomenon], με την υπερβατολογική σημασία του όρου, στην πρόταση: τα πράγματα είναι φαινόμενα, είναι μια έννοια που έχει εντελώς διαφορετική σημασία απ' ό,τι στην πρόταση: αυτό το πράγμα φαίνεται σ' εμένα έτσι ή αλλιώς, που δηλώνει το φυσικό φαινόμενο και μπορεί να ονομαστεί φαινομενικότητα ή απατηλή όψη»⁴⁵⁰. Επομένως το καντιανό υπερβατολογικό *Phänomenon* δεν έχει καμία σχέση με τα *φαινόμενα* εκ της απατηλής φαινομενικότητας.

Παρακάτω ο Kant προχωράει στους ορισμούς των *a priori* καθαρών εννοιών. «Προσδιορίζω», εξηγεί ο Kant, σημαίνει «κρίνω συνθετικά» και για την σύνθεση χρειάζεται μια εποπτεία (Anschauung), η οποία δίνεται από την εμπειρία, και μία έννοια (Begriff), η οποία δεν δίνεται από την εμπειρία⁴⁵¹, αλλά από τον Νου (Verstand). Η «έννοια» αυτή παράγεται από «μοναδικές *a priori* θεμελιώδεις έννοιες

⁴⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁴⁸ *PMG* §268.

⁴⁴⁹ *PMG* §269.

⁴⁵⁰ *Ibid.*

⁴⁵¹ *PMG* §271.

που ενυπάρχουν πρωταρχικά στη νόηση μας ως θεμέλιο όλων των εννοιών των αντικειμένων των αισθήσεων», τις 12 Κατηγορίες⁴⁵² (Kategorien), τις οποίες και ορίζει ως «καθαρές έννοιες της νοήσεως όλων των αντικειμένων που μπορούν να παρουσιαστούν στις αισθήσεις»⁴⁵³. Επομένως, *οι Κατηγορίες είναι αποκλειστικά έννοιες-όροι δυνατότητας κάθε δυνατής εμπειρίας*. Δηλαδή το «υποκειμενικό» καντιανό υπερβατολογικό στοιχείο στον Kant δεν αφορά την «ατομική υποκειμενικότητα», υπό την έννοια του αυθαίρετου, αλλά τους *καθολικούς και αναγκαίους* όρους κάθε υποκειμένου που συγκροτούν με *αντικειμενικό* τρόπο *κάθε δυνατή εμπειρία*. Οι ορισμοί του αυτοί τον οδηγούν σε δύο ακόμα σημαντικούς ορισμούς: αυτόν της *Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας*, και αυτόν του *Λόγου*. «Υπερβατολογική Φιλοσοφία», αναφέρει ο Kant, είναι «η θεωρία της δυνατότητας κάθε a priori γνώσης εν γένει, ήτοι η Κριτική του Καθαρού Λόγου»⁴⁵⁴. Εδώ, κι εφόσον η *Κριτική του Καθαρού Λόγου* έχει ολοκληρωθεί ως «υπερβατολογικό σύστημα», παρουσιάζεται ως *ταυτόσημη* με την *Υπερβατολογική Φιλοσοφία*. Να θυμίσω ότι αυτό είχε προαναγγελθεί ήδη από την Β *Εισαγωγή* της ΚΚΑ: «Το ότι η Κριτική αυτή δεν ονομάζεται ήδη Υπερβατολογική Φιλοσοφία, αυτό οφείλεται απλούστατα σε τούτο, ότι δηλαδή έπρεπε, για να είναι ολοκληρωμένο σύστημα, να περιέχει και μια εξονυχιστική ανάλυση όλης της a priori ανθρώπινης γνώσης.»⁴⁵⁵. Τώρα, και εφόσον έχει ολοκληρωθεί η συστηματική *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, παρουσιάζεται η ίδια αυτή κριτική, στην ολοκληρωμένη της μορφή, ως «Υπερβατολογική Φιλοσοφία». Τέλος, τον «Λόγο», ο Kant, τον ορίζει ως την «ικανότητα a priori γνώσης των πραγμάτων [που] εκτείνεται στα αντικείμενα των αισθήσεων» και διευκρινίζει: «σε ό,τι αφορά την καθαρά θεωρητική ικανότητα του Λόγου, δεν είναι δυνατή καμία γνώση του υπεραισθητού (*noumenorum non datur scientia*)»⁴⁵⁶. Ο Kant επαναλαμβάνει εδώ ότι Λόγος είναι η a priori γνωστική δύναμη του ανθρώπου η οποία παρουσιάζει την τάση να υπερβαίνει κάθε δυνατή εμπειρία, και που όταν το κάνει, στην Καθαρή Θεωρητική χρήση του δηλαδή, δεν παράγει γνώση.

Δεν θα προβώ σε πλήρη ανάλυση και των τριών *Δοκιμίων*, δεδομένου και του ότι το μεγαλύτερο μέρος εξ αυτών είναι μία κριτική ιστορική αποτίμηση των

⁴⁵² *Ibid.*

⁴⁵³ *Ibid.*

⁴⁵⁴ ΠΜΓ §273.

⁴⁵⁵ ΚΚΑ Α13/Β27.

⁴⁵⁶ ΠΜΓ §273 & §276.

μεταφυσικών συστημάτων των Leibniz και Wolff. Παρέθεσα μόνον τους ορισμούς που έκρινα σημαντικούς για την εκκίνηση της ερμηνείας μου επί της *ΚΚΑ* και της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας εν γένει. Για να ολοκληρώσω την συνολική εικόνα της της *ΚΚΑ* και του Υπερβατολογισμού θα προβώ και σε μία σύντομη κριτική αποτίμηση κάποιων εκ των σύγχρονων προσλήψεων της.

II. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η Onora O' Neill ξεκινάει την ερμηνεία της από τους δύο «γρίφους ως προς την καντιανή θεώρηση του Λόγου», ο ένας εκ των οποίων είναι «γνωστός: η ίδια η ιδέα μιας κριτικής του Λόγου φαίνεται ασυνάρτητη. Πώς μπορεί να γίνει κριτική χωρίς να προϋποθέσουμε κάποια αντίληψη περί Λόγου;»⁴⁵⁷. ο δεύτερος αφορά την Κατηγορική Προσταγή και τον Πρακτικό Λόγο⁴⁵⁸. Ο πρώτος «γρίφος», που μας απασχολεί εμάς εδώ, τίθεται από την O' Neill για να διερευνηθεί το ζήτημα της μεθόδου του Kant στην ΚΚΑ. Για να αναλύσει την καντιανή μέθοδο του «Λόγου που κρίνει τον Λόγο» η O' Neill προχωράει στη σύγκριση του «Λόγου περί της Μεθόδου» του Descartes με την ΚΚΑ. Το συμπέρασμα της από την εν λόγω συγκριτική ανάλυση είναι ότι ο Kant ακολουθεί πορεία εκ διαμέτρου αντίθετη από τον «Λόγο περί της Μεθόδου»: ο Descartes ξεκινάει αυτό-βιογραφικά⁴⁵⁹ και με γνώμονα τον εαυτό του για να βρει την «μέθοδο» του, ενώ ο Kant ξεκινάει με την ευρωπαϊκή κρίση της Μεταφυσικής κατά την περίοδο του Διαφωτισμού καλώντας τους «αναγνώστες να συμμετάσχουν σε ένα εγχείρημα» κριτικής⁴⁶⁰ με στόχο την επίλυση του «αδιεξόδου». Αμέσως παρακάτω αναφέρει για την περίφημη καντιανή «δικαστική μεταφορά»: «τα δικαστήρια μπορούν να εκφέρουν κρίση μόνον εάν έχουν θεσπιστεί. Το έργο θέσπισης ενός δικαστηρίου προηγείται στην ημερήσια διάταξη»⁴⁶¹. Στο ότι ο Λόγος θα πρέπει πρώτα να «θεσπίσει δικαστήριο» προτού προβεί στην κριτική του ίδιου του εαυτού απαντάει ο ίδιος ο Kant στο τρίτο *Δοκίμιο* του, στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Περί του γενικού προβλήματος του Λόγου που υποβάλλει τον εαυτό του σε Κριτική». Εκεί υποστηρίζει ότι η συστηματική κριτική του Λόγου μέσω του ίδιου του Λόγου γίνεται διά των δύο βασικών διχοτομήσεων που αποτελούν και τα κριτήρια της εν λόγω κριτικής: αυτής των αναλυτικών και συνθετικών κρίσεων και αυτής των a priori και a posteriori γνώσεων· ενώ το κεντρικό ερώτημα που αποσκοπεί να αποφανθεί η εν λόγω κριτική είναι το ερώτημα περί του πώς είναι δυνατές οι «συνθετικές a priori κρίσεις»⁴⁶². Επομένως το «δικαστήριο» το «θεσπίζει» ο Kant στην *Εισαγωγή* μέσω των δύο αυτών θεμελιωδών διχοτομήσεων που αποτελούν και

⁴⁵⁷ O' Neill, Onora (1989), *Κατασκευές του Λόγου - Έρευνες στην Πρακτική Φιλοσοφία του Kant*, μτφρ. Χρυσούλα Γραμμένου, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2011, σελ. 19.

⁴⁵⁸ *Ibid.*

⁴⁵⁹ *Ibid.*, σελ. 27.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, σελ. 28.

⁴⁶¹ *Ibid.*, σελ. 29.

⁴⁶² ΠΜΓ §322.

τα κριτήρια ανάπτυξης της συστηματικής «υπερβατολογικής κριτικής» του, ήτοι της Κριτικής του Καθαρού Λόγου μέσω του ίδιου του Λόγου.

Ο Friedrich Nietzsche βρίσκει το εν λόγω «υπερβατολογικό» εγχείρημα της καντιανής φιλοσοφίας «κυκλικό». Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Πώς είναι δυνατές οι α priori συνθετικές κρίσεις; αναρωτήθηκε ο Kant - και τί απάντηση έδωσε πραγματικά; *Δυνάμει μιας ιδιότητας*: δυστυχώς όμως όχι με λίγες λέξεις, αλλά τόσο διεξοδικά, σεβάσμια, και με τέτοια σπατάλη γερμανικής βαθύτητας και φιοριτούρας που η κωμική *niaiserie allemande* [γερμανική κουταμάρα] που εμπεριέχεται σε μια τέτοια απάντηση, αγνοήθηκε»⁴⁶³, ενώ σε άλλο σημείο: «*Δυνάμει μιας ιδιότητας* - είχε πει αυτός [ο Kant] ή τουλάχιστον εννοήσει. Αλλά είναι αυτό απάντηση; Εξήγηση; Ή μήπως είναι η επανάληψη του ερωτήματος; Πώς μπορεί το όπιο να φέρει ύπνο; *Δυνάμει μιας ιδιότητας*, συγκεκριμένα της *virtus dormitiva* - απάντησε εκείνος ο γιατρός στον Molière: *quia est in eo virtus dormitiva, cujus est natura sensus assoupire* [επειδή υπάρχει μέσα του μια υπνωτική ιδιότητα που η φύση της είναι να κοιμίζει τις αισθήσεις]»⁴⁶⁴.

Σε τί, όμως, ακριβώς συνίσταται η εν λόγω κυκλικότητα της «υπερβατολογικής μεθόδου» που, έκτοτε, τόνισαν και άλλοι; Η υπερβατολογική μέθοδος είναι ο πυρήνας της ΚΚΑ και αν αυτή παρουσιάζει κυκλικότητα, αναιρείται η Υπερβατολογική Φιλοσοφία στο σύνολο της. Για αυτό και ο Allison στην «υπεράσπιση» του Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού ξεκαθαρίζει ευθύς εξ αρχής πώς οι παραδοχές του Kant στην ΚΚΑ και ο *Υπερβατολογικός Ιδεαλισμός* είναι ένα και το αυτό και πως η υπεράσπιση του καντιανισμού σημαίνει υπεράσπιση του Υπερβατολογισμού («For better or worse, they stand or fall together»)⁴⁶⁵.

Για να κατανοήσουμε πώς εφαρμόζεται η «υπερβατολογική μεθοδολογία» και αν αυτή παρουσιάζει κάποια κυκλικότητα θα πρέπει να κατανοήσουμε πρώτα τα περίφημα «υπερβατολογικά επιχειρήματα» που χρησιμοποιεί ο Kant. Ως πρώτο «υπερβατολογικό επιχειρήμα» της Ιστορίας της Φιλοσοφίας λογίζεται η τεκμηρίωση της «Αρχής της Μη-Αντίφασης» (AMA) που εκθέτει ο Αριστοτέλης στο Βιβλίο Γ

⁴⁶³ Nietzsche, Friedrich (1886), *Πέρα από το Καλό και το Κακό*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Πανοπτικόν, Αθήνα, 2010, σελ. 30.

⁴⁶⁴ *Ibid* σελ. 31.

⁴⁶⁵ Allison, Henry E. (2004), *Kant's Transcendental Idealism: An Interpretation and Defense*, Yale University Press, New Haven and London 2004, p. 21.

των *Μετά τα Φυσικά*⁴⁶⁶. Εκεί, υπερασπίζοντας την «Αρχή της Μη-Αντίφασης» από τις σκεπτικές επιθέσεις που την αμφισβητούν, ο Αριστοτέλης μας λέει πως κάθε σκεπτικιστική αμφισβήτηση της ΑΜΑ προϋποθέτει την ίδια την ΑΜΑ για να φέρει ισχύ και, επομένως, αυτό-αναιρείται⁴⁶⁷. Αυτό σημαίνει ότι αν δεν ισχύει η ΑΜΑ, τότε καμία «λογική αμφιβολία ή επιχείρημα»⁴⁶⁸ δεν δύναται να εννοηθεί ή, αλλιώς διατυπωμένο: η ΑΜΑ αποτελεί προϋπόθεση (ή *όρο δυνατότητας*) ακόμα και της ίδιας της αμφισβήτησης. Αμέσως, εδώ, μπορούμε να διακρίνουμε τα τρία βασικά χαρακτηριστικά ενός «υπερβατολογικού επιχειρήματος»: την αναχαίτιση του σκεπτικισμού, την κυκλικότητα και την αντί-δογματική του φύση. Η κυκλικότητα όμως αυτή δεν είναι η «Εν Αρχή Αιτείσθαι» (*Petitio Principii*), αφού ο συλλογισμός του Αριστοτέλη δεν αποδεικνύει αυτό που παίρνει ως δεδομένο για την απόδειξη του, αλλά, αντιθέτως: *εκθέτει την κυκλικότητα της αναιρέσεως της ΑΜΑ*, δηλαδή την κυκλικότητα του αντίπαλου επιχειρήματος, και μέσω αυτού επιτυγχάνει την δική του *νομιμοποίηση*. Στόχος, δηλαδή, του «υπερβατολογικού επιχειρήματος», δεν είναι η «απόδειξη» τίνος, που είναι μέθοδος «δογματική» καθ' όσον μαθηματική και που ο ίδιος ο Kant την λογίζει ως «μη ορθή» για την ανάλυση των φιλοσοφικών εννοιών διά μέσω του Λόγου, αλλά η *υπόδειξη της νομιμότητας του ως όρου δυνατότητας για την συγκεκριμένη χρήση που τίθεται εν αμφιβόλω*. Για αυτό και ο Kant χρησιμοποιεί την “Deduction” με την *νομική* σημασία του όρου και όχι με την μαθηματική και για αυτό εισάγει την διάκριση De jure/De Facto: θέλει να δείξει το κατά πόσο *νομιμοποιούμαστε* να χρησιμοποιούμε ένα «στοιχείο» που αμφισβητείται απ' τον σκεπτικισμό, δίχως να χρησιμοποιήσουμε την δογματική μέθοδο. Και η «υπερβατολογική μεθοδολογία» κάνει ακριβώς αυτό: αναιρεί τον σκεπτικισμό με τρόπο ουσιαστικά αντί-δογματικό, όπως και το επιχείρημα του Αριστοτέλη περί της ΑΜΑ. Η αντί-δογματική και αναιρετική του σκεπτικισμού φύση των υπερβατολογικών επιχειρημάτων στον Kant φαίνεται καθαρότερα στο περίφημο «σκάνδαλο της φιλοσοφίας και γενικά του κοινού νου»: το ότι δεχόμαστε μέσω πίστεως την εξωτερική πραγματικότητα⁴⁶⁹. Δεν είναι τυχαίο ότι το

⁴⁶⁶ Illies, Christian (2017), *Neither for Beasts nor for Gods: Why only morally-committed Human Beings can accept Transcendental Arguments*, *Transcendental Arguments in Moral Theory*, Walter de Gruyter, 2017, p. 198.

⁴⁶⁷ *Μετά τα Φυσικά*, Βιβλίο Γ, 1005b35–1006a28

⁴⁶⁸ Illies, Christian (2017), *Neither for Beasts nor for Gods: Why only morally-committed Human Beings can accept Transcendental Arguments*, *Transcendental Arguments in Moral Theory*, Walter de Gruyter, 2017, p. 198.

⁴⁶⁹ *ΚΚΑ ΒXXXIX*.

αντιπροσωπευτικότερο «Transcendental Argument» του Kant εκτίθεται στην *Παρέκβαση* του με τίτλο «Ανασκευή του Ιδεαλισμού» όπου αναχαιτίζει την σκεπτικιστική αναίρεση του Descartes στην εξωτερική πραγματικότητα. Ο Adrian Bardon, ο οποίος εντοπίζει τρία υπερβατολογικά επιχειρήματα στην *ΚΚΑ*, ένα στην «Υπερβατολογική Παραγωγή των Κατηγοριών», ένα στην «Δεύτερη Αναλογία της Εμπειρίας» και ένα στην «Ανασκευή του Ιδεαλισμού», τυποποιεί το τελευταίο, παρουσιάζοντας το ως εξής⁴⁷⁰:

«(1) Έχεις επίγνωση της εσωτερικής συνειδησιακής σου κατάστασης (σκέψεων και αισθήσεων) με τη μορφή μίας προσωρινής τάξης.»⁴⁷¹

«(2) Για να έχεις επίγνωση της εσωτερικής σου συνειδησιακής κατάστασης με τη μορφή μίας προσωρινής τάξης όμως θα πρέπει να έχεις επίγνωση ότι κάτι υφίσταται από μία προηγούμενη χρονική συνειδησιακή κατάσταση.»⁴⁷²

«(3) Για να είναι δυνατή η επίγνωση αυτού του είδους μονιμότητας δεν αρκεί να έχεις επίγνωση μόνον του εαυτού σου ή να έχεις επίγνωση επιμέρους εντυπώσεων και παραστάσεων.»⁴⁷³

«Άρα (4) αυτό το είδος της μονιμότητας που έχεις επίγνωση δεν μπορεί να προέρχεται από ιδιότητα του υποκειμένου ούτε από υποκειμενικές εντυπώσεις, αλλά θα πρέπει να είναι κάτι που διακρίνεται και απ' τα δύο αυτά, κι αυτό είναι ένα αντικείμενο του εξωτερικού κόσμου.»⁴⁷⁴

«Άρα (5) η επίγνωση του εξωτερικού κόσμου δεν μπορεί να προέλθει a priori κι από τις υποκειμενικές σου εντυπώσεις, επειδή η ύστερη επίγνωση δεν είναι δυνατή δίχως μία πρότερη και, ως εκ τούτου, η επίγνωση του εξωτερικού κόσμου δεν μπορεί να βασιστεί στην φαντασία, αλλά προέρχεται από γενικά αληθείς εμπειρίες.»⁴⁷⁵

Επομένως «η συνείδηση της υπάρξεως μου της ίδιας είναι συγχρόνως και άμεση συνείδηση της υπάρξεως των πραγμάτων έξω από εμένα»⁴⁷⁶ και «το παιχνίδι που

⁴⁷⁰ Bardon, Adrian (2011), «Transcendental Arguments», First published Fri Feb 25, 2011; substantive revision Sat Apr 13, 2019, αναρτημένο στον ιστότοπο: <https://plato.stanford.edu/entries/transcendental-arguments/>

⁴⁷¹ *Ibid.*

⁴⁷² *Ibid.*

⁴⁷³ *Ibid.*

⁴⁷⁴ *Ibid.*

⁴⁷⁵ *Ibid.*

⁴⁷⁶ *ΚΚΑ* B276.

έπαιξε ο Ιδεαλισμός στράφηκε εναντίον του και του ανταπόδωσε με περισσότερο δίκαιο τα ίσα»⁴⁷⁷, καταλήγει ο Kant. Γίνεται σαφές εδώ το ότι μέσω του εν λόγω «υπερβατολογικού επιχειρήματος» ο Kant «ξεσκεπάζει» την «κυκλικότητα» του καρτεσιανού επιχειρήματος επιτυγχάνοντας την δική του νομιμοποίηση: για να έχω συνείδηση της δικής μου ύπαρξης προϋποτίθεται ότι έχω συνείδηση του εξωτερικού κόσμου. Άρα η κυκλικότητα που εμφανίζουν τα υπερβατολογικά επιχειρήματα δεν είναι η δική τους, αλλά η αναδρομή των αντίπαλων σκεπτικιστικών επιχειρημάτων. Ο Γιώργος Μαραγκός ορίζει τα «υπερβατολογικά επιχειρήματα» ως εξής: «ως υπερβατολογικά νοούνται τα ανάδρομα επιχειρήματα όπου εκ δεδομένου τίνος συνάγονται οι όροι δυνατότητας του [...] το εκάστοτε δεδομένο θεωρείται εμπειρικά προσιτό και οι όροι δυνατότητας του προβάλλονται ως a priori ισχύοντες.»⁴⁷⁸. Μάλιστα, λίγο παρακάτω, ορίζει ως «αρχετυπικά υπερβατολογικά επιχειρήματα» αυτά που «εκδιπλώνονται στην ΚΚΑ»⁴⁷⁹. Ως προς την λογική τους μορφή, τα ορίζει ως εξής: «το συλλογιστικό σχήμα των υπερβατολογικών επιχειρημάτων είναι αυτό του *modus tollendo tollens*, όπου διά της άρσεως της επόμενης αίρεται η ηγούμενη μιας υποθετικής πρότασης»⁴⁸⁰:

«(1) Αν δεν υπάρχει το Α, τότε δεν είναι δυνατόν το Β.»⁴⁸¹

«(2) Το Β είναι δυνατόν.»⁴⁸²

«(3) Άρα, υπάρχει το Α.»⁴⁸³

Υπογραμμίζει, ωστόσο, τον «αναχρονισμό»: «εγείρονται ερωτήματα όπως ποιά σχέση έχει η λογική κατά τον τρόπο του Kant με τη συμβολική λογική όπως αυτή νοείται σήμερα [...] ουσιαστικότερο και πιο στριφνό είναι το ερώτημα για τη σχέση ανάμεσα στην "τυπική" και στην "υπερβατολογική" λογική»⁴⁸⁴, υπό την έννοια ότι η καντιανή «υπερβατολογική μέθοδος» βασίζεται στις διχοτομήσεις

⁴⁷⁷ *Ibid.*

⁴⁷⁸ Μαραγκός, Γιώργος (2006), *Για τον Ιμμάνουελ Kant 200 χρόνια μετά*, «Η Λογική Μορφή των Υπερβατολογικών Επιχειρημάτων», εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2006, σελ. 151.

⁴⁷⁹ *Ibid.*

⁴⁸⁰ *Ibid.*

⁴⁸¹ *Ibid.*

⁴⁸² *Ibid.*

⁴⁸³ *Ibid.*

⁴⁸⁴ *Ibid.*, σελ. 157.

αναλυτικές/συνθετικές και a priori/a posteriori, οι οποίες δεν έχουν να κάνουν τόσο με την Λογική, όσο με την Μεταφυσική⁴⁸⁵.

Ο P. F. Strawson στο «The Bounds of Sense: An Essay on Kant's Critique of Pure Reason» (1966), ορίζει, ειδικώς, τον «Υπερβατολογικό Ιδεαλισμό» ως «την έρευνα επί του περιορισμένου πλαισίου ιδεών και αρχών των οποίων η χρήση και η εφαρμογή είναι ουσιώδης για την εμπειρική γνώση και η οποία είναι υπόρρητη για κάθε συνεκτική σύλληψη της εμπειρίας που μπορούμε να σχηματίσουμε.»⁴⁸⁶ ενώ, γενικώς, ως τον Ιδεαλισμό κατά τον οποίο «ολόκληρος ο κόσμος της φύσης δεν είναι παρά φαινόμενα»⁴⁸⁷. Μάλιστα σε άλλο σημείο προσθέτει ότι ο Kant οφείλει πολλά περισσότερα απ' όσα αναγνωρίζει στον George Berkeley⁴⁸⁸. Σαφώς και ο Kant προάγει ένα είδος «Φαινομεναλισμού» (Φαινομενολογίας), αλλά θα πρέπει να διευκρινίσουμε τί είναι το «φαινόμενο» για τον Kant, διότι είναι εύλογο, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, να συγγέται με τους νεώτερους υποκειμενικούς φαινομενολογικούς ιδεαλισμούς. Το «φαινόμενο» (Erscheinung) για τον Kant είναι το «ακαθόριστο αντικείμενο μίας εποπτείας», ενώ το «Φαινόμενο» (Phänomenon) το «καθορισμένο από τις Κατηγορίες της Νόησης αντικείμενο μίας εποπτείας»⁴⁸⁹, δηλαδή, και στις δύο περιπτώσεις, αντικείμενα της εμπειρίας. Δεν είναι, επομένως, σκέτη «μορφή» το «φαινόμενο», όπως στον Berkeley, αλλά μία σύνθεση μορφής και ύλης ή, αλλιώς διατυπωμένο: ο «υποκειμενικός» αισθητηριακός τρόπος πρόσληψης των εξωτερικών αντικειμένων. Ο όρος «υποκειμενικός» όμως, στον Kant, δεν εκφράζει την ατομική αυθαιρεσία, όπως κατ' εξοχήν του αποδίδεται. Το «υποκειμενικό» ο Kant το συλλαμβάνει υπερβατολογικά, ήτοι ως ενότητα a priori όρων δυνατότητας που φέρουν όλα τα υποκείμενα, το ορίζει με καθολική και αναγκαία δηλαδή ισχύ και εκ διαμέτρου αντίθετα απ' τον «υποκειμενισμό» του Αγγλικού Εμπειρισμού που είναι ατομοκεντρικός. Επιπλέον, ο καντιανός «υποκειμενισμός» υπό τη μορφή του «υπερβατολογικού υποκείμενου» αποσκοπεί στο να εξηγήσει το αντικειμενικό κύρος της γνώσης που φέρουν τα υποκείμενα. Ρεαλιστικός είναι, συνεπώς, ο καντιανός «φαινομεναλισμός», στον βαθμό που τα Φαινόμενα είναι «εποπτείες [...] [που] η

⁴⁸⁵ *Ibid*, σελ. 158.

⁴⁸⁶ Strawson, P. F. (1966), *The Bounds of Sense An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, Methuen, New York, 1966, p. 18.

⁴⁸⁷ *Ibid* p. 21.

⁴⁸⁸ *Ibid* p. 22.

⁴⁸⁹ Για την εν λόγω διάκριση βλ.: ΚΚΑ Β69-70, Α293/Β349-350.

μορφή τους εξαρτάται από την υποκειμενική φύση των αισθήσεων»⁴⁹⁰, εννοώντας την φύση των ανθρώπινων εν γένει αισθήσεων και όχι των επιμέρους ατόμων. Για αυτό και επανειλημμένα διευκρινίζεται στην *ΚΚΑ* ότι για την γνώση χρειάζεται πάντα μία έννοια (Begriff) και την αντίστοιχη αυτής εποπτεία (Anschauung). Ασφαλώς και στο κεφάλαιο περί της «Διάκρισης Φαινομένων και Νοουμένων» ο Kant αναφέρει ότι κάθε δυνατή εμπειρία αφορά τα *φαινόμενα* τα οποία λογίζει ως αντικείμενα «κάθε δυνατής εμπειρίας»⁴⁹¹, αλλά σπεύδει να διευκρινίσει ότι «απαιτείται πάντα να αισθητοποιείται η αφηρημένη έννοια, δηλαδή να δείξουμε ένα αντικείμενο που να της αντιστοιχεί στην εποπτεία, γιατί, χωρίς αυτό, θα έμενε η έννοια χωρίς νόημα, δηλαδή χωρίς σημασία.»⁴⁹². Για τον Kant «η ύλη των φαινομένων μας είναι δεδομένη μόνον a posteriori»⁴⁹³ και «ύλη του φαινομένου [...] [είναι] εκείνο που αντιστοιχεί στο αίσθημα»⁴⁹⁴, ενώ στο *ΠΜΓ* ξεκαθαρίζει ότι τα «φαινόμενα», όπως τα χρησιμοποιεί ο ίδιος, δεν έχουν καμία σχέση με την «φαινομενικότητα ή την απατηλή όψη». Η έννοια «φαινόμενο» (Phänomenon) στον Kant είναι, κοντολογίς, ενότητα *Μορφής* (Είδους) και *Περιεχομένου* (Υλης) με εξωτερική αναφορά και όχι σκέτη *Μορφή υποστασιοποιημένη εντός μας ως παράσταση*, όπως στον Έμμεσο Ρεαλισμό των Berkeley και Hume. Για αυτό, εξάλλου, και την αντιδιαστέλλει με τα *Νοούμενα* (Noumena), τα οποία δεν εμπεριέχουν καμία εποπτεία, καμία «ύλη», κανένα «περιεχόμενο». Επομένως, τα «appearances», τα «mind-made Nature», τα «in us» κ.τλ. που επαναλαμβάνει διαρκώς ο Strawson για να περιγράψει τα καντιανά φαινόμενα δείχνουν να προσπερνάει όλες αυτές τις λεπτές διακρίσεις και, εντέλει, να ταυτίζει τον Berkeley, για τον οποίο όλα τα «senses» δεν είναι παρά υποστασιοποιημένες *παραστάσεις* εντός του Υποκειμένου καταλήγοντας στο «esse est percipi», με τον καντιανό «φαινομεναλισμό». Τα καντιανά «φαινόμενα» εκφράζουν τον τρόπο που *όλοι* οι άνθρωποι προσλαμβάνουν τα εξωτερικά αντικείμενα, ήτοι «τους υποκειμενικούς όρους των αισθήσεων μας» και φέρουν *ρεαλιστικό status*, εν αντιθέσει με τον Berkeley που προάγει έναν καθαρό υποκειμενικό - υπό την έννοια του ατομοκεντρικού - φαινομενολογικό ιδεαλισμό.

Ο Alison διευκρινίζει πάνω σε αυτό ότι η «εξίσωση των καντιανών "φαινομένων" με τις "παραστάσεις", που προάγουν οι επικριτές [του Kant], σημαίνει ότι γνωρίζουμε

⁴⁹⁰ *ΠΜΓ* § 268

⁴⁹¹ *ΚΚΑ* A247/B304.

⁴⁹² *ΚΚΑ* A240/B299.

⁴⁹³ *Ibid.*

⁴⁹⁴ *Ibid.*

μόνον τα περιεχόμενα του νου μας και αυτό είναι οι ιδέες με την μπερκεϊανή έννοια του όρου.»⁴⁹⁵. Αυτή η εξίσωση όμως δεν υφίσταται πουθενά στο καντιανό corpus στο οποίο, αντιθέτως, συναντάμε μία μεγάλη γκάμα λεπτών εννοιολογικών διακρίσεων μεταξύ των εποπτειών, των φαινομένων, των νοούμενων, των ιδεών, των εννοιών κ.ο.κ. ακολουθούμενη πάντα από την ρητή δήλωση ότι για την γνώση προαπαιτούνται υποχρεωτικά οι εποπτείες, δηλαδή εμπειρικά δεδομένα με καταγωγή εξωτερική του υποκειμένου. Αλλά και ο Bertrand Russell, ο οποίος θεωρεί ότι με τον Kant «[...] η υποκειμενιστική τάση που αρχίζει με τον Descartes εξωθήθηκε σε νέες ακρότητες»⁴⁹⁶, παραβλέπει τόσο το καντιανό υπερβατολογικό υποκείμενο που φέρει τις ιδιότητες του καθολικού και αναγκαίου όσο και τον ιδιότυπο καντιανό ρεαλισμό παρερμηνεύοντας, εντέλει, τον υπερβατολογισμό ως έναν ακραίο υποκειμενικό ατομοκεντρικό ιδεαλισμό προερχόμενο εκ του Descartes. Και οι δύο τους δεν παρερμηνεύουν μόνον την καντιανή έννοια του υπερβατολογικού υποκειμένου, αλλά προσπερνάνε και την συστηματική κριτική διαφοροποίηση του Kant ως προς τους George Berkeley και René Descartes.

Επιστρέφοντας στο θέμα των «Transcendental Arguments», κι ο Strawson διακρίνει τρία στην *ΚΚΑ*, ένα στην «Υπερβατολογική Παραγωγή των Κατηγοριών», ένα στην «Δεύτερη Αναλογία της Εμπειρίας» και ένα στην «Ανασκευή του Ιδεαλισμού»⁴⁹⁷. Επιπλέον, συμφωνεί με τον Guyer στο ότι δεν είναι, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, σαφής ο λόγος μίας δεύτερης «απόδειξης» των Κατηγοριών, μετά από την «μεταφυσική», ήτοι της Υπερβατολογικής⁴⁹⁸. Διακρίνει δε το «υπερβατολογικό επιχείρημα» του Kant από ένα «αφήγημα» (story)⁴⁹⁹ στο κεφάλαιο περί της «Υπερβατολογικής Παραγωγής». Το επιχείρημα αφορά τις «εφαρμογές των εννοιών της εμπειρίας εν γένει»⁵⁰⁰, υποστηρίζει, ενώ το «αφήγημα» περιγράφει «τις υπερβατολογικές διεργασίες των λειτουργιών του υποκειμένου απ' όπου η εμπειρία παράγεται»⁵⁰¹. Στην δική μου ανάγνωση, αυτό που κάνει ο Kant είναι σαφές, ως προς τον στόχο του τουλάχιστον: το *quid facti* (*quaestio facti*) αφορά το ότι

⁴⁹⁵ Allison, Henry E. (2004), *Kant's Transcendental Idealism: An Interpretation and Defense*, Yale University Press, New Haven and London 2004, p. 5.

⁴⁹⁶ Ράσσελ, Μπέρτραντ (1945), *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, Τόμος Β, μτφρ. Αιμίλιος Χουρμούζιος, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2015, σελ. 461.

⁴⁹⁷ Strawson, P. F. (1966), *The Bounds of Sense An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, Methuen, New York, 1966, p. 27.

⁴⁹⁸ *Ibid.*, p. 86.

⁴⁹⁹ *Ibid.*

⁵⁰⁰ *Ibid.*, p. 88.

⁵⁰¹ *Ibid.*

χρησιμοποιούμε τις Κατηγορίες *εφόσον* χρησιμοποιούμε τις εν λόγω 12 *Νοητικές Λειτουργίες του Κρίνειν*, δηλαδή *εκ του γεγονότος* (εκ των πραγμάτων, *de facto*), και αυτό εκφράζει η «μεταφυσική παραγωγή» ενώ, αντιθέτως, το *quid juris* (*quaestio juris*) αφορά το *δικαίωμα* – ως νομιμοποίηση - που φέρουν οι εν λόγω Κατηγορίες επί του αντικειμενικού, υπό την έννοια ότι δεν αρκεί να χρησιμοποιούμε τις Κατηγορίες *de facto*, αλλά θα πρέπει να δείξουμε και το ότι αυτές φέρουν αντικειμενικό κύρος (Objective Validity), *de jure* δηλαδή, ούτως ώστε να έχουν νόημα οι έννοιες της «αλήθειας» και της «γνώσης» ως ρεαλιστική αντιστοίχιση με τα εξωτερικά αντικείμενα της εμπειρίας, κι αυτό αφορά η «Υπερβατολογική Παραγωγή». Αν έμενε στην «μεταφυσική παραγωγή» ο Kant τότε είναι που όλα θα ήταν απλώς και μόνον μέσα στο μυαλό μας και τότε θα ήταν ένας Berkeley και η φιλοσοφία του ένας ατομοκεντρικός «υποκειμενικός ιδεαλισμός» ή «φαινομεναλισμός». Για αυτό και είναι τόσο πολύ σημαντικό το εν λόγω κεφάλαιο για τον ίδιο τον Kant και την Υπερβατολογική του Φιλοσοφία: *αποτελεί την νομιμοποίηση του υπερβατολογικού ρεαλισμού του*. Η «Υπερβατολογική Παραγωγή» αποσκοπεί στο να δείξει την Καθολική ή Έμμεση Αντικειμενική Εγκυρότητα των Κατηγοριών (Indirect Objective Validity) ενώ η «Σχηματοποίηση» την Ενική ή Άμεση Αντικειμενική εγκυρότητα των Κατηγοριών (Direct Objective Validity). Εδώ έγκειται ο καντιανός ρεαλισμός και εδώ έγκειται η ρητή διαφοροποίηση του από τους Υποκειμενικούς Ιδεαλισμούς και τους Έμμεσους Ρεαλισμούς των προκατόχων του.

Η εικόνα που έχουν οι Russell και Strawson για τον «Υπερβατολογικό Ιδεαλισμό» είναι (μέχρι και) σήμερα η επικρατούσα. Κατά τον Alison η θέση ότι η «Υπερβατολογική Φιλοσοφία» αρνείται την γνώση του πραγματικού κόσμου και προάγει την γνώση του κόσμου των φαινομένων⁵⁰² συναντάται ήδη από τους σύγχρονους του Kant, και με τους Russell και Strawson απλώς γίνεται η επικρατούσα στην νεότερη αγγλοσαξονική πρόσληψη του Kant⁵⁰³. Ο Kenneth Westphal, από την άλλη, βλέπει στην Υπερβατολογική Φιλοσοφία ένα «μοναδικό είδος ιδεαλισμού»⁵⁰⁴ το οποίο συνάντησε «σοβαρές παρερμηνείες ως προς την φύση του»⁵⁰⁵. Όλοι ερμηνεύουν την Υπερβατολογική Φιλοσοφία *ακραιφνώς μεταφυσικά*, ήτοι υπό το πρίσμα ενός υποκειμενικού ιδεαλιστικού φαινομεναλισμού που διακρίνει ρητά την

⁵⁰² Allison, Henry E. (2004), *Kant's Transcendental Idealism: An Interpretation and Defense*, Yale University Press, New Haven and London 2004, p. 4.

⁵⁰³ *Ibid.*

⁵⁰⁴ Westphal, Kenneth (2004), *Kant's Transcendental Proof of Realism*, p. 36.

⁵⁰⁵ *Ibid* p. 37.

φαινομενικότητα από την πραγματικότητα με τέτοιον τρόπο που να μην μπορούμε να γνωρίσουμε την δεύτερη και να χρειάζεται να εφαρμόζουμε μέχρι και την αιτιότητα υπερβατολογικά⁵⁰⁶. Το κεντρικό ζήτημα όλων αυτών των «προβληματικών» ερμηνειών επί της ΚΚΑ έγκειται, σε τελική ανάλυση, στην πρόσληψη του καντιανού ρεαλισμού: όλοι ερμηνεύουν τον υπερβατολογισμό του Kant μονομερώς ιδεαλιστικά χωρίς κανείς να παράσχει μία συνεκτική ερμηνεία με τον ρεαλισμό του.

Η πρόσβαση στα αντικείμενα, κατά τον Kant, εξασφαλίζεται αποκλειστικά από τις αισθήσεις μας, οι οποίες είναι «η ικανότητα [μας] να προσλαμβάνουμε παραστάσεις διαμέσου του τρόπου κατά τον οποίο προστιγόμαστε από τα αντικείμενα»⁵⁰⁷, για αυτό και ορίζεται η «αισθητικότητα» (Sinnlichkeit) ως «παθητική διάθεση [Affectibilität] της παραστατικής δύναμης»⁵⁰⁸. Το «διαμέσου» εδώ είναι το κλειδί: η εξωτερική αντικειμενική πραγματικότητα μας δίνεται πάντα και αποκλειστικά διαμέσου των αισθήσεων μας. Για αυτό και προσλαμβάνουμε τα αντικείμενα όπως είναι δι' εαυτά, ήτοι διαμέσου των αισθήσεων μας και ποτέ καθ' εαυτά, ήτοι όπως είναι ανεξαρτήτως των αισθήσεων μας. Ο ρεαλισμός του Kant είναι ιδεαλιστικά τροποποιημένος ή ο ιδεαλισμός του ρεαλιστικά τροποποιημένος για να αποφευχθεί, από την μία, τόσο ένας Άμεσος Ρεαλισμός (Direct Realism ή Naïve Realism), που θέλει την πρόσληψη των αντικειμένων ακριβώς όπως αυτά είναι, όσο και ένας Έμμεσος Ρεαλισμός (Indirect Realism ή Representational Realism) που λογίζει τα εξωτερικά αντικείμενα ως αυτοτελείς παραστασιακές οντότητες εντός μας, όπως των Berkeley και Hume. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω του προσδιορισμού των «a priori όρων δυνατότητας της εμπειρίας» που διατηρεί, από την μία, το ρεαλιστικό status των εννοιών μας δίχως, από την άλλη, να τις καθιστά αυτοτελείς οντολογικά. Δηλαδή, ο υπερβατολογισμός αποτελεί όχι μόνον ενδιάμεση τομή του Σκεπτικισμού και του Δογματισμού, του Ορθολογισμού και του Εμπειρισμού, του Ιδεαλισμού και του Ρεαλισμού, αλλά και του Άμεσου και Έμμεσου Ρεαλισμού.

Ο Jonathan Bennett προσπαθώντας να προσδιορίσει την φιλοσοφική φύση του Υπερβατολογισμού/Κριτικισμού ερμηνεύει τις έννοιες «Υπερβατολογικός» και «Ιδεαλισμός» ως εξής: «Υπερβατολογικός» είναι διότι ασχολείται με τον τρόπο

⁵⁰⁶ Westphal, Kenneth (2004), *Kant's Transcendental Proof of Realism*, p. 4.

⁵⁰⁷ ΚΚΑ Β33.

⁵⁰⁸ Πενολίδης, Θεόδωρος (2006), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, «Ο ατέλεστος σκεπτικισμός του Ιμμάνουελ Καντ», επιμ. Καβουλάκος Κωνσταντίνος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σελ. 229.

γνώσης εκ μέρους του υποκειμένου⁵⁰⁹ και «Ιδεαλισμός» διότι καταπιάνεται με τα αισθητήρια δεδομένα αντί με τα ίδια τα αντικείμενα⁵¹⁰. Τον διακρίνει, ωστόσο, τόσο από τον «εμπειρικό ιδεαλισμό», ο οποίος μετατρέπει «τα μη-νοητικά αντικείμενα σε νοητικά»⁵¹¹, όσο και από τον «εμπειρικό ρεαλισμό», ο οποίος «κοινότυπα» υποστηρίζει ότι υπάρχουν μόνον «μη-νοητικά αντικείμενα στον κόσμο - όπως τα χέρια του G. E. Moore»⁵¹². Εντέλει, ορίζει τον καντιανό Υπερβατολογισμό / Κριτικισμό ως *Υπερβατολογικό Ρεαλισμό*: «ο Υπερβατολογικός Ρεαλισμός [του Kant], ο οποίος αρνείται ότι οι μη-νοητικές καταστάσεις εξαντλούνται στις νοητικές, είναι "ρεαλισμός" επειδή παρέχει στην έννοια ένα μη-νοητικό αντικείμενο το οποίο δεν δύναται να περιοριστεί στα εννοιολογικά μας σχήματα»⁵¹³. Με άλλα λόγια, ο Υπερβατολογικός Ιδεαλιστής είναι Ρεαλιστής διότι αναγνωρίζει ότι υπάρχουν «μη-νοητικά αντικείμενα» που κάνουν «πραγματικές τις δυνατές εμπειρίες μας»⁵¹⁴. Η ερμηνεία του Jonathan Bennett, η οποία προσπαθεί να προσδιορίσει την ενδιάμεση τομή που επιχειρείται απ' την υπερβατολογική φιλοσοφία, βρίσκεται σαφώς πιο κοντά στο πνεύμα του ίδιου του Kant.

Ο Sebastian Gardner εντοπίζει το «Δόγμα του Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού» στην «Υπερβατολογική Αισθητική» της *ΚΚΑ*. Εκεί, στην περικοπή A23/B37, ο Kant διαφοροποιείται ρητά ως προς την νευτώνεια θεώρηση του Χώρου και του Χρόνου η οποία τους εκλάμβανε ως *απόλυτες* «πραγματικές υπάρξεις» αλλά και από την λαϊμπνιτσιανή θεώρηση τους, που τους εκλάμβανε ως ιδιότητες των ίδιων των αντικειμένων, προάγοντας την *σχετικότητα* τους (προμηνύοντας τον Albert Einstein και την Θεωρία της Σχετικότητας)⁵¹⁵. Η θέση που προάγει ο Kant, που δεν αποτελεί παρά περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση των «πρωταρχικών και δευτερευουσών ποιότητων του Locke», είναι ότι ο Χώρος και ο Χρόνος είναι υποκειμενικοί όροι σύλληψης του κόσμου με αντικειμενική ισχύ και τους ορίζει ως «Υπερβατολογικές Ιδεατότητες/Ιδανικότητες» (Transcendentally Idealität)⁵¹⁶. Η «Κοπερνίκεια Στροφή» έγκειται σε αυτήν ακριβώς την «αντιστροφή»: «τα αντικείμενα που δίνονται στην

⁵⁰⁹ Bennett, Jonathan (1966), *Kant's Analytic*, Cambridge University Press, Bentley House 200 Euston Road, London, 1966, p. 23.

⁵¹⁰ *Ibid.*

⁵¹¹ *Ibid.*

⁵¹² *Ibid.*

⁵¹³ *Ibid.*

⁵¹⁴ *Ibid.*, p. 24.

⁵¹⁵ Gardner, Sebastian (1999), *Kant and The Critique of Pure Reason*, Taylor & Francis e-Library, 2003, p. 57.

⁵¹⁶ *Ibid.*, p. 58.

ανθρώπινη αισθητικότητα είναι Φαινόμενα (υπερβατολογικά ιδεατά) και τα αντικείμενα ξέχωρα απ' αυτή είναι πράγματα καθ' εαυτά (υπερβατολογικά πραγματικά)⁵¹⁷, κι αυτό είναι το «Δόγμα του Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού». Στην προσπάθεια του να συγκεκριμενοποιήσει περαιτέρω τον «Υπερβατολογικό Ιδεαλισμό» ο Sebastian Gardner προχωρεί στον προσδιορισμό της καντιανής διχοτόμησης «Υπερβατολογικό/Εμπειρικό». Μάλιστα, θεωρεί ότι η έννοια της «εμπειρικής πραγματικότητας» είναι η έννοια-κλειδί για την κατανόηση του καντιανού Υπερβατολογισμού, κόντρα στους περισσότερους αναλυτές που εστιάζουν στην έννοια του «Υπερβατολογικού»⁵¹⁸. Η καντιανή διάκριση «Υπερβατολογικό / Εμπειρικό» κατά τον Gardner δεν «διακρίνει τα αντικείμενα σε διαφορετικά είδη»⁵¹⁹, όπως κάνει η καντιανή διάκριση «σε αισθητά και μη-αισθητά (εμμενή και υπερβατικά)⁵²⁰, αντιθέτως αφορά το ένα και το αυτό αντικείμενο και τις δύο οπτικές γωνίες απ' όπου μπορούμε να το θεωρήσουμε⁵²¹. Η Υπερβατολογική οπτική γωνία διαφοροποιείται από την Εμπειρική οπτική γωνία ως προς το ότι η πρώτη «λαμβάνει υπόψη της τα πράγματα εν σχέσει με την δική μας γνωστική λειτουργία»⁵²², ενώ η δεύτερη, η εμπειρική, τα λαμβάνει υπόψη «όπως αυτά εμφανίζονται σε εμάς μέσω της δικής μας γνωστικής λειτουργίας»⁵²³. Επομένως, συμπεραίνει ο Gardner, η Εμπειρική οπτική γωνία των αντικειμένων και η Υπερβατολογική οπτική γωνία των αντικειμένων «συσχετίζονται στενά: ο λόγος που τα αντικείμενα της εμπειρίας είναι υπερβατολογικά ιδεατά [...] παρέχει την βάση της εμπειρικής τους πραγματικότητας [...]. Υπερβατολογική Ιδεατότητα [Transcendentally Ideality] και Εμπειρική Πραγματικότητα [Empirical Reality] συστοιχίζονται»⁵²⁴. Κι αυτό ακριβώς εκφράζει η έννοια του «Υπερβατολογισμού»: *ο υποκειμενικός όρος ιδεατότητας/ιδανικότητας είναι αυτός που κάνει την πραγμάτωση δυνατή ως εμπειρία*. Αυτή η ερμηνεία, η οποία εμβαθύνει ακόμα περισσότερο στην ενδιάμεση τομή που επιτυγχάνει ο Kant με τον Υπερβατολογισμό / Κριτικισμό του απ' την ερμηνεία του Jonathan Bennett, μπορεί να συνοψιστεί και ως εξής: η ιδεατότητα είναι αυτή που κάνει δυνατή την πρόσληψη των εξωτερικών αντικειμένων *συγκροτημένα ως «εμπειρία» εκ μέρους του*

⁵¹⁷ *Ibid.*

⁵¹⁸ *Ibid.*

⁵¹⁹ *Ibid.*

⁵²⁰ *Ibid.*

⁵²¹ *Ibid.*

⁵²² *Ibid.*, p. 59.

⁵²³ *Ibid.*

⁵²⁴ *Ibid.*, p. 60.

υποκειμένου. Αυτή ακριβώς η σύνθεση *ιδεατότητας*, που εμφανίζεται ως *a priori* όροι δυνατότητας όλων των υποκειμένων, και *πραγμότητας*, που προέρχεται από το πράγμα καθ' εαυτό μέσω των «αισθημάτων», είναι η *εμπειρία* και, η διασάφηση αυτής και των ορίων της, ο Υπερβατολογικός Ιδεαλισμός.

Ο Dennis Schulting βρίσκει την καντιανή θέση ότι τα αντικείμενα της εμπειρίας δεν είναι «τίποτα παρά αισθητικά δοσμένες παραστάσεις» και ότι δεν πρέπει επ' ουδενί να τα θεωρούμε ως *πράγματα αυτά καθ' εαυτά* και έξω από την «παραστατική μας δύναμη» «πρόκληση για κάθε ερμηνεία»⁵²⁵. Σκοπός του Kant, θεωρεί, πως είναι ο προσδιορισμός του *τρόπου του γνωρίζειν* ενός αντικειμένου της εμπειρίας εν γένει και, ως εκ τούτου, ο ιδεαλισμός του είναι επιστημολογικός και όχι οντολογικός⁵²⁶. Ο Schulting ερμηνεύει ορθά τον καντιανό ιδεαλισμό: πρόκειται για έναν γνωσιολογικό και όχι οντολογικό ιδεαλισμό. Για να κατανοήσουμε πληρέστερα τον γνωσιολογικό αυτό ιδεαλισμό καθώς και τις διαφορές του από όλους τους προγενέστερους ιδεαλισμούς θα πρέπει πρώτα να ορίσουμε τί είναι *Ιδεαλισμός*, τί *Ρεαλισμός* και τί το *ανάμεσο* τους, ήτοι ο *Υπερβατολογισμός* - παραφράζοντας τον Σεφέρη.

Ο ίδιος ο Kant γράφει για τον ιδεαλισμό του στο «Προλεγόμενα σε κάθε Μελλοντική Μεταφυσική» (1783): «[...] δεν πιστεύω ότι [...] οι αρχές μου επειδή ανάγουν τις κατ' αίσθηση παραστάσεις σε φαινόμενα, τις μεταβάλλουν τάχα σε σκέτη επίφαση αντί να εξασφαλίζουν την αλήθεια της εμπειρίας, αλλ' αντίθετα αυτές είναι το μόνο μέσο για να αποφύγουμε την υπερβατολογική επίφαση [den transzendentalen Schein] από την οποία η Μεταφυσική ανέκαθεν εξαπατιόταν και παρασυρόταν σε παιδαριώδεις προσπάθειες για να αρπάξει σαπουνόφουσκες, εφόσον εκλαμβάνονται τα φαινόμενα, που είναι τα σκέτες παραστάσεις, ως πράγματα καθ' αυτά· από εδώ προέρχονται όλες εκείνες οι παράδοξες αντινομίες που παρουσιάζει η Λογική, τις οποίες θα αναφέρω παρακάτω, και οι οποίες αναιρούνται με την μοναδική ετούτη παρατήρηση: όσο ένα φαινόμενο χρησιμοποιείται μέσα στα όρια της εμπειρίας είναι πηγή αλήθειας· μόλις όμως υπερβεί αυτό το όριο και γίνει υπερβατικό [Transcendent], δεν παράγει άλλο από επίφαση.»⁵²⁷ και παρακάτω: «με το ότι εγώ αφήνω στα πράγματα που μας παρουσιάζουν οι αισθήσεις, την πραγματικότητα τους, και περιορίζω την κατ' αίσθηση εποπτεία αυτών των πραγμάτων μόνον στο ότι αυτή

⁵²⁵ Schulting, Dennis (2017), *Kant's Radical Subjectivism - Perspectives on the Transcendental Deduction*, p. 4.

⁵²⁶ *Ibid* p. 5.

⁵²⁷ ΠΜΜ σελ. 75.

δεν παρουσιάζει, ούτε καν στις καθарές εποπτείες του χώρου και του χρόνου, τίποτα περισσότερο από ένα σκέτο φαινόμενο των πραγμάτων και ποτέ την υφή τους καθ' εαυτήν, αυτό δεν σημαίνει ότι βλέπω στη φύση μία καθολική επίφαση· η διαμαρτυρία μου ενάντια σε κάθε υπόνοια ιδεαλισμού είναι τόσο αποφασιστική και σαφής, ώστε θα φαινόταν περιττή αν δεν υπήρχαν αναρμόδιοι κριτές, που θέλουν να δώσουν ένα παλιό όνομα σε κάθε παρέκκλιση από τη λαθεμένη τους - κι όμως κοινά εγκαθιδρυμένη - γνώμη, και όντας ανίκανοι να πάνε πιο πέρα από το γράμμα και να κρίνουν το πνεύμα των φιλοσοφικών όρων, είναι έτοιμοι να βάλουν τις δικές τους φαντασιοπληξίες στη θέση των καλοφτιαγμένων εννοιών κάποιου άλλου, αλλοιώνοντας και διαστρεβλώνοντας έτσι την αληθινή σημασία αυτών των εννοιών. Το ότι εγώ ο ίδιος έδωσα στη θεωρία μου το όνομα του Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού, δεν παρέχει σε κανέναν το δικαίωμα να το συγχέει με τον εμπειρικό Ιδεαλισμό του Καρτέσιου [...] ή με τον μυστικοπαθή ονειροπόλο ιδεαλισμό του Μπέρκλεϋ [...]. Αυτό που ονόμασα δικό μου Ιδεαλισμό δεν αφορά την ύπαρξη των πραγμάτων (και η αμφιβολία για αυτήν την ύπαρξη είναι που αποτελεί κυρίως τον ιδεαλισμό στην παραδοσιακή του σημασία), γιατί ποτέ δεν μου ήρθε στο νου να αμφιβάλω για αυτήν την ύπαρξη, παρά αφορά μόνον την κατ' αίσθηση παράσταση των πραγμάτων, στην οποία κυρίως ανήκουν ο χώρος και ο χρόνος· για ετούτα, και συνεπώς για όλα τα *φαινόμενα* γενικά, απόδειξα απλώς και μόνον ότι: αυτά δεν είναι πράγματα (παρά μόνον τρόποι παράστασης) κι ούτε ιδιότητες που ανήκουν στα πράγματα καθ' εαυτά. Η λέξη "Υπερβατολογικός", που μέσα στη δική μου χρήση δεν σημαίνει ποτέ μια σχέση γνώσης μας προς τα πράγματα, παρά μόνον προς την *γνωσιακή ικανότητα*, όφειλε να προφυλάξει από αυτήν την παρερμηνεία. Πριν όμως αυτή η ονομασία δώσει και μελλοντικά αφορμή για παρερμηνεία, προτιμώ να την ανακαλέσω και να ονομάσω τον ιδεαλισμό μου *Κριτικό*. Αλλά αν είναι πράγματι αξιοκατάκριτος ιδεαλισμός, το να μετατρέπονται τα πραγματικά αντικείμενα (όχι τα φαινόμενα) σε σκέτες παραστάσεις, με ποιο όνομα θα έπρεπε να ονομαστεί εκείνος που μεταβάλλει αντίστροφα τις σκέτες παραστάσεις σε πράγματα; Νομίζω ότι μπορεί κανείς να τον ονομάσει *ονειρευόμενο* ιδεαλισμό, σε διάκριση από τον προηγούμενο που μπορεί να ονομαστεί *φαντασιόκοπος*· απ' αυτούς τους δύο θέλησε να απομακρυνθεί ο δικός ιδεαλισμός που τον ονόμασα υπερβατολογικό ή, καλύτερα, *κριτικό*.»⁵²⁸.

⁵²⁸ *Ibid*, σελ. 77.

Η συναισθηματική φόρτιση του Kant όπως εκφράζεται στο εν λόγω εδάφιο είναι πρωτοφανής για τα γραπτά του κείμενα. Οι αντιδράσεις και οι κριτικές που βασίζονταν σε παρερμηνείες του υπερβατολογισμού του ταυτίζοντας τον με τον ιδεαλισμό είτε του Descartes είτε του Berkeley, ήταν έντονες ήδη από τότε. Που, όμως, ακριβώς οφείλεται η εν λόγω «παρερμηνεία» κατά τον ίδιο τον Kant; Κατ' αρχάς στο ότι ο καντιανός ιδεαλισμός αναιρεί αφενός μεν τον καρτεσιανό σκεπτικιστικό ιδεαλισμό και αφετέρου τον μπερκλεϊανό δογματικό ιδεαλισμό, ήτοι τις δύο κατ' εξοχήν φιλοσοφικές εκφράσεις του Έμμεσου Ρεαλισμού. Κατά τον Kant, ο μεν πρώτος Έμμεσος Ρεαλισμός του Descartes, που αποκαλεί «εμπειρικό ιδεαλισμό», μετατρέπει τις παραστάσεις σε πράγματα και για αυτό τον αποκαλεί «φαντασιόκοπο», ο δε δεύτερος του Berkeley μετατρέπει τα πράγματα σε παραστάσεις και για αυτό τον αποκαλεί «ονειρευόμενο» και «μυστικοπαθή». Και οι δύο αυτοί ιδεαλισμοί που εκφράζονται ως «δογματικός» και «σκεπτικός» ιδεαλισμός αντίστοιχα, οδηγούν, με τον έναν ή άλλο τρόπο, στην αμφισβήτηση της εξωτερικής πραγματικότητας, κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό του «ιδεαλισμού» κατά τον Kant. Ο ιδεαλισμός του Kant όμως δεν είναι οντολογικός, δεν καταπιάνεται με την φύση των όντων, αλλά γνωσιολογικός στον βαθμό που καταπιάνεται με τον δικό μας τρόπο γνώσης των όντων και, φυσικά, η εξωτερική πραγματικότητα δεν τίθεται σε αμφιβολία. Όσοι, επομένως, τον ερμηνεύουν βάσει ενός εκ των παραπάνω δύο τον παρερμηνεύουν ουσιωδώς, αφού τους διαφεύγει η ουσία του υπερβατολογικού ή κριτικού στοιχείου του καντιανού ιδεαλισμού, που είναι εξάλλου και η ειδοποιός διαφορά του ιδεαλισμού του απ' όλους τους προηγούμενους. Κατά δεύτερον και, εν προκειμένω, το πιο σημαντικό: ο Έμμεσος Ρεαλισμός (Indirect Realism ή Representational Realism), όπως εκφράστηκε στις διαφορετικές του εκφάνσεις κατά την νεότερη φιλοσοφία απ' τους René Descartes, John Locke, G. W. Leibniz, George Berkeley και David Hume⁵²⁹, που υποστηρίζει ότι όλα όσα προσλαμβάνουμε είναι εσωτερικές παραστασιακές οντότητες-αντίγραφα του εξωτερικού κόσμου, είναι ο κατ' εξοχήν γνωσιολογικός αντίπαλος του Kant και του υπερβατολογισμού του. Αυτό δείχνει ότι ο ίδιος ο Kant θεωρεί τον υπερβατολογισμό του ως ένα είδος Άμεσου Ρεαλισμού (Direct Realism). Και λέω «ένα είδος» διότι είναι σαφές ότι ο υπερβατολογικός ρεαλισμός του Kant δεν έχει σχέση ούτε με τον Άμεσο Ρεαλισμό των Αριστοτέλη και Ακινάτη

⁵²⁹ A. B. Dickerson, *Kant on Representation and Objectivity*, Cambridge University Press, 2003, p. 85.

αλλά ούτε και με τους νεότερους (Hilary Putnam, John McDowell, Galen Strawson, John R. Searle κτλ): είναι μοναδικός στην ιστορία της φιλοσοφίας.

Μοναδικός είναι στο βαθμό που, κατ' αρχάς, δεν τοποθετεί οντολογικά, όπως ο Αριστοτέλης στον Άμεσο Ρεαλισμό του, τα καθ' όλου («έννοιες», κατά τον Kant) μέσα στα καθ' έκαστα («εποπτείες», κατά τον Kant) ως οντολογικές ιδιότητες τους, σύμφωνα με την θεώρηση που ονομάστηκε *Υλομορφισμός*. ούτε όμως τα θεώρησε οντολογικά *αυθύπαρκα* και *ανεξάρτητα* των καθ' έκαστων όπως ο ρεαλισμός του Πλάτωνα⁵³⁰. Ο Ρεαλισμός του Kant δεν είναι οντολογικός, αλλά γνωσιολογικός: τα καθ' όλου (έννοιες) τα αποδίδει το υποκείμενο a priori στα καθ' έκαστα (εποπτείες) μέσω των Κατηγοριών που φέρουν καθολικό και αναγκαίο ήτοι αντικειμενικό status. Ο «γνωσιολογικός ρεαλισμός» του Kant διαφοροποιείται από τον «οντολογικό ρεαλισμό» ή «ιδεαλισμό» στο ότι η «εμπειρία» ως εμπειρία εξωτερικών του υποκειμένου αντικειμένων είναι δεδομένη ενώ διερευνάται ο *τρόπος* που αυτή είναι *ρεαλιστικώς δυνατή*, ήτοι ο *τρόπος που αυτή φέρει αντικειμενικό κύρος και νομιμότητα επί των εξωτερικών του υποκειμένου αντικειμένων*. Για αυτό και ο Kant αυτόπροσδιορίζεται ως *Εμπειρικός Ρεαλιστής* (Empirical Realism), αφού στόχος του υπερβατολογισμού του είναι να προσδώσει ρεαλιστικό κύρος στην εμπειρία, κι όχι να μιλήσει για τα «όντα» πέραν της εμπειρίας, δηλαδή τα πράγματα αυτά καθ' εαυτά, που μας είναι άγνωστα. Με τα λόγια του ίδιου του Kant: «Ο υπερβατολογικός απεναντίας ιδεαλιστής μπορεί να είναι ένας εμπειρικός ρεαλιστής, επομένως ένας, όπως τον λέμε, *δυϊστής*, δηλαδή μπορεί να δέχεται την ύπαρξη της ύλης χωρίς να προχωρεί πέρα απ' την απλή αυτοσυνειδησία και να δέχεται περισσότερο από ό,τι η βεβαιότητα των παραστάσεων μέσα του, δηλαδή το cogito, ergo sum. Επειδή λοιπόν αυτός δέχεται να ισχύει η ύλη, και μάλιστα και η εσωτερική της δυνατότητα, απλώς και μόνον ως φαινόμενο, που αποχωρισμένο απ' την αισθητικότητα μας δεν είναι τίποτα, γι' αυτόν η ύλη σε αυτόν είναι ένα είδος μόνον παραστάσεων (εποπτείας), οι οποίες ονομάζονται εξωτερικές, όχι επειδή αναφέρονται σ' εξωτερικά αντικείμενα αυτά καθ' εαυτά, αλλά γιατί φέρουν σε σχέση στις καθ' αίσθηση αντιλήψεις προς τον χώρο, στον οποίο τα πάντα υπάρχουν το ένα έξω από το άλλο, ο ίδιος όμως είναι μέσα μας.»⁵³¹ και, λίγο παρακάτω, δείχνοντας την διάσταση του Άμεσου Ρεαλισμού που διέπει τον υπερβατολογισμό του: «ο υπερβατολογικός ιδεαλιστής είναι λοιπόν ένας

⁵³⁰ Ross, W.D. (1923), *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίτσα Μήτσου, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2015, σ.σ. 221 καθώς και 240-241.

⁵³¹ ΚΚΑ Α370

εμπειρικός ρεαλιστής και αποδίδει στην ύλη, ως φαινόμενο, μια πραγματικότητα που δεν χρειάζεται να προκύπτει διά συλλογισμού, αλλά γίνεται αντικείμενο άμεσου αντιλήψεως»⁵³² και παρακάτω διαφοροποιώντας τον Υπερβατολογισμό του και απ' τον Έμμεσο ή Παραστατικό Ρεαλισμό των προγενέστερων του: «αντίθετα, ο υπερβατικός εμπειρισμός περιέχεται αναγκαστικά σε αμηχανία και βλέπει τον εαυτό του υποχρεωμένο να παραχωρεί θέση στον εμπειρικό ιδεαλισμό, εφ' όσον τα αντικείμενα των εξωτερικών αισθήσεων τα θεωρεί ως κάτι διάφορο απ' τις ίδιες τις αισθήσεις και τα απλά φαινόμενα ως αυτοτελή όντα που βρίσκονται έξω απ' εμάς· [και τούτο] όταν στην πραγματικότητα και με την καλύτερη μας ακόμα συνείδηση για τις παραστάσεις μας αυτών των πραγμάτων, απέχει πολύ από το να είναι βέβαιο ότι, αν υπάρχει παράσταση, υπάρχει επίσης και το αντικείμενο που της αντιστοιχεί· αντίθετα προς τα παραπάνω στο δικό μας σύστημα τα εξωτερικά αυτά πράγματα, δηλαδή η ύλη σε όλες τις της μορφές και μεταβολές της, δεν είναι τίποτα περισσότερο από ψιλά φαινόμενα, δηλαδή παραστάσεις μέσα μας, για την πραγματικότητα των οποίων αποκτούμε άμεσα συνείδηση.»⁵³³.

Με άλλα λόγια, τον Έμμεσο Ρεαλισμό, τον οποίο αποκαλεί «προβληματικό ιδεαλισμό» αφού οδηγεί αναπόφευκτα σε ένα είδος σκεπτικιστικού ατομοκεντρικού υποκειμενικού ιδεαλισμού, όπως οδήγησε και τους Descartes, Berkeley και Hume, αποσκοπεί ο Kant να ανασκευάσει προσδίδοντας του στοιχεία Άμεσου Ρεαλισμού μέσω του υπερβατολογισμού του. Και αυτή είναι η «παρερμηνεία» που εξόργισε τον Kant και που εξακολουθεί να γίνεται μέχρι και σήμερα: το να προσλαμβάνεται ο υπερβατολογισμός ως κατ' εξοχήν Έμμεσος ή Παραστατικός Ρεαλισμός. Για αυτό και διευκρινίζει ξανά και ξανά την ιδιότυπη σύνθεση του μεταξύ ιδεαλισμού και ρεαλισμού και μεταξύ έμμεσου και άμεσου ρεαλισμού: «ο υπερβατολογικός μας ιδεαλισμός, αντίθετα, δέχεται ότι τα αντικείμενα της εξωτερικής εποπτείας, έτσι ακριβώς όπως αυτά εποπτεύονται στον χώρο, είναι πραγματικά επίσης, και όλες οι μεταβολές στον χρόνο [είναι] έτσι όπως τις παριστά η εσωτερική αίσθηση. Γιατί, καθώς [αφού] ο χώρος είναι ήδη μια μορφή εκείνης της εποπτείας που την ονομάζουμε εξωτερική, και χωρίς αντικείμενα μέσα σ' αυτόν δεν θα υπήρχε καμιά απολύτως εμπειρική παράσταση, έτσι οφείλουμε να δεχθούμε ως πραγματικά όντα εκτατά μέσα σε αυτόν, και έτσι ακριβώς επίσης και με τον χρόνο. Αλλά εκείνος ο

⁵³² ΚΚΑ Α372

⁵³³ *Ibid.*

ίδιος ο χώρος, μαζί μ' αυτόν τον χρόνο και, με τους δύο συγχρόνως, όλα τα φαινόμενα δεν είναι, ωστόσο, αυτά καθ' εαυτά διόλου πραγματά [...]. Η ύπαρξη αυτού του εσωτερικού φαινομένου, ως ενός καθ' εαυτού υπάρχοντος πράγματος, δεν μπορεί να γίνει δεκτή [...].»⁵³⁴, που σημαίνει ότι έχουμε τρία δεδομένα: I. Τον χώρο και τον χρόνο που είναι όροι δυνατότητας κάθε δυνατής εμπειρίας των αντικειμένων και, ως εκ τούτου, δεν υπάρχουν αυτοί καθ' εαυτοί, II. το πράγμα καθ' εαυτό το οποίο υπάρχει ανεξαρτήτως των όρων δυνατότητας μας και III. την «εμπειρία», δηλαδή τα φαινόμενα, που αποτελεί την σύνθεση των δύο προηγούμενων: τα αντικείμενα εντός του χώρου και του χρόνου. Τούτέστιν, ακριβώς επειδή το φαινόμενο είναι πάντα σύνθεση ιδεατότητας και πραγμότητας δεν δύναται να υφίσταται καθ' εαυτό και, ως εκ τούτου, ο Έμμεσος ή Παραστασιακός Ρεαλισμός αναιρείται.

Κατά τον Paul Guyer ο «Υπερβατολογικός Ιδεαλισμός» είναι η θεωρία που υποστηρίζει ότι «μπορούμε να γνωρίζουμε τους θεμελιώδεις νόμους της φύσης με πλήρη βεβαιότητα, επειδή δεν πρόκειται για περιγραφές του πώς είναι τα πράγματα αυτά καθ' εαυτά, ανεξάρτητα από το πώς τα αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις και πώς τα νοούμε, αλλά πρόκειται για τη δομή των νόμων που ο Νους μας επιβάλλει στο πώς μας φαίνονται τα πράγματα - και αυτοί καθ' εαυτοί οι νόμοι του Νου δεν είναι απόκρυφα μυστήρια που μπορούν να αποκαλυφθούν μόνον με τις εμπειρικές έρευνες των ψυχολόγων και των νευροεπιστημόνων, αλλά είναι δυνατόν να τους ανακαλύψει κάθε φυσιολογικό ανθρώπινο ον που γνωρίζει αριθμητική, γεωμετρία και λογική. Ακριβώς όμως επειδή οι πιο θεμελιώδεις νόμοι της φύσης, στην πραγματικότητα, επιβάλλονται από εμάς στα φαινόμενα, μπορούμε επίσης να πιστεύουμε ότι τις επιλογές μας, παρά τα φαινόμενα, δεν τις διέπουν οι αιτιοκρατικοί νόμοι της φύσης, αλλά γίνονται ελεύθερα, σύμφωνα με τον ηθικό νόμο και χάριν αυτού.»⁵³⁵. Για τον Guyer στο σύνολο της η καντιανή φιλοσοφία δεν είναι παρά η διευθετούσα απάντηση πάνω στην «σύγκρουση ανάμεσα στην ελευθερία του πράττειν και στην αιτιοκρατία της φύσης»⁵³⁶. Μάλιστα, την λογίζει ως «το όραμα ότι ο άνθρωπος είναι η πηγή των φυσικών νόμων, του ηθικού νόμου και μιας εμπειρίας της φύσης όπου οι νόμοι αυτοί είναι συμβατοί και συνεργάζονται μεταξύ τους»⁵³⁷. Σε αυτά τα εδάφια εκφράζονται

⁵³⁴ ΚΚΑ Α492/Β520.

⁵³⁵ Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013, σελ. 29.

⁵³⁶ *Ibid.*

⁵³⁷ *Ibid.*, σελ. 37.

με σαφή τρόπο τα ουσιώδη μηνύματα της «Κοπερνίκειας Επανάστασης» και του «Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού».

Σε άλλο μήκος κύματος κινείται η ερμηνεία του Will Dudley που βλέπει στην ΚΚΑ την ριζική απάντηση εκ μέρους του Kant στον Hume, ότι δηλαδή «ο Αγνωστικισμός είναι η μόνη θεωρητικά δικαιολογήσιμη θέση με σεβασμό στην ελεύθερη βούληση [...]»⁵³⁸, θεωρώντας, δηλαδή, την καντιανή δήλωση «έπρεπε να καταργήσω την γνώση, για να κερδίσω χώρο για την πίστη»⁵³⁹ ως το υπόρρητο πρόταγμα βάσει του οποίου πρέπει να ερμηνευτεί η ΚΚΑ και ο καντιανός Υπερβατολογισμός/Κριτικισμός εν γένει. Και ο Terry Pinkard ερμηνεύει την ΚΚΑ και την Υπερβατολογική Φιλοσοφία βάσει των κοινωνικό-πολιτικών θέσεων του Kant στο Δοκίμιο «Απόκριση στο ερώτημα: Τί είναι Διαφωτισμός;» («Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?», 1784)⁵⁴⁰. Οι δύο μεγάλοι εχθροί της «εξόδου του ανθρώπου από την ανωριμότητα του»⁵⁴¹ είναι ο Δογματισμός, τον οποίο ο Kant αποκαλεί «πρώιμο στάδιο του Λόγου» και ο Σκεπτικισμός, ο οποίος αν και ανώτερος από τον Δογματισμό δεν δύναται να επιτύχει την «πλήρη ωρίμανση του Λόγου»⁵⁴². Ο Κριτικός δρόμος, ως μέσος ή ενότητα των άλλων δύο, είναι ο μόνος δρόμος που δύναται να εξασφαλίσει την *ώριμη* χρήση του «δικού μας νου»⁵⁴³. Κι αυτή η Κριτική για να αποτελεί ώριμη με την *sensu stricto* χρήση του Λόγου θα πρέπει να είναι πρώτα απ' όλα μία *αυτό-κριτική*⁵⁴⁴ κι αυτό είναι το έργο της ΚΚΑ: η συστηματική φιλοσοφική αυτό-κριτική του υποκειμένου. Επομένως, για τον Pinkard, τα δύο υπόρρητα κίνητρα του κριτικισμού είναι η «ελευθερία» και η «χρήση του δικού μας νου»⁵⁴⁵, τα οποία αποτελούν και τα κατ' εξοχήν Διαφωτιστικά Ιδεώδη. Ως ουσία του Υπερβατολογισμού/Κριτικισμού και της «Κοπερνίκειας Στροφής» ο Pinkard υποδεικνύει την φράση του Kant από τον Β *Πρόλογο* της ΚΚΑ: «[...] ο Λόγος εννορά μόνον εκείνο που ανακαλύπτει ο ίδιος σύμφωνα με το δικό του προδιάγραμμα και ότι

⁵³⁸ Dudley, Will (2007), *Understanding German Idealism*, p. 12.

⁵³⁹ ΚΚΑ ΒΧΧΧ.

⁵⁴⁰ βλ.: Kant, Immanuel (1784), *Δοκίμια*, μτρφ. Ε. Π. Παπανούτσος, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1971, σελ. 42.

⁵⁴¹ *Ibid.*

⁵⁴² Pinkard, Terry (2002), *German Philosophy 1760-1860: The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press, The Edinburgh Building, Cambridge CB2 2RU, United Kingdom, 2002, p. 20.

⁵⁴³ Kant, Immanuel (1784), *Δοκίμια*, μτρφ. Ε. Π. Παπανούτσος, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1971, σελ. 42.

⁵⁴⁴ *Ibid.*

⁵⁴⁵ Pinkard, Terry (2002), *German Philosophy 1760-1860: The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press, The Edinburgh Building, Cambridge CB2 2RU, United Kingdom, 2002, p. 21.

αυτός πρέπει να καθοδηγεί με αρχές που προσδιορίζουν τις κρίσεις του με σταθερούς νόμους και να αναγκάζει την φύση να απαντά στα ερωτήματα του [...]»⁵⁴⁶.

Ο Ernst Cassirer εντοπίζει την «πρώτη χαρακτηριστική αντίθεση η οποία διακρίνει τη θεωρία του Kant από τα συστήματα του παρελθόντος»⁵⁴⁷ στον ριζικό επαναπροσδιορισμό της έννοιας της *Μεταφυσικής*: «η παλιά μεταφυσική ήταν *οντολογία*: ξεκινούσε με συγκεκριμένες γενικές πεποιθήσεις περί του "Είναι" γενικά και ζητούσε απ' εδώ να εισχωρήσει στη γνώση των ειδικών προσδιορισμών των πραγμάτων»⁵⁴⁸, ενώ στον Kant η Μεταφυσική μετατρέπεται σε *Γνωσιολογία* η οποία τώρα ξεκινάει από τις «πρώτες απαρχές [...] οι οποίες ριζώνουν στον "Νου" μας»⁵⁴⁹. Πρόκειται, επομένως, για μια στροφή από την Οντολογία στην Γνωσιολογία, ήτοι από το *Είναι* στο *Υποκείμενο*. Το ότι «πρέπει να ξεκινήσουμε όχι από την εμπειρική ύπαρξη των αντικειμένων αλλά από την ιδιομορφία της εμπειρικής γνωστικής λειτουργία, απ' εκείνον τον "Λόγο" ο οποίος βρίσκεται στην ίδια την εμπειρία και σε κάθε μία απ' τις κρίσεις της»⁵⁵⁰ συνιστά, κατά τον Cassirer, την καντιανή «Κοπερνίκεια Επανάσταση» και μία ριζική «αλλαγή του τρόπου του σκέπτεσθαι». Ο όρος «Υπερβατολογική» τώρα, όσον αφορά τις έννοιες «ανήκει μόνον σ' εκείνη τη θεωρία η οποία μας δείχνει πώς εδράζεται σ' αυτές, ως αναγκαίους όρους, η δυνατότητα κάθε γνώσης της φύσης.»⁵⁵¹. Ο Υπερβατολογισμός μετατρέπει, επομένως, θεμελιώδεις έννοιες όπως ο Χώρος, ο Χρόνος, η Υπόσταση, η Αιτιότητα κ.ο.κ. σε *υπερβατολογικά στοιχεία*, δηλαδή a priori όρους δυνατότητας του ίδιου του «Υποκειμένου», όχι με την έννοια του «ατομικού και αυθαίρετου», αλλά με την έννοια «μιας ειδικής νομοτέλειας της γνώσης στην οποία πρέπει να αναχθεί μία συγκεκριμένη μορφή του αντικειμενικού»⁵⁵². Ο Cassirer ερμηνεύει σωστά το καντιανό «Υπερβατολογικό Υποκείμενο» ως συγκροτησιακό παράγοντα, μέσω της καθολικότητας και της αναγκαιότητας των a priori όρων του, της *αντικειμενικής* γνώσης, αποκρούοντας τις «υποκειμενίστικες» ερμηνείες. Δίπλα στις κομβικές έννοιες του «Υποκειμενικού» και «Υπερβατολογικού» έρχεται να προστεθεί και η

⁵⁴⁶ ΚΚΑ ΒΧΙΙΙ.

⁵⁴⁷ Κασσίρερ, Ερνστ (1918), *KANT - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006, σελ. 225.

⁵⁴⁸ *Ibid.*

⁵⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁵⁰ *Ibid.*, σελ. 231.

⁵⁵¹ *Ibid.*, σελ. 233.

⁵⁵² *Ibid.*, σελ. 234.

«τρίτη [...] βασική έννοια της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*, η "σύνθεση a priori"»⁵⁵³, που αφορά και το κεντρικό ερώτημα της *ΚΚΑ*: «Πώς είναι δυνατές οι συνθετικές κρίσεις a priori;». Στο ερώτημα αυτό απαντάει, κατά τον Cassirer, η εξής περικοπή από την «Υπερβατολογική Παραγωγή»: «Μ' αυτό τον τρόπο είναι δυνατές οι συνθετικές κρίσεις a priori, εάν [...] πούμε ότι οι *όροι της δυνατότητας της εμπειρίας* εν γένει είναι ταυτοχρόνως *όροι της δυνατότητας των αντικειμένων της εμπειρίας* κι έχουν γι' αυτό αντικειμενική εγκυρότητα σε μία συνθετική κρίση a priori.»⁵⁵⁴. Σε αυτή την πρόταση αποκαλύπτεται «σύνολη η εσωτερική δικτύωση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*», αφού εδώ διατυπώνεται, κατά τον Cassirer, με τρόπο σαφή το αντικειμενικό status του υπερβατολογισμού.

Ο Dieter Heinrich, ο πιο εμβριθής σύγχρονος μελετητής του Γερμανικού Ιδεαλισμού, βρίσκει την αγγλοσαξονική στροφή του 1960 στον Kant στην καλύτερη των περιπτώσεων προβληματική⁵⁵⁵. Ο λόγος είναι, κατά τον Dieter, η μη εξοικείωση των αγγλοσαξόνων με την ιδιαίτερη φιλοσοφική γλώσσα του Kant και του Γερμανικού Ιδεαλισμού εν γένει⁵⁵⁶. Οι αγγλοσάξονες ακαδημαϊκοί εστίασαν στα περίφημα «Transcendental Arguments» καθώς και στην «Αναλυτική Μέθοδο» του Kant, αγνοώντας τις ουσιώδεις παραμέτρους του συνολικότερου καντιανού corpus. Για τον Dieter η Υπερβατολογική Φιλοσοφία υποστηρίζει την γνωσιολογική θέση ότι «μπορούμε να γνωρίσουμε τα αντικείμενα της εμπειρίας μόνον μέσω της χρήσης εννοιών και αρχών που συγκροτούν την [ίδια την] εμπειρία και οι οποίες δεν προέρχονται από την εμπειρία [...] επιπλέον, ότι οι έννοιες και οι αρχές [αυτές] θεμελιώνονται στην Αυτοσυνειδησία που ο Kant αποκαλεί "Υπερβατολογική Ενότητα της Κατάληψης"»⁵⁵⁷. Ο Dieter τονίζει ότι η κεντρικότερη έννοια του καντιανού υπερβατολογισμού που όλα ανάγονται και οι αγγλοσάξονες ακαδημαϊκοί ερμηνευτές συστηματικά παραλείπουν είναι η *Αυτοσυνειδησία* και θεωρεί ότι η «Υπερβατολογική Θεωρία» είναι «μια θεωρία που ανακαλύπτει τους όρους υπό τους οποίους είναι δυνατές οι a priori κρίσεις για αντικείμενα και, η οποία, επομένως, νομιμοποιεί τις a priori προτάσεις»⁵⁵⁸. Η ενότητα της εμπειρίας δεν είναι, κατά την

⁵⁵³ *Ibid*, σελ. 243.

⁵⁵⁴ *Ibid*, σελ. 259.

⁵⁵⁵ Heinrich, Dieter (1994), *The Unity of Reason - Essays on Kant's Philosophy*, p.p. 127-128.

⁵⁵⁶ *Ibid*.

⁵⁵⁷ *Ibid*, p. 129.

⁵⁵⁸ Heinrich, Dieter (2018), *Μεταξύ Kant και Χέγκελ*, Διαλέξεις για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό, μτφρ. Θεοδωρής Δρίτσας, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2018, σελ. 82.

ερμηνεία του Dieter, κάτι που προκύπτει από την ίδια την εμπειρία: «η ενότητα της εμπειρίας είναι κάτι που το συγκροτούμε εμείς οι ίδιοι [...] αυτή η συγκροτησιακή δραστηριότητα ξεκινά από την ενότητα του συνειδητού εαυτού [...] τούτο συνεπάγεται ότι η ενότητα της εμπειρίας εξηγείται από την ενότητα της Αυτοσυνείδησης»⁵⁵⁹ και: «κατά τον Kant, υπάρχει σε τελική ανάλυση μόνον ένας τέτοιος όρος: η ενότητα της Αυτοσυνείδησης»⁵⁶⁰. Επομένως, κατά τον Dieter, το υπερβατολογικό υποκείμενο δεν εκφράζει παρά την *a priori* και υπό νόμους ενοποίηση της εμπειρίας μέσω της Αυτοσυνειδησίας. Η ερμηνεία αυτή οδηγεί τον Dieter στο συμπέρασμα ότι «η καντιανή φιλοσοφία είναι μία υπερβατολογική θεωρία, καθώς αναδεικνύει την άρρηκτη αμοιβαία συστοιχία ανάμεσα στην ενότητα της Αυτοσυνείδησης και στην ενότητα του κόσμου»⁵⁶¹. Όλα αυτά οδηγούν στην σύλληψη του Υποκειμένου εκ μέρους του Kant ως «υπερβατολογικό», ως, δηλαδή, «γνωρίζων υποκείμενο και ως ηθικώς δρων, ιδιότητες που πάντοτε θεωρούνταν οι σημαντικότερες που κατέχει ο άνθρωπος.»⁵⁶². Η πρώτη «Κριτική» θεμελιώνει το Υποκείμενο ως «γνωρίζων υποκείμενο», η δεύτερη ως «ηθικό υποκείμενο» και η τρίτη επιχειρεί να δείξει τον τρόπο που αυτά τα δύο συνδυαστικά υλοποιούνται εντός της φύσης και του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο παράγοντας, όμως, που επιτρέπει στο «υπερβατολογικό υποκείμενο», δηλαδή τον άνθρωπο, να είναι φορέας της γνώσης και της ηθικής είναι η *ελευθερία*: δίχως ελευθερία δεν μπορεί να υπάρξει όχι μόνον η ηθική διάσταση του ανθρώπου, αλλά ούτε η γνωσιακή.

⁵⁵⁹ *Ibid.*

⁵⁶⁰ *Ibid.*

⁵⁶¹ *Ibid.*, σελ. 83.

⁵⁶² *Ibid.*

III. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Έχει γίνει σαφές μέχρι τώρα ότι οι αυτό-προσδιοριστικοί καντιανοί όροι «Υπερβατολογικός Ιδεαλισμός», «Υπερβατολογική Φιλοσοφία» και «Κριτικός Ιδεαλισμός» ταυτίζονται απ' τον Kant. Επιπλέον, οι «τρεις μεταφορές» που χρησιμοποιεί για να εξηγήσει το «υπερβατολογικό» εγχείρημα του στο σύνολο του, ήτοι η «κοπερνίκεια, η «δικαστική» και η «οικοδομική», συμπλέκονται στενά μεταξύ τους και δεν μπορεί να εξηγηθεί η μία δίχως την άλλη. Αν προσθέσουμε τώρα σε αυτούς τους όρους και τους όρους «Λόγος», «Υποκείμενο», «Αυτονομία» και «α priori συνθετική γνώση», συμπληρώνουμε τον αστερισμό των θεμελιωδών εννοιών της καντιανής φιλοσοφίας που πρέπει να ερμηνεύσουμε συνολικά.

Κατ' αρχάς τίθεται το ερώτημα «*Σε ποιόν απαντάει ο Kant μέσω της φιλοσοφίας του;*». Σύσσωμη η βιβλιογραφία απαντάει: στον *David Hume*. Σαφώς και τα γραπτά του Hume αποτέλεσαν τον καταλυτικό παράγοντα στην σκέψη του Kant, και σίγουρα του «απαντάει» φιλοσοφικά. Αλλά σε καμία περίπτωση δεν δύναται να αναχθεί σύνολη η καντιανή φιλοσοφία σε μία απάντηση στον Hume. Στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας αναφέρθηκα σε τέσσερεις στοχαστές, με προεξέχοντα τον Hume. Τώρα θα συγκεκριμενοποιήσω την *ιστορική ανάγκη γένεσης του καντιανισμού*. Ιστορικός σκοπός του Kant, όπως ο ίδιος αναφέρει, ήταν η επίλυση της «Κρίσης του Διαφωτισμού»⁵⁶³. Η «Κρίση» αυτή περιγράφεται αμυδρά στον *A Πρόλογο* και πληρέστερα στον *B*. Είναι σημαντικό για την ερμηνεία του καντιανισμού να διευκρινιστεί το ότι η *ΚΚΑ* εκδίδεται την *τελευταία δεκαετία του Αιώνα των Φώτων*, ήτοι *στο πέρας του Διαφωτισμού*, τον οποίο, βέβαια, και *αποπερατώνει*. Η «Επιστημονική Επανάσταση» τώρα, η οποία ξεκινάει με τον Mikołaj Kopernik, πρόσωπο το οποίο επιλέγει ο Kant να ταυτιστεί μεταφορικά σε φιλοσοφικό επίπεδο, κορυφώνεται με τον Isaac Newton. Ίδιον, δε, αυτής, είναι η ολοένα *αυξανόμενη μαθηματικοποίηση της φύσης*. Το κοσμοείδωλο της «Επιστημονικής Επανάστασης», όπως αυτό τίθεται ρητά από τους Galileo Galilei, René Descartes, Isaac Newton αλλά και τους Ντεϊστές⁵⁶⁴ Φιλοσόφους του Διαφωτισμού εν γένει, είναι αυτό μίας *αυστηρά*

⁵⁶³ Rohlf, Michael (2010), «Immanuel Kant», First published Thu May 20, 2010; substantive revision Mon Jan 25, 2016, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://plato.stanford.edu/entries/kant/?fbclid=IwAR2FmPJ1Qs8U3z1r4aJDk1w4RwUwIJxyxyCxnnKDYIu6lk-ltLDGTxHPp2k#KanProThePurRea>

⁵⁶⁴ Deism: εκ του Λατινικού «deus» που σημαίνει «θεός». Ο Ντεϊσμός (Deism) ήταν μορφή Θεϊσμού *αντίθετη* του Φιντεϊσμού (εκ του Λατινικού «fides» που σημαίνει «πίστη»). Ο Ντεϊσμός, ο οποίος ήταν η επικρατούσα θρησκευτική θεώρηση των Διαφωτιστών, *απέρριπτε την Αποκάλυψη και τα Θαύματα*

μαθηματοποιημένης και, ως εκ τούτου, *αυστηρά ντετερμινιστικής φύσης*: πρόκειται για το υλιστικό *Μηχανιστικό Κοσμοείδωλο της Φύσης*⁵⁶⁵ που εκφράστηκε και φιλοσοφικά απ' τον Descartes. Αυτό το νέο *Μηχανιστικό Κοσμοείδωλο* είναι η πραγματική απειλή της «ελευθερίας» της «ηθικής» και της «μεταφυσικής» εν γένει - και όχι ο Hume. Κι αυτή είναι η «Κρίση του Διαφωτισμού» που «καλείται» ο Kant να αντιμετωπίσει: *η αμφισβήτηση κάθε ελευθερίας και ηθικής από το μηχανικιστικό κοσμοείδωλο*. Την «κρίση» αυτή ο Norman Hampson την συνοψίζει ως εξής: «Από το 1760 η επιστημονική και φιλοσοφική θεώρηση του Διαφωτισμού έδειξε να καταλήγει σε ένα αδιέξοδο. Το τυχαίο, ή ο τυφλός ντετερμινισμός της ύλης μέσα σε μία κανονική αλλά άσκοπη κίνηση, φάνηκε να κανονίζει την λειτουργία του σύμπαντος και τον προορισμό του ανθρώπου. Αν η μεταφυσική θεώρηση είχε κάποια έννοια – που οι σκεπτικιστές την αρνιόντουσαν – αυτή εξυπηρετούσε απλώς και μόνον το άνοιγμα ενός παραθύρου πάνω στον κενό τοίχο της ανάγκης»⁵⁶⁶ και, σε άλλο σημείο διευκρινίζει για τον ρόλο του Kant στον Διαφωτισμό: «περιορίζοντας τον εξωτερικό κόσμο σε μετρήσιμα φαινόμενα ο Kant κράτησε για την επιστήμη μια περιοχή μέσα στην οποία οι αντικειμενικοί της νόμοι θα μπορούσαν να λειτουργούν ελεύθερα και χωρίς εμπόδιο [...] σπάζοντας το δεσμό ανάμεσα στην ύλη – την οποία παρατηρούμε μόνον ως φαινόμενο – και του νου που είναι ικανός όχι μόνον να σχηματίζει ιδέες αλλά και να σκέπτεται πάνω σε αυτές τις ιδέες, ο Kant ισχυρίζεται ότι είχε εκθέσει την λαθεμένη λογική πίσω απ' τον υλιστικό ντετερμινισμό.»⁵⁶⁷. Για αυτό και ο Kant αναφέρει στον Β *Πρόλογο* του: «[...] μόνον με αυτή [την Κριτική] μπορούν να αποκοπούν οι ρίζες του υλισμού, της μοιρολατρίας, της αθεΐας, της απιστίας των ελεύθερων πνευμάτων, του φανατισμού και της δεισιδαιμονίας που μπορεί να γίνουν καθολικά επιβλαβείς, τέλος του ιδεαλισμού και του σκεπτικισμού [...]»⁵⁶⁸. Το εν λόγω εδάφιο είναι και το πιο διαφωτιστικό ως προς το σε ποιούς πραγματικά απαντάει ο

προάγοντας την «Φυσική Θρησκεία» που εδράζεται στην Φύση και τον ανθρώπινο Λόγο. Διάσημοι Ντεϊστές-Διαφωτιστές ήσαν οι εξής: ο Voltaire, ο Thomas Jefferson, ο Thomas Paine, ο John Locke, ο David Hume, ο Isaac Newton, ο Benjamin Franklin, κ.ο.κ. Ο Immanuel Kant αν και θεωρείται ότι προώθησε με το έργο του τον Ντεϊσμό στην Γερμανία είναι αμφίβολο το κατά πόσο ο ίδιος ήταν Ντεϊστής. Για περισσότερα βλ.: *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge* (1995), επιμ. Robert Audi, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 2011, σελ. 802.

⁵⁶⁵ Rohlf, Michael (2010), «Immanuel Kant», First published Thu May 20, 2010; substantive revision Mon Jan 25, 2016, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://plato.stanford.edu/entries/kant/?fbclid=IwAR2FmPJ1Qs8U3z1r4aJDk1w4RwUwIJxyxYCxnnKDYIu6lk-lLDGTxHPp2k#KanProThePurRea>

⁵⁶⁶ Hampson, Norman (1968), *Ο Διαφωτισμός: μία αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, μτφρ. Δήμητρα Γ. Μπεχλικούδη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1994, σελ. 215.

⁵⁶⁷ *Ibid* σελ. 227.

⁵⁶⁸ ΚΚΑ ΒΧΧΧΙΥ.

Kant μέσω της φιλοσοφίας του. Ασφαλώς μέσα σε αυτούς συγκαταλέγονται οι David Hume, René Descartes, George Berkeley και άλλοι φιλόσοφοι του Έμμεσου Ιδεαλισμού, στην Δογματική και Σκεπτικιστική του μορφή. Δεν είναι δύσκολο, ωστόσο, να διακρίνουμε πίσω από αυτές τις ετερόκλητες, ως επί το πλείστον, φιλοσοφίες που στοχοποιεί ο Kant και το νέο επιστημονικό Μηχανιστικό Κοσμοείδωλο το οποίο, εξάλλου, ήταν αυτό που ευθύς εξ αρχής αποτέλεσε πηγή έμπνευσης όλων των νεωτερικών «αθεϊστικών», «υλιστικών», «μοιρολατρικών» και «άπιστων» φιλοσοφικών θεωρήσεων. Η «κρίση» αυτή, που προκάλεσε ο Μηχανιστικός Υλισμός, ήταν και ο λόγος της φιλοσοφικής απάντησης του Jean-Jacques Rousseau, μέσω της «ρομαντικής στροφής» του, ήτοι της στροφής προς την «εσωτερικότητα», την «μοναδικότητα» και το «συναίσθημα» του ατόμου. Ο Kant, βεβαίως, δεν είχε σκοπό να αναιρέσει το εν λόγω Μηχανιστικό Κοσμοείδωλο, διότι σε αυτή την περίπτωση δεν θα ήταν Διαφωτιστής. Σκοπός του Kant ήταν να το θεμελιώσει μέσω του ταυτόχρονου περιορισμού του, εξού και το «έπρεπε, λοιπόν, να καταργήσω την γνώση για να κερδίσω χώρο για την πίστη»⁵⁶⁹. Η εν λόγω «σύνθεση» μέσω «οριοθέτησης», τελικά, αποτελεί μία πολύ πιο πολύπλευρη σύνθεση απ' ότι αφήνεται συνήθως να εννοηθεί: είναι σύνθεση Ρασιοναλισμού και Εμπειρισμού, Ιδεαλισμού και Ρεαλισμού, Άμεσου Ρεαλισμού και Έμμεσου Ρεαλισμού, της προσωπικής ηθικής ελευθερίας του Rousseau και του υλιστικού ντετερμινισμού των *Philosophes* κ.ο.κ., με αποτέλεσμα το φιλοσοφικό σύστημα του Kant να συνθέτει, εντέλει, όλες τις προκείμενες τάσεις του Διαφωτισμού με τρόπο μοναδικό στην ιστορία της σκέψης και δικαίως να λογίζεται ως η αποπεράτωση του. Το κύριο χαρακτηριστικό της εν λόγω σύνθεσης είναι η *αντί-δογματική* της φύση: μέσω του υπερβατολογισμού του ο Kant αναχαιτίζει, εντέλει, κάθε είδους δογματισμού διατηρώντας ταυτόχρονα τα Διαφωτιστικά κεκτημένα.

Τώρα, πιο συγκεκριμένα: τί είναι ο «Υπερβατολογικός Ιδεαλισμός» ή «Υπερβατολογική Φιλοσοφία»; Απαντάω: *Η Μεταφυσική του Υποκειμένου*. Ο ίδιος ο Kant γράφει χαρακτηριστικά σε έναν στοχασμό του: «Μπορεί, άραγε, να επινοηθεί κάτι από τη Μεταφυσική; Ναι: εν όψει του Υποκειμένου, αλλά όχι του Αντικειμένου.»⁵⁷⁰. Η στροφή από την *Οντολογία* στην *Γνωσιολογία* και από το *Είναι* στο *Υποκείμενο* ξεκινάει, ασφαλώς, με τον René Descartes, τον πρώτο νεωτερικό

⁵⁶⁹ ΚΚΑ ΒΧΧΧ.

⁵⁷⁰ Kant, Immanuel, *Reflexionen*, αρ. 102.

φιλόσοφο του οποίου η φιλοσοφία *θεματοποιεί* τις έννοιες «Υποκείμενο» και «Αντικείμενο». Το δε *Cogito* δεν αποτελεί παρά την πρώτη ιστορικά *ρητή* διατύπωση της *Αυτοσυνειδησίας* του γνωρίζοντος Υποκειμένου. Αυτή η ιστορική φιλοσοφική κίνηση του «υποκειμενισμού», που είναι και ουσιώδης έκφραση της νεωτερικότητας εν γένει, θα βρει την οριστική ανασκευή και ταυτοχρόνως την ολοκλήρωση της στην καντιανή φιλοσοφία με τρόπο όμως που να συμβαδίζει με τις «νέες επιστήμες». Με τις διχοτομήσεις του ο Kant καταφέρνει να διατηρήσει την υποκειμενική ελευθερία, που είναι προϋπόθεση για την ηθική συγκρότηση του ανθρώπου, αλλά και την αντικειμενική γνώση μέσω των επιστημών της μηχανιστικής και ντετερμινιστικής φύσης. Μία Μεταφυσική του Υποκειμένου, τώρα, δεν μπορεί παρά να είναι εκ των πραγμάτων *Υπερβατολογική*: πώς αλλιώς να θεματοποιηθεί φιλοσοφικά το Υποκείμενο αν όχι ως *ενότητα a priori* όρων *δυνατότητας της γνώσης και της ηθικής*; Η υπερβατολογική θεώρηση έχει ως αποτέλεσμα το καντιανό «Υποκείμενο» να μην είναι τόσο «υποκειμενικό» όσο υποστηρίζουν οι επικριτές του: το υπερβατολογικό υποκείμενο είναι στην πραγματικότητα ο παράγοντας που προσδίδει αντικειμενικότητα στην εμπειρία. Και αυτή είναι, εντέλει, η «Κοπερνίκεια Επανάσταση»: η *ριζική στροφή στο Υποκείμενο ως θεμέλιου της αντικειμενικότητας*. Το Υποκείμενο είναι ο φορέας του Λόγου, δηλαδή του *Ήλιου*, που όλα βρίσκονται σε τροχιά γύρω του και που όλα τα φωτίζει. Ο Λόγος είναι *Δικαστήριο και Δικαστής* ταυτοχρόνως, αφού *νομοθετεί και κρίνει*, τόσο αναφορικά με την *Φύση* όσο και με τον ίδιο του τον *Εαυτό*. Κι αυτό είναι η *Αυτονομία*: η *διττή νομοθετική και κριτική ικανότητα του Υποκειμένου διά μέσου του Λόγου που είναι φορέας*.

Η καντιανή Φιλοσοφία είναι, επομένως, μία ουσιωδώς *ανθρωποκεντρική* φιλοσοφία, ρητή συμπερίληψη του Διαφωτισμού διά μέσου της άρσης των επιμέρους αντιθέσεων του που μας εισάγει στην *μοντέρνα* σύλληψη του Λόγου «που αντιπαρατίθεται σε ξεπερασμένες παραδοσιακές αντιλήψεις [...] [και] αυθεντίες»⁵⁷¹. αυτή που ο νεοκαντιανός Max Weber θα ορίσει, αρκετά χρόνια αργότερα, ως *Ορθολογικό-Νομική* (Rational-Legal)⁵⁷². Ο Λόγος στον Kant μετατρέπεται, έτσι, σε «Θεσμικό Όργανο»: *θεσπίζει τους νόμους της Φύσης, τους νόμους της Κοινωνίας και τους νόμους της Ηθικής*. Ταυτόχρονα, και η *Φιλοσοφία* αυτή καθ' εαυτή μετατρέπεται

⁵⁷¹ Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1994), *Ιστορία και Μέθοδος*, μτφρ. Λένα Σακάλη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 1994, σελ. 23.

⁵⁷² Weber, Max (1922), *Οικονομία και Κοινωνία*, Τόμος I, μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σ.σ. 244-247.

καθ' ολοκληρίαν σε *Κριτική Φιλοσοφία* «που αποτελεί όρο της πραγμάτωσης της ελευθερίας και του Διαφωτισμού»⁵⁷³. Ο Jürgen Habermas το συνοψίζει ως εξής: «Η δομή της έγινε στη φιλοσοφία αντιληπτή σαν τέτοια, ήτοι ως αφηρημένη υποκειμενικότητα, στο "Cogito ergo sum" του Descartes και με τη μορφή της απόλυτης αυτοσυνείδησης στον Kant. Πρόκειται για τη δομή της αυτοαναφοράς του γινώσκοντος υποκειμένου, που ανακάμπτει πάνω στον εαυτό του και τον παρατηρεί ως αντικείμενο για να τον αντιληφθεί σαν καθρεφτισμένο - ακριβώς σε "ανακλαστική θεώρηση"⁵⁷⁴. Την αφετηρία αυτή της φιλοσοφίας του αναστοχασμού θέτει ο Kant ως βάση των τριών *Κριτικών* του. Ορίζει τον Λόγο ως το ανώτατο δικαστήριο, ενώπιον του οποίου καλείται να λογοδοτήσει οτιδήποτε εγείρει αξιώσεις εγκυρότητας.»⁵⁷⁵.

Ο Λόγος όμως εμφανίζει στον Kant και μία ακόμα λειτουργία, εξίσου ριζοσπαστική με τις άλλες δύο, την νομοθετική και την κριτική, και απόρροια του ρόλου του ως «Θεσμικού Οργάνου»: την *κατασκευασιοκρατική*. Με το να *θεσμοθετεί* του παρέχεται η δυνατότητα να *κατασκευάζει έλλογα* «αρχιτεκτονικά συστήματα». Πρόκειται, ασφαλώς, για την τρίτη καντιανή μεταφορά του Λόγου με «κατασκευαστή οικοδομικής εργασίας» και «κτίστη», που συμπληρώνει με τις άλλες δύο, αυτήν της «Κοπερνίκειας Επανάστασης» και της «Δικαστικής», το συνολικότερο όραμα του Kant για το Υποκείμενο: *το Υποκείμενο ως κατ' εξοχήν φορέας του Λόγου δύναται να νομοθετεί, να κρίνει και να κατασκευάζει* κι αυτή η τριπλή λειτουργία του υποκειμένου είναι η εμπράγματη σημασία της «Κοπερνίκειας Επανάστασης». Μπορεί το ύφος του Kant να λογίζεται ως *Baroque*, λόγω της «κινούμενης» και «ζωντανής» διάστασης των εννοιών του, καθώς και των πολλαπλών δευτερευουσών προτάσεων του μακροπεριόδου λόγου του⁵⁷⁶, αλλά το φιλοσοφικό του σύστημα ως τέτοιο είναι σίγουρα *Gothic*. Το υπερβολικό μέγεθος, η υπερβολική αρχιτεκτονική δομή του, η έμφαση στην αυστηρότητα και την λεπτομέρεια στην *ΚΚΑ* αντικατοπτρίζουν έναν *Γοτθικό Ναό*. Οι «νευρώσεις» του είναι οι πολλαπλές εννοιολογικές διχοτομήσεις του και τα παρακλάδια τους· τα «βιτρό» του είναι οι μετρημένες στην παλάμη του ενός χεριού κομψές μεταφορές του που «σπάνε» το αυστηρό και λεπτομερές οικοδόμημα·

⁵⁷³ Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1994), *Ιστορία και Μέθοδος*, μτφρ. Λένα Σακάλη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 1994, σελ. 22.

⁵⁷⁴ «Spekulativ», εκ του λατινικού «speculum»: καθρέφτης, απείκασμα. Στα ελληνικά το «Spekulativ Vernunft» μεταφράζεται/συναντάται ως «θεωρησιακός» Λόγος.

⁵⁷⁵ Habermas, Jürgen (1985), *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου & Αναστασία Καραστάθη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993, σελ. 35.

⁵⁷⁶ Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Α, Τεύχος 1, «Πρόλογος στη Μετάφραση», μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 15.

και στο πέρας της γιγαντιαίας οικοδομικής του όψης, που δεν είναι άλλη από την «Υπερβατολογική Στοιχειολογία», επέρχεται η «ανάταση» μέσω της περιορισμένης «Υπερβατολογικής Μεθοδολογίας». Στην Α Έκδοση του είναι 856 σελίδες, ενώ στην Β ξεπερνάει τις 1.000 σελίδες. Η αυστηρή, επιβλητική και υπερβολική του Αρχιτεκτονική τονίστηκε από τον Arthur Schopenhauer⁵⁷⁷, ο οποίος υποστήριξε ότι ο Kant «αντιμετωπίζει το σύνολο της καθαρής γνώσης ως ένα οικοδόμημα [Gebäude]»⁵⁷⁸, ενώ ο Αναστάσιος Γιανναράς αναφέρει ότι «με το δίκιο της [η ΚΚΑ] μπορεί να θεωρηθεί ως το πιο αρχιτεκτονημένο έργο της φιλοσοφικής γραμματείας»⁵⁷⁹.

Και φτάνουμε έτσι στην κορύφωση της ερμηνείας της ΚΚΑ, ήτοι στην απάντηση του ερωτήματος «*Τί είναι οι συνθετικές κρίσεις a priori*;». Το «a priori» στον Kant δεν φέρει χρονικό περιεχόμενο⁵⁸⁰, δεν αφορά έναν χρονικό προσδιορισμό, αλλά σημαίνει ανεξάρτητα από κάθε συγκεκριμένη εμπειρία και, ως εκ τούτου, πρόκειται για όρους που αφορούν κάθε δυνατή εμπειρία, δηλαδή είναι τα στοιχεία που προδίδουν αντικειμενικότητα μέσω της καθολικοποίησης και της αναγκαιότητας τους στις επιμέρους εμπειρίες. Οι «Συνθετικές Κρίσεις» είναι οι Κρίσεις που συνθέτουν εποπτείες με έννοιες και, ως εκ τούτου, είναι εμπειρικές. Αλλά η «εμπειρία» στον Kant έχει και a priori μορφή: αυτή των καθαρών εποπτειών. Ο Kant διευκρινίζει: «όλες οι Συνθετικές Κρίσεις της θεωρητικής γνώσης είναι δυνατές μόνον μέσω της σύνδεσης μιας δεδομένης έννοιας με μια εποπτεία. Εάν η συνθετική κρίση είναι μία κρίση εξ εμπειρίας [Erfahrungsurteil], η εποπτεία πρέπει να είναι εμπειρική, εάν η κρίση είναι a priori συνθετική, πρέπει να υπάρχει μια καθαρή εποπτεία [Reine Anschauung] που να τη θεμελιώνει.»⁵⁸¹. Άρα, «Συνθετικές Κρίσεις a priori» είναι οι Κρίσεις που μας προσφέρουν απριωρική γνώση για τον κόσμο, είναι, δηλαδή, το είδος γνώσης που το ίδιο το υποκείμενο θέτει μέσα στα πράγματα, ούτως ώστε αυτά να μπορούν να γνωσθούν. Και σε αυτό μετατρέπεται το κύριο αντικείμενο της Μεταφυσικής: «[...] η Μεταφυσική ασχολείται κυρίως με συνθετικές κρίσεις a priori, και μόνον αυτές αποτελούν σκοπό της· για να πετύχει αυτό το σκοπό η Μεταφυσική χρειάζεται

⁵⁷⁷ Schopenhauer, Arthur (1966), *Kritik der Kantischen Philosophie*, εις Arthur Schopenhauer, *Sämtliche Werke*, Hrsg. von Arthur Hübscher, 2, Wiesbaden, 1966, σελ. 507.

⁵⁷⁸ Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Α, Τεύχος 1, «Πρόλογος στη Μετάφραση», μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 12.

⁵⁷⁹ *Ibid.*

⁵⁸⁰ Από τα σχόλια του Γ. Τζαβάρα στα ΠΜΜ, σελ. 28.

⁵⁸¹ Kant, Immanuel, *Correspondence*, A. Zweig (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 542.

αναμφισβήτητα πολλές αναλύσεις των εννοιών της, συνεπώς αναλυτικές κρίσεις, αλλά η μέθοδος για αυτές δεν διαφέρει από τη μέθοδο κάθε άλλης μάθησης όπου επιχειρείται με ανάλυση η διασάφηση των εννοιών. Αλλά η *γέννηση* της απριορικής γνώσης, που στηρίζεται τόσο στην εποπτεία όσο και σε έννοιες και, τελικά, η *γέννηση* συνθετικών προτάσεων *a priori* ειδικά μάλιστα μέσα στη φιλοσοφική γνώση συγκροτεί το ουσιώδες περιεχόμενο της Μεταφυσικής.»⁵⁸².

Είναι σημαντικό να ειπωθεί εδώ ότι η διάκριση σε *Φαινόμενα* (δι' εαυτά) και *Καθ' εαυτά* δεν έγινε εκ μέρους του Kant απλά και *μόνον* για τη διαφύλαξη της ελευθερίας του υποκειμένου και, επομένως, για την δυνατότητα της ηθικής εν γένει, σαν να πρόκειται για ιδεολογικό πρόταγμα· αλλά, και αυτό είναι το σημαντικότερο, έγινε πρωτίστως για την *διαφύλαξη της γνώσης αυτής καθ' εαυτής*. Διότι, η γνώση, για να υφίσταται ως όντως γνώση, οφείλει να διέπεται από *Ελευθερία* και, στον βαθμό που αυτή δεν δύναται να υπάρξει στην φύση δεν έμενε παρά να δειχθεί ότι υφίσταται από την πλευρά του Υποκειμένου ως Υπερβατολογικού Υποκειμένου. Με άλλα λόγια, αυτό που πραγματικά θέλησε να μας πει ο Kant μέσω της φιλοσοφίας του είναι ότι δίχως ελευθερία, δεν μπορεί να υπάρξει ούτε γνώση: η *Ελευθερία* είναι προϋπόθεση τόσο της *Ηθικής* όσο και της *Γνώσης*. Και έτσι, φτάνουμε και στο τελικό μας ερώτημα: «*Τί είναι η Κριτική του Καθαρού Λόγου;*». Η «*Κριτική του Καθαρού Λόγου*» είναι η μεταφυσική θεμελίωση του ελεύθερου Υποκειμένου ως υπερβατολογική ενότητα, δηλαδή, ως *ενότητα όρων δυνατότητας της Γνώσης και της Ηθικής*.

⁵⁸² Kant, Immanuel (1783), *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική*, μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1982, §2.

«Zurück zu Kant!»⁵⁸³

⁵⁸³ Liebmann, Otto (1912), *Kant und die Epigonen - Eine Kritische Abhandlung*, zuerst 1865; neu hrsg. von Bruno Bauch, Berlin 1912.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Königlichen Preußischen (later Deutschen) Akademie der Wissenschaften (ed.), 1900–, *Kants gesammelte Schriften*, Berlin: Georg Reimer (later Walter De Gruyter).

P. Guyer and A. Wood (eds.), 1992–, *The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant*, Cambridge: Cambridge University Press:

—Allison, H., and Heath, P., (eds.), 2002, *Theoretical Philosophy after 1781*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Ameriks, K., and Naragon, S., (eds.), 1997, *Lectures on Metaphysics*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Förster, E., (ed.), 1993, *Opus Postumum*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Gregor, M., (ed.), 1996, *Practical Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Guyer, P., and Wood, A., (eds.), 1998, *Critique of Pure Reason*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Guyer, P., (ed.), 2000, *Critique of the Power of Judgment*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Guyer, P., (ed.), 2005, *Notes and Fragments*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Heath, P., and Schneewind, J., (eds.), 1997, *Lectures on Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Louden, R., and Wood, A., (eds.), 2013, *Lectures on Anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Walford, D., and Meerbote, R., (eds.), 1992, *Theoretical Philosophy, 1755–1770*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Watkins, E., (ed.), 2012, *Natural Science*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Wood, A., and di Giovanni, G., (eds.), 1996, *Religion and Rational Theology*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Young, J., (ed.), 1992, *Lectures on Logic*, Cambridge: Cambridge University Press.

—Zöllner, G., and Louden, R., (eds.), 2007, *Anthropology, History, and Education*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Zweig, A., (ed.), 1999, *Correspondence*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Α, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976.
- Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Β, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979.
- Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Τόμος Γ, μτφρ. Μιχαήλ Φ. Δημητρακόπουλος, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα, 2016.
- Kant, Immanuel (1787), *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2011.
- Kant, Immanuel (1790), *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2013.
- Kant, Immanuel (1804), *Οι Πρόοδοι της Μεταφυσικής στη Γερμανία από την Εποχή του Leibniz και του Wolff*, μτφρ. Χάρης Τασάκος, εκδ. Printa, Αθήνα, 2018.
- Kant, Immanuel (1783), *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική*, μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1982.
- Kant, Immanuel (1793), *Η Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2007.
- Kant, Immanuel (1971), *Δοκίμια*, μτφρ. Ευάγγελος Παπανούτσος, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1971.

B. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Allison, Henry E. (2004), *Kant's Transcendental Idealism: An Interpretation and Defense*, Yale University Press, New Haven and London 2004.
- Bayle, Pierre (1703) Reply to the Questions of a Provincial (Réponse aux questions d'un provincial, 1703). Quoted in Elisabeth Labrousse, Bayle, trans. Denys Potts (Oxford University Press, 1983).
- Bennett, Jonathan (1966), *Kant' Analytic*, Cambridge University Press, Bentley House 200 Euston Road, London, 1966.
- Descartes, René (1983) [1644, with additional material from the French translation of 1647]. *Principia philosophiae* (Principles of Philosophy). Translation with explanatory notes by Valentine Rodger and Reese P. Miller (Reprint ed.).
- Dickerson, A. B. (2003), *Kant on Representation and Objectivity*, Cambridge University Press, 2003.
- Dudley, Will (2007), *Understanding German Idealism*, Acumen Publishing, 2013.
- Gardner, Sebastian (1999), *Kant and The Critique of Pure Reason*, Taylor & Francis e-Library, 2003.

- Henrich, Dieter (1994), *The Unity of Reason - Essays on Kant's Philosophy*, Harvard University Press; 1st Edition edition (January 1, 1994).
- Illies, Christian (2017), *Neither for Beasts nor for Gods: Why only morally-committed Human Beings can accept Transcendental Arguments, Transcendental Arguments in Moral Theory*, Walter de Gruyter, 2017.
- Kuehn, Manfred (2001), *Kant - A Biography*, Cambridge University Press, The Pitt Building, Cambridge, 2001.
- Liebmann, Otto (1912), *Kant und die Epigonen - Eine Kritische Abhandlung*, zuerst 1865; neu hrsg. von Bruno Bauch, Berlin 1912.
- Pereboom, Derk (1990), *Kant on Justification in Transcendental Philosophy*, Springer, Synthese, Vol. 85, No. 1, Oct., 1990.
- Pinkard, Terry (2002), *German Philosophy 1760-1860: The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press, The Edinburgh Building, Cambridge CB2 2RU, United Kingdom, 2002.
- Russell, Bertrand, "The A Priori in Geometry", *Proceedings of the Aristotelian Society* 3, no. 2, 1895-96.
- Schopenhauer, Arthur (1966), *Kritik der Kantischen Philosophie*, Arthur Schopenhauer, Sämtliche Werke, Hrsg. von Arthur Hübscher, 2, Wiesbaden, 1966.
- Schulking, Dennis (2017), *Kant's Radical Subjectivism - Perspectives on the Transcendental Deduction*, Palgrave Macmillan, 2017.
- Strawson, P. F. (1966), *The Bounds of Sense An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, Methuen, New York 1966.
- Westphal, Kenneth (2004), *Kant's Transcendental Proof of Realism*, Cambridge University Press; Reprint edition May 25, 2009.
- Cassirer, Ernst (1973), *Η Φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, μτφρ. Αννέτε Φωσβίνκελ, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2015.
- Cassirer, Ernst (1963), *Καντ και Ρουσσώ*, μτφρ. Γεράσιμου Λυκιαρδοπούλου, εκδ. Έρασμος, Αθήνα, 2001.
- Deleuze, Gilles (1963), *Η Κριτική Φιλοσοφία του Kant - Η Θεωρία των Ικανοτήτων*, μτφρ. Ελένη Περδικούρη, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000.
- Descartes, René (1637), *Λόγος περί της Μεθόδου*, μτφρ. Χριστόφορος Χριστίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976.
- Dickerson, A. B. (2003), *Kant on Representation and Objectivity*, Cambridge University Press, 2003.
- Fichte, Johann Gottlieb (1794), *Θεμέλιο της Σύνολης Επιστημολογίας*, μτφρ. Θεόδωρος Πενολίδης, εκδ. Κρατερός, Αθήνα, 2017.
- Guyer, Paul (2006), *KANT*, μτφρ. Γιώργος Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2013.

- Habermas, Jürgen (1985), *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου & Αναστασία Καραστάθη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993.
- Hampson, Norman (1968), *Ο Διαφωτισμός: μία αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, μτφρ. Δήμητρα Γ. Μπεχλικούδη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1994.
- Henrich, Dieter (2018), *Μεταξύ Καντ και Χέγκελ, Διαλέξεις για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό*, μτφρ. Θοδωρής Δρίτσας, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2018.
- Hume, David (1738–40), *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση - Για τη Νόηση*, Βιβλίο Πρώτο, μτφρ. Μαρία Πουρνάρη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1998.
- Leibniz, G.W. (1714), *Η Μοναδολογία*, μτφρ. Στέφανος Λαζαρίδης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006.
- Leibniz, G.W. (1765), *Νέα Δοκίμια για την Ανθρώπινη Νόηση*, μτφρ. Νίκος Μαρκής, εκδ. Δρόμων, Αθήνα, 2009.
- Locke, John (1690), *Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, μτφρ. Χρήστος Ξανθόπουλος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2016.
- Nietzsche, Friedrich (1886), *Πέρα από το Καλό και το Κακό*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Πανοπτικόν, Αθήνα, 2010.
- O' Neill, Onora (1989), *Κατασκευές του Λόγου - Έρευνες στην Πρακτική Φιλοσοφία του Kant*, μτφρ. Χρυσούλα Γραμμένου, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2011.
- Ross, W.D. (1923), *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίτσα Μήτσου, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2015.
- Schleiermacher, Friedrich (1838), *Περί Μετάφρασης, Ερμηνείας και Κριτικής*, μτφρ. Δημήτρης Υφαντής, εκδ. Ροές, Αθήνα, 2017.
- Weber, Max (1922), *Οικονομία και Κοινωνία*, Τόμος I, μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2005.
- Αριστοτέλης (1993), *Των Μετά τα Φυσικά*, μτφρ. Καραστάθη, Αναστασία - Μαρία Γ, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1993.
- Βαλλιάνος, Σ. Περικλής (2002), *Συνείδηση, Γλώσσα και Ιστορική Ζωή*, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 2002.
- Δημητρακόπουλος, Μιχαήλ Φ. (2001), *Το Φιλοσοφικό Κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Τόμος Α, εκδ. Ιδιωτική, Αθήνα, 2001.
- Κασσίρερ, Ερνστ (2006), *Καντ - Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σταμάτης Γερογιωργάκης, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006.
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1981), *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Τόμος Α, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2004.

Μαραγκός, Γιώργος (2006), «Η Λογική Μορφή των Υπερβατολογικών Επιχειρημάτων», από: *Για τον Ιμμάνουελ Καντ 200 χρόνια μετά*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2006.

Παπανούτσος, Ευάγγελος Π. (1985), *Λογική*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1985.

Πενολίδης, Θεόδωρος (2006), «Ο ατέλεστος σκεπτικισμός του Ιμμάνουελ Καντ», από: *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, επιμ. Καβουλάκος Κωνσταντίνος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.

Πρελορέντζος, Γιάννης (2006), «Η Προβληματική της Προόδου του ανθρώπινου γένους στη Φιλοσοφία της Ιστορίας του Καντ», από: *Για τον Ιμμάνουελ Καντ 200 χρόνια μετά*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2006.

Ράντης, Κωνσταντίνος (2015), *Εισαγωγή στη Διαλεκτική*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015.

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1994), *Ιστορία και Μέθοδος*, μτφρ. Λένα Σακάλη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 1994.

I. ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Durant, Will (2014), *Η Περιπέτεια της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γιώργος Μπαρούξης, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2014.

Windelband, W. & H. Heimsoeth (1976), *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Τόμος Γ, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1985.

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης (1941-1984), *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, Τόμος 21, εκδ. Alter - Ego ΜΜΕ Α.Ε., Αθήνα, 2010.

Κασδάγλης Χ, (1973), *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Τόμος Α, μτφρ. Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1978.

Ράσσελ, Μπέρτραντ (1945), *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, Τόμος Β, μτφρ. Αιμίλιος Χουρμούζιος, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2015.

Φρανσουά, Σατελέ (2006), *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Β, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 2006.

II. ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

Bardon, Adrian (2011), «Transcendental Arguments», Stanford Encyclopedia of Philosophy, First published Fri Feb 25, 2011; substantive revision Sat Apr 13, 2019, διαθέσιμο στον διαδικτυακό ιστότοπο:

<https://plato.stanford.edu/entries/transcendental-arguments/>

Goris, Wouter (2013), «Medieval Theories of Transcendentals», Stanford Encyclopedia of Philosophy, First published Thu Apr 4, 2013, διαθέσιμο στον

διαδικτυακό ιστότοπο:

https://plato.stanford.edu/entries/transcendentals-medieval/?fbclid=IwAR1Q6rU5U_bfg4HbamyfA16X8eoF6YkWOacYzbdA7BBxcrGbHsHmCLb-zoA

Rohlf, Michael (2010), «Immanuel Kant», *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, First published Thu May 20, 2010; substantive revision Mon Jan 25, 2016, διαθέσιμο στον διαδικτυακό ιστότοπο:

<https://plato.stanford.edu/entries/kant/?fbclid=IwAR2FmPJ1Qs8U3z1r4aJDk1w4RwUwIJxyxyCxmKDYIu6lk-ltLDGTxHPp2k#KanProThePurRea>

Thomasson, Amie (2018), «Categories», *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, First published Thu Jun 3, 2004; substantive revision Wed Mar 7, 2018, διαθέσιμο στον διαδικτυακό ιστότοπο:

<https://plato.stanford.edu/entries/categories/#KanCon>.

III. ΛΕΞΙΚΑ

Audi, Robert [επιμ. εκδ.] (2011), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, επιμ. Ελλ. εκδ.: Στέλιος Βιρβιδάκης & Γιώργος Ξηροπαΐδης, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 2011.

Caygill, Howard (2000), *A Kant Dictionary*, Blackwell Publishers Ltd, 2000.

Αντωνόπουλος, Αντώνης (1985), *Μονοτονικό Λεξικό Γερμανοελληνικό*, εκδ. Επιμορφωτικό Κέντρο Χάρη Πάτση, Αθήνα, 1985.

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος (1998), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα, 1998.

